

УКРАЇНСЬКЕ
СЛОВ'ЯНО-
ЗНАВСТВО

10 1974

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВ'ЯНО- ЗНАВСТВО

ІСТОРІЯ
ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ
НАРОДІВ

В И П У С К 10

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ
„ВИЩА ШКОЛА“
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
Львів — 1974

У збірнику вміщені матеріали з історії народно-демократичних революцій в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, показано значення цих революцій для світового революційного процесу, надрукована низка статей з новітньої історії та історіографії. Читач також знайде у збірнику рецензії і докладний огляд роботи VI Всесоюзної конференції істориків-славистів.

Збірник розрахований на науковців, викладачів та студентів вузів, учителів, а також на тих, хто цікавиться історією слов'янських народів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Професор Д. Л. Пєхилевич (відповідальний редактор), професор *О. С. Бейліс* (ЛДУ), доцент *І. І. Белякевич* (заступник відповідального редактора, ЛДУ), старший науковий співробітник *Ю. Л. Булаховська* (Київ, ІЛ АН УРСР), професор *І. В. Ганевич* (ОДУ), доцент *О. І. Грибовська* (відповідальний секретар, ЛДУ), професор *В. А. Жебокрицький* (Київ, ІІ АН УРСР), доцент *А. Ф. Кізченко* (КДУ), *І. М. Лозинський* (Львів, Бібліотека іноземної літератури), професор *І. С. Сідельников* (ХДУ), доцент *І. М. Теодорович* (ЧДУ), доцент *К. К. Трофимович* (заступник відповідального редактора, ЛДУ), доцент *В. П. Чорний* (ЛДУ).

Відповідальний за випуск
професор *О. С. Бейліс*

Адреса редакційної колегії
290090, Львів, Університетська, 1,
кафедра слов'янської філології,
кафедра історії південних і західних слов'ян

© ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА», 1974

О. С. БЕЯЛІС, В. Н. КУТИК

НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ І СВІТОВИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Народно-демократичні революції в країнах Центральної і Південно-Східної Європи вперше відкрили перед ними шлях соціалістичного розвитку, докорінно змінили основу, зміст і форми їх суспільного життя, створили якісно нові умови для політичних і соціально-економічних перетворень. Ці революції водночас були величезним кроком вперед в історичному розвитку всього людства в період переходу від капіталізму до соціалізму і утворення світової системи соціалізму. «Утворення і зміцнення світової соціалістичної системи стало могутнім прискорювачем історичного прогресу, початок якому поклав Великий Жовтень»¹.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, побудова соціалізму в СРСР, розгром гітлерівської Німеччини та її сателітів антифашистською коаліцією, в якій Радянський Союз відіграв вирішальну роль, — ось ті фактори, що характеризували напрям і соціальну динаміку народно-демократичних революцій, забезпечили їх успіх у складній і гострій класовій боротьбі.

Важлива роль у розвитку теорії соціалістичної революції як історичного процесу належить В. І. Леніну. Визначаючи характер і перспективи народних революцій в епоху імперіалізму, він передбачив, що буржуазно-демократичні революції розгортатимуться під гегемонією пролетаріату і переростатимуть у революції соціалістичні, не припускаючи встановлення диктатури буржуазії; революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства, встановлена вже на загальнодемократичному етапі, переростатиме в диктатуру пролетаріату. Підкреслюючи роль пролетаріату як керівника масової боротьби за рішучу і послідовну демократизацію суспільно-політичного життя, В. І. Ленін вказував, що треба вміти сполучити боротьбу за демократію і боротьбу за соціалістичну революцію, підпорядковуючи першу другій. В цьому вся трудність, в цьому вся суть².

Ленінські ідеї безперервного революційного розвитку, керованого пролетаріатом, були втілені у народно-демократичних революціях, і вивчення їх має ключове методологічне значення.

В СРСР і зарубіжних соціалістичних країнах опубліковані численні праці, що відтворюють хід революційної боротьби. В них широко досліджено співвідношення класових сил під час другої світової війни, виникнення революційної ситуації, розвиток національно-революційних війн, визвольна роль Радянської Армії, стратегія і тактика комуністичних партій, здійснення соціально-економічних перетворень та інші.

¹ Брежнев Л. І. Звітна доповідь ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС. — Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Київ, 1971, с. 6.

² Див.: Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 49, с. 347.

Значна увага приділялась істориками виявленню національних особливостей революцій. Низка творів присвячена історико-теоретичному вивченню характеру і значення народно-демократичних революцій в окремих країнах та їх місцю у світовому революційному процесі³.

Однак, на нашу думку, необхідно далі досліджувати історичний генезис, природу, хід і наслідки цих революцій, чітко і повно виявити їх зв'язок з соціальними революціями минулого і сучасності і, таким чином, глибше розкрити їх історичне значення. Поняття народно-демократичної революції вживається зараз усіма істориками для окреслення докорінних змін у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, але цьому поняттю вони надають різного змісту. Почасти це пояснюється тим, що такий зміст є дійсно не простий, бо загальні закономірності революції дістають в різних країнах специфічний вияв і форму. А самі революції дають картину дуже складного і своєрідного переплетення елементів антиімперіалістичних, загальнодемократичних і соціалістичних перетворень, які здійснювалися внаслідок революційних дій мас і дій революційної влади⁴.

Окремі дослідники вважають, що народно-демократичні революції не мають власної об'єктивної основи і власних завдань, об'єктивно обумовлених характером соціально-економічних і політичних суперечностей та способом їх розв'язання, і що в різних країнах вони, таким чином, мають соціалістичний або буржуазно-демократичний характер⁵. При такому підході фактично відпадає питання про народно-демократичні революції як революції особливого типу; все зводиться лише до специфіки їх форми, аналіз якої дістає другорядний і формальний характер.

На нашу думку, правильним є погляд, за яким революції у країнах Центральної і Південно-Східної Європи становили новий і особливий тип революцій, зумовлений, з одного боку, загальними закономірностями новітньої історії, а з другого — закономірностями національної історії цих країн та їх становищем напередодні та в часи другої світової війни.

³ Крім конкретно-історичних досліджень розвитку народно-демократичних революцій в окремих країнах, в радянській літературі є ґрунтовні теоретичні праці, в яких розглянуто характер цих революцій в зв'язку з загальною теорією соціалістичної революції. Серед них: Соболев А. Что такое народная демократия. М., 1956; його ж. Марксизм-ленинизм о формах перехода от капитализма к социализму. М., 1958; Красин Ю. А. Ленин, революция, современность (Проблема ленинской теории социалистической революции). М., 1967; його ж. Диалектика революционного процесса. Методологические проблемы. М., 1972; Зародов К. И. Ленинизм и современные проблемы борьбы за социализм. М., 1970; Бутенко А. Народно-демократическая революция. — «Философская энциклопедия», т. 3, М., 1964; Чиркин В. Е. Форма государства, переходного к социалистическому типу. М., 1966. У новітній літературі зарубіжних соціалістичних країн слід відзначити: Europejskie kraje demokracji ludowej, 1944—1948. Warszawa, 1971; Rewolucja i władza ludowa w krajach europejskich, 1944—1948. Warszawa, 1972; Kołomejczyk N., Rewolucje ludowe w Europie. Warszawa, 1973. Славо в П. Общи закономерности на социалистическата революция в политическата област и техното проявление в България. София, 1970.

⁴ Мабуть, в зв'язку з цим деякі автори ухиляються від ясного окреслення характеру цих революцій. Так, відомий польський історик Збігнев Залуцький вважає, що лише схематизм у мисленні вимагав «...багато років з впертістю шукати теоретичного з'ясування «нетипових» явищ політичного перевороту в Польщі». Поставивши питання, якою була польська революція, «народно-демократичною чи пролетарською? селянсько-робітничою чи робітничою?», він зазначає: «Напевно, важливий той спір... Але ця революція була передусім людською. В людських серцях народженою і людьми здійсненою». (Zaluski Zb. Czterdziesty czwarty. Wydarzenia. Obserwacje. Refleksje. Warszawa, 1969, s. 269, 275). Проте в людській історії немає революції, здійсненої без зміни свідомості і психіки мас. Головним є, отже, її об'єктивний характер.

⁵ Такий погляд висловлений, наприклад, в кн.: Гоушка И., Кара К. Характер народно-демократической революции. М., 1958. Див. також: Ковалев А. М. Актуальные проблемы мирового революционного процесса. М., 1973, с. 163.

В той період вони стали колоніями фашистського рейху або його сателітами з напівколоніальним статусом. Пристосування їх економіки і політики до хижачьких потреб і загарбницьких планів Німеччини привело до консервації і посилення відживаючих економічних відносин, що було пов'язане, зокрема, з найширшим застосуванням примусової праці в усіх сферах суспільного життя. Це вкрай загострило суперечність між розвитком продуктивних сил і відсталими виробничими відносинами, а також суперечність між об'єктивно назрілими вимогами національного економічного розвитку і засиллям іноземного капіталу, який виснажував і руйнував економічні і навіть біологічні основи існування народів. «Зовнішні» суперечності перепліталися з внутрішніми класовими суперечностями в єдиний вузол. Фактично вони утворювали своєрідну суперечність між німецько-фашистськими імперіалістичними експлуататорами та великою буржуазією і поміщиками, з одного боку, і усіма іншими класами і верствами нації — з другого. Отже, народно-демократична революція була національно-визвольною, антиімперіалістичною і водночас — соціальною, спрямованою проти найбільш реакційної частини «власних» поміщиків і великої буржуазії. Завдання революції були неподільно пов'язані і могли бути розв'язані лише разом.

Двоєдиний характер народно-демократичної революції виявлявся більш безпосередньо і відкрито там, де реакційні елементи перетворили «національну» державу у допоміжний апарат німецько-фашистської окупації, визиску і терору (Болгарія, Румунія, Угорщина)⁶.

У країнах, які зовсім позбавились національної державності і перебували під прямим управлінням окупантів (Польща, Чехословаччина, Югославія), ця основна суперечність зовнішньо не проглядалася, була слабзорозвинутою. Але навіть у Польщі, де пряма диктаторська влада німецько-фашистських загарбників здійснювалася організовано і послідовно, вони використали частину так званого санаційного державного апарату⁷. Проте і польська буржуазія зазнала серйозних утисків від політики «германізації» господарства, ліквідації форм національного, політичного, громадського і культурного життя і, нарешті, геноциду. Тому загострилися суперечності між національною буржуазією та окупантами, що привело до участі у національно-визвольному русі угруповань різних течій.

Таким чином, хоча в основі народно-демократичних революцій була двоєдина суперечність, кожна з її сторін відіграла певну роль у прискоренні революційного процесу. Табір народно-демократичної революції утворювався на основі національно-визвольної боротьби. Завдання її полягало не у відновленні старої буржуазної держави, що закономірно зазнала краху або виродження, а у створенні держави, яка могла б дійово гарантувати національну незалежність під керівництвом робітничого класу, маючи широку соціальну базу, єдиновладдя з міцною політичною структурою і міжнародно-політичні союзи з СРСР.

У всіх країнах Центральної і Південно-Східної Європи в роки другої світової війни утворилися широкі антифашистські національно-визвольні фронти. Вони виникли на різних етапах війни і де в чому відрізнялися. В одних країнах вони носили характер коаліцій революційних, демократичних та буржуазних нефашистських партій, в дру-

⁶ Див.: Гиндев П. Към въпроса за характера на народно-демократическата революция в България. София, 1956, с. 42—50. А. Косески необгрунтовано піддає сумнівам цю повну політичну залежність Болгарії від гітлерівської Німеччини в період другої світової війни та її згубні наслідки для болгарського господарства (див. його рецензію на зб. Rewolucja i władza ludowa w krajach europejskich — «Z pola walki», 1973, № 1, s. 146).

⁷ Див. Góra W., Halaba R. O utworzenie i utrwalenie władzy ludowej. 1944—1948. Wybrane zagadnienia. Warszawa, 1968, s. 25—26.

гих — являли собою передусім бойовий революційний союз сил демократії; в третіх — такий союз зовсім або майже не мав форми коаліції партій, а спирався на безпосереднє співробітництво комуністичної партії з масовими демократичними і патріотичними організаціями. Відповідно і народні фронти, особливо спочатку, відрізнялися своїм впливом на маси, організаційними здібностями, глибиною і перспективністю своїх політичних програм та інш. Але такі фронти повсюдно мали головні спільні риси: вони об'єднували пролетаріат, селянство (включаючи середнє і частину сільської буржуазії), дрібну буржуазію і певні верстви середньої (національної) буржуазії; їх основою був союз робітничого класу і селянства, а гегемоном — пролетаріат, очолюваний комуністичною партією. Це була нова форма співробітництва класів і соціальних верств, а водночас — форма розвитку гегемонії пролетаріату на широкій соціальній основі.

Сили пролетаріату, очолюваного комуністичними партіями, у національно-визвольному русі та його антифашистських організаціях переважали тим більш, що він міг спиратися на прагнення найширших мас до глибокого і рішучого оновлення суспільства і держави. Перемогти міг той клас, який найбільш повно втілював революційні потреби і прагнення та, надаючи їм свідомий і організований вияв, висував розгорнуту програму послідовної і докорінної перебудови суспільства. Таким класом був лише пролетаріат цих країн. З такими програмами виступали тільки комуністичні партії.

Перемогти у національно-визвольній боротьбі означало, як це все глибше усвідомлювали широкі народні маси, не тільки розгромити німецько-фашистських окупантів, але й остаточно ліквідувати умови, що привели до національної катастрофи. Національно-визвольна антиімперіалістична боротьба стає успішною, коли переростає у демократичну революцію. Революція реалізує і забезпечує свою перемогу, лише створивши нове суспільство, в якому не можуть відновитися реакційні класові сили, порядки і політика.

Особливість національно-визвольної антиімперіалістичної боротьби у країнах Центральної та Південно-Східної Європи полягала в тому, що вона сполучалась з демократичною революцією, яка за змістом, формою і кінцевим результатом була ширшою і глибшою від усіх досі відомих буржуазно-демократичних антифеодальних революцій. Її нове місце в історії визначається, передусім, тим, що, розв'язуючи певні антифеодальні завдання, ця демократична революція другого періоду загальної кризи капіталізму від початку має антикапіталістичну тенденцію та розгортається на основі її дальшого посилення і здійснення.

З цієї точки зору участь певних верств буржуазії у національно-визвольній боротьбі не завжди означала участь її у народно-демократичній революції і ніколи — «повноцінної» участі. Конфлікт з німецьким імперіалізмом і погіршення соціального статусу частини експлуататорів⁸ ще не означав, що вони проймалися інтересами та свідомістю трудящих мас.

Участь буржуазії у революції можна визначити лише там, тоді і настільки, де, коли і наскільки вона приймала програму-мінімум революційної демократії. Ця програма передбачала задоволення певних інтересів дрібної і середньої буржуазії для втягнення її у загальну антиімперіалістичну та антифашистську боротьбу, а згодом — і у відбудову зруйнованого господарства країни. Це мало підготувати ши-

⁸ За висновком, зробленим Чеславом Мадайчиком в його фундаментальному дослідженні, польські поміщики як клас були в значній мірі підірвані німецько-фашистською окупацією, але не скинуті зовсім, частково були підірвані економічні і соціальні позиції польської буржуазії. Див. *Ma d a j c z y k C z. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. Т. 2, Warszawa, 1970, s. 30—31.

року соціальну базу для революційних перетворень на першому етапі і по можливості мирного розвитку демократичної революції у дальших її фазах. Це мало також сприяти збереженню і зміцненню антигітлерівської коаліції держав за своїм суспільним ладом, а водночас — посилити хитання і розкол у самому фашистському таборі. Програма і стратегія революційного авангарду в Центральній і Південно-Східній Європі виходила, отже, із реального співвідношення сил у світі та всередині країн і полягала у тому, щоб найповніше використати його в інтересах національно-демократичної революції, залучаючи на її бік усіх, хто міг бути хоча б тимчасовим її учасником і союзником.

В Югославії та Болгарії комуністичні партії неподільно керували робітничим класом, ведучи за собою більшість селянства і маючи значний вплив на інтелігенцію та міську дрібну буржуазію. Вони беззастережно і повно здійснювали керівництво всім національно-революційним єдиним фронтом. Народно-демократична революція в цих країнах означала рішуче руйнування політичного панування буржуазії як класу і перехід державної влади до пролетаріату, що знаходився в союзі з усіма трудящими міста і села. Питання про владу, що, як підкреслював В. І. Ленін, є головним питанням революції⁹, тут відразу було розв'язане на користь пролетаріату і соціалізму. Таким чином народно-демократична революція вже на першому етапі мала соціалістичний характер¹⁰. Але революція була водночас народно-демократичною, бо нова влада належала єдиному антифашистському фронту. Тому її можна назвати соціалістичною за змістом і народно-демократичною — за формою.

Чи немає в цій характеристиці революції внутрішньої суперечності? Так, вона є. Але лише у тій мірі, в якій вона завжди існує між змістом і формою всіх явищ у природі та суспільстві. І розв'язання цієї діалектичної суперечності вимагає від історика діалектичного розуміння змісту і форми та їх взаємодії. Матеріалістична діалектика розуміє під формою не лише зовнішню форму предметів і явищ, але й внутрішню організацію їх змісту, включаючи особливий тип, спосіб, закон взаємозв'язку елементів та процесів, характерних для певного змісту; саме як структура предмета чи явища, категорія форми має найбільше пізнавальне значення для з'ясування руху, змін, розвитку, що властиві певному явищу¹¹. Для аналізу розвитку народної революції дуже важливо з'ясувати тип, спосіб, закон зв'язку, перш за все, між різними класами і верствами, що беруть в ній участь. Зв'язок між ними, як бачимо, визначається частковою спільністю їх інтересів і боротьбою за гегемонію. В Югославії та Болгарії зв'язок між різними класами і верствами мав багато спільного з подібними зв'язками, що існували в інших країнах Центральної і Південно-Східної Європи напе-

⁹ Див. Ленін В. І. Твори, т. 34, с. 189.

¹⁰ Про соціалістичний характер народно-демократичної революції 1944 р. в Болгарії див.: Дмитров в Г. Политический отчет ЦК БРП(к) V съезду. — Избр. произвед., т. 2. М., 1957; Живков в Г. Отчетный доклад ЦК БКП VII съезду партии. — Избр. произвед., М., 1960; Гиндев П., вказ. праця; Попов П. Установяване, развитие и система на пролетарската революция у нас. София, 1956; Павлов Т. Характер и значение на социалистическата революция в България. София, 1956, (рос. пер.: Павлов Т. Избр. филос. произвед., т. 2. М., 1962); його ж. Още веднаж за характера на Деветосептемврийского народно въстание. София, 1960; Манафов в Г. Особенности на социалистическата революция в България. — Годишник на Софийския университет. Идеолог. катедри, т. 8, София, 1965.

Про характер народної революції в Югославії див. Марьянович П. Освободительная война и народная революция в Югославии. (Скор. пер. з сербохорв.). М., 1956; Маряповић С., Морача П. Наш ослободилачки рат и народна револуција, 1941—1945. (Ист. преглед). Београд, 1958; Culinowić F. Slom stare Jugoslavije. Zagreb, 1958; його ж. Stvaranje nove jagoslavenske države. Zagreb, 1959.

¹¹ Див. Современные проблемы материалистической диалектики. М., 1971, с. 162. 167—168.

редодні і в процесі народно-демократичної революції. Це, передусім, визначило порівняно широку соціальну базу революцій і напням, в якому йшло перегрупування і перетворення класів, хоча в історичних умовах Югославії та Болгарії вони відбувалися швидше, ніж в інших країнах. Таким чином, за своєю формою всі революції в країнах Центральної і Південно-Східної Європи можуть бути віднесені до єдиного історичного типу.

Підтвердженням сказаного є те, що повна ліквідація старого і створення нового державного апарату, який повністю відповідав природі і функціям пролетарської диктатури, потребували в Болгарії порівняно довгого часу (до 1947 р.), так само, як проведення націоналізації капіталістичної промисловості; потрібний був також досить значний час, щоб за народно-демократичною формою усвідомити соціальний зміст революції. Тривалий час серед деяких партійних діячів, істориків та філософів Болгарії панувала думка, що народно-демократична революція 1944 р. не була соціалістичною¹². Лише на V з'їзді БКП (грудень 1948 р.) Г. М. Димитров підкреслив, що «9 вересня 1944 р. політична влада... була вирвана з рук капіталістичної буржуазії, експлуатарської монархо-фашистської меншості і перейшла до рук величезної більшості народу, трудящих міста і села при активній і керівній ролі робітничого класу і його комуністичного авангарду. Перемігши при вирішальній допомозі героїчної Радянської Армії, повстання 9 вересня відкрило шлях до побудови соціалізму в нашій країні»¹³. VII з'їзд партії 1958 р. вказав, що народно-демократична революція в Болгарії від самого початку мала соціалістичний характер¹⁴. В основі цих суперечок щодо характеру Вересневої революції лежали суттєві наукові проблеми.

У розвитку народно-демократичних революцій особливо велике значення належало політичним факторам. Відносини між класами, їх «питома вага» у суспільстві, розвиток класової самосвідомості і організації, політичний досвід мас визначають характер революції у такій мірі, що його не можна вивести безпосередньо з ступеня її економічного розвитку і, таким чином, спростити класифікацію національної революції та її стадій. Адже соціалістичний зміст Вересневої революції лише частково був обумовлений відсутністю у Болгарії значних залишків феодальних відносин; в Югославії вони існували (поміщицьке землеробство, напівфеодальні форми експлуатації селян і т. ін.). З другого боку, хоча Чехословаччина сягнула високого рівня розвитку капіталістичної економіки, революція не відразу одержала тут соціалістичний зміст.

В більшості країн Центральної і Південно-Східної Європи народно-демократична революція на першому етапі розв'язувала загально-демократичні завдання. Але розуміння природи і розвитку революції не можна досягнути, якщо використовувати поняття, які відображають демократичні (власне буржуазно-демократичні) революції минулого. При вивченні революційної практики метод історичних аналогій виявляється непридатним. Треба аналізувати конкретну історичну ситуацію. А за словами Маркса, «конкретне тому конкретне, що воно є синтез багатьох визначень, отже, єдність різноманітного»¹⁵.

¹² Славов П. Общи закономерности на социалистическата революция в политическата област и техното проявление в България. София, 1970.

¹³ Про соціалістичний характер народно-демократичної революції 1944 р. в Болгарії див. Димитров Г. Вказ. праця, с. 612.

¹⁴ Так, на дискусії, проведеній Болгарською Академією наук у 1950 р., про характер Вересневої революції частина істориків висловлювала думку, згідно з якою революція встановила робітничо-селянську диктатуру, що переросла у диктатуру пролетаріату лише у 1946—1947 рр. (Див. Славов П. Вказ. праця, с. 158—159).

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 683—684.

Революція розв'язувала на цьому етапі і нові, антимонополістичні завдання, народжені у період розвитку капіталізму. Все це окреслювало її зміст. Класи і верстви, що об'єдналися, знаходилися під гегемонією пролетаріату. Влада, утворена в результаті революції, була за своїм основним характером революційно-демократичною диктатурою пролетаріату і селянства; гегемонія пролетаріату була закріплена у ключових ланках нового державного апарату та зміцнена націоналізацією і демократизацією головних секторів промисловості.

Гегемонія пролетаріату, що розвивалася з революцією та революційною владою, була зародком його диктатури. Шлях від гегемонії до диктатури пролетаріату зазначав «вузлову лінію» розвитку народно-демократичної революції. Націоналізовані сектори економіки стали в цих умовах основою її соціалізації. На загальнодемократичному етапі революції створювалось надзвичайно складне і специфічне переплетення різних елементів¹⁶. У політичному союзі з селянством, більшою або меншою частиною дрібної буржуазії і середніх верств пролетаріат, спираючись на селянство, поступово звужував участь і вплив буржуазії у державі. Основний частині державного апарату був наданий соціалістичний характер і напрям, але в господарській системі лишався ще значний приватний сектор. Частина старого державного апарату, що здійснювала охоронно-каральні функції, була розбита, але в іншій його частині соціальний склад урядовців, зміст і стиль їх праці перетворювався лише поступово. Створені були нові органи і механізми влади (робітничі міліція, робітничі охорона на підприємствах, добірні армійські частини з колишніх загонів руху Опору, органи боротьби з внутрішньою контрреволюцією та інш.), які носили ясно окреслений революційний і класовий характер. Водночас відновлювалися парламенти та інші інституції з буржуазно-демократичними традиціями. Узаконювалися революційні дії мас, які здійснювали розподіл поміщицької землі, контроль над підприємствами, розпуск органів старої влади тощо, але підкреслювався конституційно-правовий принцип і засада законності при будь-яких перетвореннях. У народно-демократичній революції перепліталися, таким чином, елементи, що теоретично відносилися до різних за змістом буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій. Що ж визначає характер народно-демократичної революції? Ясно, що не елементи, властиві буржуазно-демократичній революції, яку вона спонтанно від початку переросла. Але це й не елементи соціалістичної революції¹⁷.

Соціально-політична революція (в повному розумінні цього поняття) означає перехід державної влади до певного класу і характеризується тим, що завоювання політичної влади дає класу-переможцю могутні засоби для здійснення соціально-економічних перетворень, які зміцнюють основу його політичної влади¹⁸. Тому широке поняття соціально-політичної революції визначається класовим характером встановленої нею влади. «Перехід державної влади з рук одного в руки іншого класу е, — підкреслював В. І. Ленін, — перша, головна

¹⁶ В Румунії це ускладнювалося ще існуванням в період від повстання 23 серпня 1944 р. до утворення уряду П. Гроза у березні 1945 р. своєрідного двовладдя (двір та зв'язана з ним і правобуржуазними партіями реакційна частина старого військово-бюрократичного апарату — з одного боку, революційно-демократичні сили і зв'язані з ними осередки нової, народно-демократичної влади — з другого). Див. Tutu i G., Zaharescu V. Niektóre zagadnienia ludowodemokratycznej rewolucji w Rumunii. — В зб.: Rewolucja i władza ludowa w krajach europejskich 1944—1945.

¹⁷ Деякі автори, правильно зазначаючи наявність цих соціалістичних елементів у народно-демократичних революцій, відносять до соціалістичного типу (скрізь і від початку) ці революції і держави, що виникли в їх умовах. Див. Лесной В. М. Социалистическая революция и государственный аппарат. М., 1968, с. 133.

¹⁸ Див. Селезнев М. А. Социальная революция (Методологические проблемы). М., 1971, с. 239—240.

основна ознака *революції* як у строго-науковому, так і в практично-політичному значенні цього поняття»¹⁹. Саме ця ознака вирішально характеризує нову соціально-економічну систему, що виникає з революційних перетворень. В залежності від того, який клас зосереджує державну владу, й одержавлені (націоналізовані) сектори економіки включаються або в систему державно-монополістичного капіталізму, або в соціалістичну систему²⁰.

Така влада утворювалася на основі угоди між класами, зацікавленими у проведенні (у більших чи менших масштабах) загальнодемократичних перетворень і жоден з яких не міг один взяти всю владу, а принаймні — взяти її, не порушуючи демократії, народженої революцією. Досить типовим був цей взаємозв'язок інтересів, сил і умов в Чехословаччині. К. Готвальд так окреслив головне в ньому — відносини між пролетаріатом і буржуазією: «Ми одні правити не можемо, і вони одні також не можуть правити. Вони не можуть правити без нас, а ми — без них, при цьому вони в більшій мірі не можуть без нас, ніж ми — без них»²¹. Таке становище тривало досить довго — два з половиною — три роки (згадаємо, що йдеться про час революції), щоб не вважати його лише якимось «моментом» в розвитку революції, але надавати йому самостійне значення і власний смисл — значення і смисл самостійного етапу революції. Даний етап характеризується глибокими соціально-політичними і соціально-економічними перетвореннями, що різко відрізняють владу і лад, створені в початковий період національної історії, від попереднього, дореволюційного.

Але така самостійність була відносною. Післяреволюційний лад не являв собою окремої соціально-економічної формації. В його базисі та надбудові виявляються основні риси перехідного періоду. Пролетаріат і буржуазія, особливо після завершення загальнодемократичних перетворень, прагнули надати політиці, включаючи побудову і використання державного апарату, протилежного характеру і напрямку. Націоналізовані сектори господарства, при широкій участі робітників в управлінні ними, мали соціалістичну основу, для закріплення і розвитку якої необхідно було переростання гегемонії пролетаріату в пролетарську диктатуру та забезпечення ним керівної ролі в економіці країни. Буржуазія хотіла поширити приватнокапіталістичний сектор, обмежити націоналізацію економіки (аж до проведення денационалізації) і позбавити націоналізовані сектори соціалістичного характеру. Дрібнобуржуазний уклад (що збільшився в деяких країнах внаслідок антифеодальної реформи) народжував капіталізм. Боротьба між різними напрямками в політиці і в економіці впливала, отже, з їх власної, антагоністичної природи і була об'єктивним законом.

Цей закон по-революційному окреслював головну альтернативу, яку треба було розв'язати. Вона не полягала — і не могла полягати — у тому, щоб залишити незмінним існуючий стан речей або розвиватися далі шляхом поглиблення соціалістичних перетворень. Справжня історична альтернатива полягала у тому, щоб йти вперед або повертатися назад, до капіталізму. Повернення до капіталізму, однак, означало б відновлення умов і тенденцій, які заперечувала від самого початку народно-демократична революція. Отже, головне питання стояло так: або розвинути народно-демократичну революцію на шляху до

¹⁹ Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 129.

²⁰ Тому не можна погодитися з твердженням чехословацьких істориків М. Боу-чека і М. Клімеша, які відкидають цілу проблему переростання чехословацької революції з національно-демократичної у соціалістичну, твердячи, що соціалістична тенденція беззастережно дістала в ній перевагу вже в період націоналізації промисловості у 1945 р. (Див.: Bouček M., Klimeš M. Czechoslowacka revolucja w latach 1944—1948. — У зб.: Rewolucja i władza ludowa w krajach europejskich, s. 111).

²¹ Готвальд К., Избр. произв., т. 2, М., 1957, с. 85.

соціалізму, або ліквідувати її на «зворотньому» шляху. Повернення назад означало ліквідацію всіх основних політичних і соціальних завоювань народних мас і здійснювалось би лише зростаючим і зухвалим насильством та примусом. Розвиток до соціалізму означав забезпечення і даліше розгортання здобутків мас. Переростання революції у соціалістичну відповідало логіці проведених перетворень та співвідношенню сил, яке вони викликали. Таке переростання було внутрішньою закономірністю революції і означало її повну перемогу. Воно включається, отже, в наукове визначення народно-демократичної революції.

Ця логіка революції реалізується класовою боротьбою. В ході її робітничий клас досяг ідейно-політичної єдності, головним виявом якої було об'єднання робітничих партій на основі марксистсько-ленінського вчення, зміцнював свої політичні позиції у народному фронті та державному апараті, оволодіваючи його новими частинами, а разом з тим — зростаючими можливостями посилення революції «згори», через органи влади. Йшло зміцнення його позицій і у соціально-економічній структурі разом із поширенням націоналізованого сектору та засад планування, що забезпечувалося наданням цьому сектору керівних і контрольних функцій в господарстві. Робітничий клас посилював також свої соціально-політичні позиції, зміцнюючи, перш за все, зв'язки з селянством на основі рішучої аграрної реформи, яка захищала середнє селянство проти сільської буржуазії і сприяючи активізації лівих організацій дрібної буржуазії та середніх верств. При визначенні темпів і умов дальших соціальних перетворень враховувалися інтереси дрібної, а частково — середньої буржуазії (наприклад, впровадженням викупу при дальшій націоналізації засобів виробництва, забезпеченням колишніх власників роботою за їх діловою кваліфікацією, збереженням і гарантуванням їх повних громадянських прав і політичного представництва, тощо). Таким чином, при переході до нового етапу революції утримувалася єдність основних соціальних сил, що створили народно-демократичний фронт, і надавався можливо мирний характер розвитку до соціалізму, який здійснювався на демократичній основі (зокрема, збереження загального виборчого права в усіх цих країнах, а в деяких з них — багатопартійності).

Проте частина буржуазії, покладаючись на інтервенцію імперіалістичних держав, намагалась реставрувати капіталістичний лад. Вона загострювала класову боротьбу, всіляко порушувала мирний розвиток. Там, де їй вдавалось організувати значні сили, вона надала класовій боротьбі характеру громадянської війни. Так було в Польщі²². Кровопрлиття і дезорганізація, що їх чинило тут контрреволюційне підпілля²³, мало створити умови для захоплення влади реакцією. Стояло завдання ізолювати і розгромити її, а одночасно залучити до співробітництва або принаймні нейтралізувати соціальні шари і групи, які можна було вивести з-під її впливу.

Для цього необхідно було об'єднати і активізувати народні маси, оволодіти всіма важелями управління державою і господарством та перетворити їх в надбання трудящих. Мирний або немирний розвиток народно-демократичної революції в різних країнах залежав, по-перше, від того, наскільки широким і міцним було об'єднання сил трудящого народу під проводом робітничого класу, по-друге — наскільки буржуа-

²² Точне визначення масштабів громадянської війни у Польщі становить серйозні труднощі. В. Гура і Р. Галяба відзначають «елементи громадянської війни» на деяких теренах країни навесні 1945—у першій половині 1946 р. або «справжню громадянську війну» на «деяких теренах Східної Польщі». (Див. Górga W., Halaba R. O utworzenie i utalenie władzy ludowej, s. 143).

²³ Там же, s. 173, 145—147, 157, 160, 197, 201.

зія погоджувалася визнати перевагу такого об'єднання та право трудящої більшості нації на перетворення суспільства.

Взаємозв'язок цих двох умов добре розкривається на прикладі лютневих подій 1948 р. в Чехословаччині. Сили мас, керованих КПЧ, виявилися достатніми, щоб без єдиного пострілу провести революційні заходи, особливо чистку державного апарату від правих. Безпосереднє і вирішальне втручання мас в політику було санкціоноване парламентом, який створив уряд з переважною більшістю комуністів і надав програмі соціалістичних перетворень силу закону. Переростання народно-демократичної революції у соціалістичну здійснилося мирно.

В країнах Центральної і Південно-Східної Європи, де народно-демократична революція не відразу дістала соціалістичний зміст, вона йшла до нього в результаті поступового розвитку. Перетворення відбувалося без «разового», раптового або насильницького повалення існуючої влади та руйнування її апарату повстанням знизу. Процес розгортався на основі зростаючих змін у співвідношенні сил, що здійснювали владу, на користь робітничого класу.

Відносно мирний розвиток народно-демократичної революції був об'єктивно обумовлений, перш за все, широтою її соціальної бази, він проходив під знаком зростання сил демократії і соціалізму, очолюваних СРСР. Для країн регіону це мало вирішальне значення. Активна участь СРСР в антигітлерівській коаліції та його переможна визвольна хода примушували американо-англійську буржуазію відмовитися від імперіалістичної інтервенції на користь місцевої буржуазії та у величезній мірі паралізувала її контрреволюційну діяльність. В той же час законна революційно-демократична влада могла безпосередньо спиратися на всебічну допомогу СРСР.

Розгляд історичних умов, характеру і розвитку народно-демократичної революції дає, на наш погляд, можливість виробити її загальне визначення. Отже, народно-демократична революція — це демократична, антиімперіалістична революція періоду загальної кризи капіталізму, що розгортається під гегемонією пролетаріату в умовах зростання сил світового соціалізму і, спираючись на нього, забезпечує проведення антифеодальних і антимонополістичних структурних реформ, створюючи широку соціальну основу для переходу до соціалізму мирним шляхом.

Сказане, безумовно, не може охопити і відобразити всі специфічні конкретно-історичні риси народно-демократичних революцій в кожній окремій країні. Але загальне визначення, на нашу думку, дозволяє глибше усвідомити місце революції подібного типу у світовому революційному процесі і повніше виявити загальне і актуальне значення історичного досвіду.

Головні спільні риси, що визначають народно-демократичні революції в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, були властиві також народно-революційним рухам у таких країнах Західної Європи, як Італія і Франція, де ними керували масові комуністичні партії. Але, якщо визвольні рухи у Східній Європі розгорнулися повно і послідовно, їх закономірний розвиток на Заході був заблокований і зірваний грубим втручанням ззовні. Інакше кажучи, йдеться про здійснені та перервані революції одного типу. Так, в результаті американо-англійської окупації, а згодом — посиленого втручання американського імперіалізму Італія була повернута на шлях, що привів до відновлення влади старих класів²⁴. Однак цим класам не вдалося ліквідувати про-

²⁴ Тольятти П. Избр. статьи и речи, т. 2, М., с. 101; також Берлин-гуэр Э. Рабочее и народное единство в борьбе за правительство демократического поворота, за обновление Италии на пути к социализму. — В сб. XIII съезд Итальянской Коммунистической партии. М., 1973, с. 22.

лом, пробитий антифашистською революцією²⁵ в соціально-політичній структурі та ідеології старого суспільства. Передова роль пролетаріату та його широкі зв'язки з селянством, інтелігенцією, значними шарами дрібної буржуазії і середніх верств, що встановилися в період антифашистського опору, збереглися і зміцнили у боротьбі за здійснення подальших державних реформ, програму яких розробила ІКП. В ній формулюються об'єктивно необхідні вимоги незавершеної демократичної революції нового типу. Отже, «зараз йдеться про те, щоб продовжити цю роботу і довести її до кінця»²⁶.

Зрозуміло, що в умовах розвинутих капіталістичних країн у зв'язку з дальшим розвитком державно-монополістичного капіталізму демократична революція дістає нові завдання, пов'язані, зокрема, з соціальними наслідками науково-технічної революції та капіталістичної економічної інтеграції. Але, хоча революційне творення історії ніколи не означає простого повторення історії революцій, здійснені народно-демократичні революції, їх спільні сторони і риси, їх головна висхідна лінія розвитку дають революційним силам сучасності досвід величезного значення. Революція цього типу є не тільки надзвичайно важливою частиною історії, що закінчилася, але й історії, що твориться. Вона належить сучасному світовому революційному процесу.

Це підтверджує, зокрема, нова програма Комуністичної партії Греції, ухвалена на її ІХ з'їзді (1974 р.). Згідно з нею, історично необхідне перетворення грецького суспільства відбудеться в ході єдиного революційного процесу, що складатиметься з двох етапів: на першому, демократичному, антиімперіалістичному і антимонополістичному етапі має бути встановлена нова демократія, змістом якої є влада трудящих; це відкриває шлях до вищого, соціалістичного етапу цього революційного розвитку²⁷.

У ширшому розумінні значення історичного досвіду народно-демократичних революцій для окреслення закономірності сучасного революційного процесу, а значить — й стратегії революційних сил сучасності виступає надзвичайно виразно при співставленні його із досвідом незавершеної чилійської революції 1970—1973 рр. Адже серед внутрішніх причин тяжкої (хоча й тимчасової) поразки сил революційної демократії в Чілі слід визначити такі, що пов'язані з відсутністю у цих сил єдності стратегії і тактики, необхідної для послідовної і повної ліквідації позицій і впливів реакції, для встановлення народного контролю над державою (разом з чисткою і перебудовою ключових ланок в апараті влади) і для завоювання на бік революції вирішальної більшості суспільства, включаючи основну частину середніх верств. Опрацюванню і проведенню цього курсу заважало поширення реформістських і сектантсько-«лівацьких» тенденцій всередині табору демократії²⁸. Отже, хоча чилійська революція не належить за умовами і типом до революцій народно-демократичних, досвід допомагає виявити в цих революціях головні їх риси, що мають загальне значення.

Найбільш сильно виявилася в народно-демократичних революціях провідна тенденція революцій сучасності, за якою, починаючись в різних країнах, на різному рівні соціально-економічного розвитку, вони

²⁵ Берлінгуер Э. Вказ. праця, с. 22; див. також Тольятти П. Цит. праця, с. 101—102.

²⁶ Тольятти П. Цит. праця, с. 328, 345.

²⁷ Див.: Сообщение Президиума IX съезда Коммунистической партии Греции. — «Правда» від 24 лютого 1974 р.

²⁸ Див.: Гейтельбойм В. За победу революций с учетом драматического опыта. «Проблемы мира и социализма», 1973, № 11; Його ж. Прелюдия грядущих побед. Там же, 1974, № 3, с. 56—58. Кудачкин М. Ф. Опыт борьбы Компартии Чили за единство левых сил и революционные преобразования. — «Вопросы истории КПСС», 1974, № 5, с. 56—59.

виводять їх (через низку взаємозв'язаних перехідних ступенів) на шлях соціалістичного розвитку і саме в ньому дістають остаточне розв'язання своїх загальнонаціональних і загальнодемократичних завдань. В тенденції виявляється головна закономірність сучасного світового революційного процесу, розпочатого Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

Об'єктивний характер цієї закономірності був підтверджений досвідом кубинської революції. Відбуваючись в інших умовах, вона відзначалася багатьма специфічними рисами. Але в національно-своєрідних формах вона знову виявила революційну суть перехідної історичної епохи, коли народні революції можуть остаточо перемогти, лише перетворюючись у соціалістичні.

Ця ж необхідність виявляється в сучасних національно-визвольних революціях слаборозвинутих країн, послідовне здійснення їх вимагає створення ладу національної демократії, що забезпечує некапіталістичний шлях розвитку. Хоча народно-демократичні революції і влада народної демократії за своїм класовим змістом відрізняються від антиімперіалістичних революцій в слаборозвинутих країнах та влади національної демократії, їх зв'язує головна тенденція, а частково — й засоби розв'язання антиімперіалістичних і антифеодалних завдань. Ці різні за типом революції належать, отже, до однієї світової революції. Тому всередині її можна, мабуть, уявити собі такі фази розвитку національної демократії, коли їй будуть властиві певні елементи народної демократії, народжені змінами в класовій структурі суспільства і, передусім, посиленням ролі робітничого класу.

Загальне значення народно-демократичних революцій в світовому революційному процесі визначається, таким чином, саме тими можливостями переходу до соціалізму, які вони втілюють і здійснюють. Вони продовжують і посилюють лінію і вплив Великого Жовтня у світовій історії. На своєму вищому етапі, перетворюючись на форму диктатури пролетаріату²⁹, народна демократія зміцнює зв'язки з країною Великого Жовтня і поширює використання радянського досвіду соціалістичного будівництва в умовах своїх країн і нової історичної доби. Ці умови дозволяють спиратися на широку соціальну основу для соціалістичних перетворень, підготовану усім попереднім розвитком революції, та на зростаючу могутність СРСР і світової соціалістичної системи, яка перетворюється у вирішальний фактор світового розвитку.

В найкоротші історичні строки ці країни здійснили індустріалізацію та перебудували і модернізували своє сільське господарство, забезпечуючи промисловості і економіці в цілому випереджуючий темп росту у порівнянні з капіталістичними країнами. Тут поширено в масах і піднесено до вищого сучасного рівня освіту і науку. Соціальна структура суспільства докорінно перебудована. У 1960-х роках народи цих країн перейшли до побудови розвинутого соціалістичного суспільства.

Розмах і темп перетворень постійно привертають увагу історика, звертаючи її до джерела великих змін — народно-демократичної революції. «...Революція, — казав В. І. Ленін, — мудра, трудна і складна наука»³⁰. Поглиблене вивчення її з живої історії народу, що творить революції, становить одну з найбільш трудних і складних завдань історії — вчительки мудрості.

²⁹ Роль і особливості народної демократії як форми диктатури пролетаріату були вперше розкриті Г. М. Дмитровим та керівництвом БКП, яке тісно співробітничало у розробці цієї нової науково-політичної проблеми з керівництвом КПРС (Див. Дмитров Г. М. Избр. произв., т. II, с. 611—632). Це становило значний вклад Г. М. Дмитрова у розвиток теорії марксизму-ленінізму. (Георги Дмитров. Биография. София, 1972, с. 601; див. також С л а в о в П. Цит. праця, с. 218).

³⁰ Ленін В. І. Твори, т. 27, с. 167.

НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ РЕВОЛЮЦИИ И МИРОВОЙ РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС

Резюме

В статье рассматриваются исторические предпосылки, движущие силы, форма и содержание народно-демократических революций в странах Центральной и Юго-Восточной Европы как революции нового особого типа — части мирового революционного процесса, начатого Великой Октябрьской социалистической революцией. Народно-демократическая революция определяется как демократическая антиимпериалистическая революция периода общего кризиса капитализма, которая развивается под гегемонией пролетариата в условиях роста сил мирового социализма и, опираясь на него, обеспечивает проведение антифеодальных и антимонополистических структурных реформ, создавая широкую социальную основу для перехода к социализму мирным путем.

Выделены те тенденции и стороны в историческом опыте революции, которые определяют ее место в развитии мирового революционного процесса и ее значение для современного этапа борьбы за демократию и социализм.

ТВОРЧЕ ВИКОРИСТАННЯ БКП ЛЕНІНСЬКОГО ПЛАНУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (1948—1958 рр.)

Ленінський план соціалістичної індустріалізації має велике міжнародне значення. Протягом всього періоду будівництва соціалізму БКП творчо перетворює в життя ленінські принципи соціалістичної індустріалізації країни. «Соціалістична індустріалізація, створення важкої промисловості, — вказувалось у звітній доповіді ЦК БКП VII з'їзду партії, — були життєвою необхідністю для відсталої в економічному і технічному відношенні Болгарії»¹.

Ще в 1947 р., визначаючи основні завдання перед болгарським народом і Комуністичною партією, Г. Димитров підкреслив: «Перед нами стоїть велике завдання — прискореними темпами планово організувати і максимально розвивати нашу національну промисловість і наше сільське господарство, *забезпечити і прискорити індустріалізацію і електрифікацію країни*»² (курсив наш. — А. Ч.). В заключній промові на другому з'їзді Вітчизняного фронту він ще раз наголосив на необхідності в найкоротший строк створити міцну, могутню національну індустрію³.

Перспективні завдання соціалістичної індустріалізації країни були розроблені на V з'їзді Болгарської комуністичної партії в грудні 1948 р. За короткий історичний період Болгарія повинна була перетворитись на розвинуту промислово-аграрну країну. Шляхом індустріалізації і електрифікації країни і механізації землеробства, вказував Г. Димитров, необхідно добитись за 15—20 років того, на що інші країни за інших умов витрачали ціле століття⁴.

Болгарська комуністична партія, спрямовуючи динамічний розвиток соціалістичної індустріалізації, здійснювала такі зміни у структурі промисловості, які б відповідали вимогам економічних законів, міжнародному соціалістичному поділу праці і внутрішнім потребам країни. В ході будівництва соціалізму в розвитку продуктивних сил відбулися істотні кількісні й якісні зміни. Докорінно змінилась промисловість, змінилась структура всього народного господарства Болгарії. В його загальній продукції продукція промисловості посіла перше місце. Якщо співвідношення валової продукції промисловості і сільського господарства в 1939 р. становило відповідно 24,8% і 75,2%, то в 1957 р. — 68,3% і 31,7%⁵.

Отже, за десятиріччя в результаті індустріалізації Народна Республіка Болгарія перетворилась з відсталої аграрної в індустріально-аграрну країну. Така оцінка була закріплена в рішеннях VII з'їзду

¹ Седьмой съезд Болгарской коммунистической партии. Доклады, решения, речи. София, 1958, с. 42.

² Димитров Георгий. Избранные произведения. т. 2. София, 1968, с. 484.

³ Див. там же, с. 504.

⁴ Див. там же, с. 765.

⁵ Седьмой съезд Болгарской коммунистической партии, с. 40.

БКП (1958 р.), відбивала рівень розвитку продуктивних сил, структури виробництва і роль його різних галузей у створенні національного доходу, свідчила про повну і остаточну перемогу соціалізму в економіці, основу якої становила важка індустрія. Про індустріальний характер розвитку свідчило співвідношення виробництва засобів виробництва і предметів споживання: у 1939 р. відповідно — 22 : 78 і 46 : 54 — в 1957 р. Саме індустріалізація обумовила неухильне підвищення питомої ваги виробництва засобів виробництва.

БКП, здійснюючи ленінську генеральну лінію на дальшу індустріалізацію, передбачила темпи розвитку чорної і кольорової металургії, хімічної, енергетичної, машинобудівної і металообробної промисловості. Так, у 1957 р., порівняно з 1948 р., виробництво чорної металургії зросло в 31 раз, кольорової — у 13 разів, хімічної промисловості — в 18 разів, енергетичної — в 10 разів⁶.

Інтенсивний розвиток машинобудування ставав основним питанням прогресу економіки Болгарії. На кінець першої п'ятирічки машинобудування дало вже 10% продукції промисловості, тоді як в умовах капіталізму рівень його виробництва становив лише 2,4%. Темпи розвитку цієї галузі значно прискорились після квітневого (1956 р.) Пленуму ЦК БКП. Порівняно з 1939 р. продукція машинобудівної і металообробної промисловості в 1952 р. зросла у 18 разів, у 1957 р. — в 40 разів⁷.

Про перетворення країни з аграрної в індустріально-аграрну свідчило також і те, що в 1957 р. питома вага промисловості у створенні суспільного продукту становила 55%, а сільського господарства — 26%, тобто промисловість більш як вдвічі випередила сільське господарство. В процесі дальшої індустріалізації співвідношення між ними дедалі збільшувалось на користь промисловості, хоча питома вага сільського господарства продовжувала залишатись досить значною⁸.

Втілюючи в життя ленінські принципи соціалістичної індустріалізації, БКП не випускала з уваги питання підвищення продуктивності праці. Адже, писав В. І. Ленін, «продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу»⁹. Соціалістична промисловість створює речові елементи продуктивних сил як передумову більш високої продуктивності праці в усіх галузях народного господарства, яку може забезпечити індустріалізація, що розвивається і має на меті перевершити кращі досягнення світового науково-технічного прогресу. При цьому Комуністична партія виходила з того, що матеріальною основою неухильного технічного прогресу і зростання продуктивності праці є прискорений розвиток засобів праці, головних засобів виробництва. В умовах Болгарії це могло здійснитися лише на основі міжнародного соціалістичного поділу праці і максимального економічного і науково-технічного співробітництва з іншими соціалістичними країнами і, передусім, з Радянським Союзом. В кінцевому підсумку ступінь вдосконалення засобів виробництва сприяє підвищенню продуктивності праці, визначає рівень всієї системи засобів праці і основних виробничих фондів.

З перетворенням відсталого аграрного Болгарії в соціалістичну індустріально-аграрну країну (1957 р.) основні фонди промисловості, порівняно з 1939 р., зросли на 724%. При цьому виробництво засобів виробництва складало 1600%, предметів споживання — 266%¹⁰. За цими цифрами — майже усі заводи нового промислового району Димитровграда, його хімічний комбінат, нові центри кольорової металургії в

⁶ Статистически годишник на НРБ, 1970, София, 1971, с. 114.

⁷ Там же.

⁸ Там же, с. 97.

⁹ Ленін В. І. Твори, т. 29, с. 379.

¹⁰ Статистически годишник на НРБ, 1970, с. 129.

Родобах, завод ім. Леніна в Перніку, який поклав початок болгарській чорній металургії, та інші підприємства.

В процесі соціалістичної індустріалізації Комуністична партія здійснювала ленінську лінію переважаючого розвитку виробництва, що забезпечувало можливість технічної реконструкції всього народного господарства. Більшість капіталовкладень направлялась на створення і розвиток промисловості. В 1949 р. вони становили 31,4%, в 1957 р. — 37,4%. При цьому в 1949 р. з 114,7 млн. левів, вкладених у промисловість, 90,2 млн. левів були спрямовані на виробництво засобів виробництва, а з 240,7 млн. левів у 1957 р. — 199,7 млн. левів¹¹.

Соціалістична індустріалізація внесла докорінні зміни в чисельність і структуру робітничого класу. Якщо в 1948 р. в промисловості було зайнято більше 210 тис. робітників, то в 1957 р. — понад 450 тис. робітників, з яких більше половини у важкій промисловості.

Важливим наслідком політики соціалістичної індустріалізації було правильне територіальне розміщення промисловості. На відміну від капіталістичної Болгарії, коли промислові підприємства були зконцентровані лише в декількох центрах (Софія, Пловдив, Варна, Русе, Габрово), в період соціалістичного будівництва промисловість була розміщена по всій території країни з урахуванням її сировинних, демографічних та інших особливостей. Поряд з розвитком старих, виросли нові промислові райони і центри. Це дозволило успішно розв'язати важливу соціальну проблему — зайнятості робочої сили.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що господарське відродження всієї країни, реорганізація, відбудова промисловості, землеробства можливі тільки на сучасній технічній основі, яка ґрунтується на сучасній науці, техніці і електриці¹². Говорячи про значення електрифікації як енергетичної бази соціалістичної індустріалізації країни, її роль у побудові соціалізму, В. І. Ленін на III конгресі Комінтерну наголосив, що «єдиною можливою економічною основою соціалізму є велика машинна індустрія... Велика машинна індустрія означає не що інше, як електрифікацію всієї країни»¹³, покликану внести корінні зміни в культуру, побут, науку, техніку.

Головні принципи електрифікації, сформульовані в працях В. І. Леніна і плані ГОЕЛРО, такі. Здійснюється електрифікація всієї країни, всіх галузей народного господарства, побуту і т. д. Ведеться будівництво великих районних електростанцій на різних видах місцевого палива, а також на гідроресурсах. На основі енергетичної бази відбувається всебічне технологічне комбінування виробництва. Спорудження потужних гідроелектростанцій розгортається з врахуванням комплексного розв'язання завдань розвитку енергетики, транспорту, іригації і меліорації. Здійснюється будівництво великих енергосистем. Створюється вітчизняна потужна електротехнічна промисловість, яка забезпечує електрифікацію країни.

Розробляючи плани розвитку народного господарства, БКП виходила з ленінського положення, що створення матеріально-технічної бази промисловості і сільського господарства, висока продуктивність праці неможливі без електрифікації. В ході будівництва соціалізму лінія на розвиток енергетики була і залишається наріжним каменем економічної політики. За роки народної влади Болгарія перетворилася в передову енергетично розвинуту індустріально-аграрну країну. Якщо в 1939 р. тут було вироблено 266 млн. кВт. г електроенергії, то вже у 1952 р. — 1352 млн. кВт. г, а в 1957 р. — 2656 млн. кВт. г¹⁴. Інтенсивне

¹¹ Статистически годишник на НРБ, 1970, с. 91, 133.

¹² Див. Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 253.

¹³ Ленін В. І. Твори, т. 32, с. 454—455.

¹⁴ Статистически годишник на НРБ, 1970, с. 150

будівництво гідроенергетичних об'єктів комплексного призначення вирішувало проблеми виробництва електроенергії і зрошення. Були створені водосховища ім. О. Стамболійського, ім. Г. Димитрова, ім. В. Коларова, «Студена», одне з найбільших в країні водосховище «Искър». В Родопях був споруджений великий гідроенергетичний комплекс — Батакський каскад. Його електростанції «Пештера», «Батак» і «Алеко» виробляють понад 800 млн. кВт. г електроенергії на рік.

Електрифікація нерозривно зв'язана з технічним прогресом в народному господарстві. Індустріалізація Народної Республіки Болгарії здійснювалась під гаслом безперервного підвищення технічного, технологічного і організаційного рівня промислового виробництва. З кожним роком підвищувалась енерго- і фондоозброєність виробництва. У 1957 р. споживання електроенергії промисловістю, порівняно з 1952 р., збільшилось на 205%, транспортом — на 305%, сільським господарством — у 13 разів; електроозброєність праці в промисловості у 1952—1956 рр. зросла на 138%¹⁵, а її фондоозброєність протягом 1948—1957 рр. — більше ніж у 3 рази¹⁶.

Відомо, що політика соціалістичної індустріалізації спирається на об'єктивні економічні закони. Перш за все, основні економічні закони соціалізму передбачають планомірний, пропорціональний розвиток народного господарства, розширене соціалістичне відтворення та інші.

Соціалістична індустріалізація забезпечувала перемогу суспільного сектора в промисловості, реконструкцію сільського господарства на базі соціалізму шляхом об'єднання індивідуальних селянських господарств у великі колективні господарства і ліквідацію капіталістичних класів буржуазії і куркульства, зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

Соціалістична індустріалізація забезпечувала техніко-економічну незалежність країни і її обороноздатність; сприяла підвищенню матеріального і культурного рівня народу.

Для соціалістичної індустріалізації характерні інтенсивні й сталі темпи. Промисловість розвивається по висхідній лінії, без спадів і криз, властивих капіталістичній системі.

Характеризуючи суть соціалістичного методу індустріалізації, В. І. Ленін вказував, що її успіх залежить від розв'язання важливого політичного завдання — встановлення правильних взаємовідносин пролетаріату і трудового селянства в системі диктатури пролетаріату, що побудова соціалізму можлива за умови всебічного зміцнення союзу робітничого класу з трудящими масами селянства.

Принципальна відмінність соціалістичного методу індустріалізації від капіталістичного полягає у тому, що соціалістична індустріалізація не розорює дрібнотоварне селянське виробництво, а навпаки, сприяє реконструкції сільського господарства на соціалістичних началах, веде до підвищення матеріального добробуту трудівників села.

Отже, план індустріалізації країни і кооперативний план В. І. Леніна тісно взаємозв'язані. В. І. Ленін вказав селянству шлях виходу із злиднів. Він вважав, що тільки велике механізоване соціалістичне колективне господарство, оснащене передовою технікою, здатне перетворити всю економіку сільського господарства й індивідуалістичну психологію селянина. Вивести його із споконвічної нужди «може тільки матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі»¹⁷.

Спираючись на марксистсько-ленінську теорію і досвід Радянського Союзу, Болгарська комуністична партія визначила послідовність

¹⁵ Промисленост на НРБ. Статистически сборник. София, 1958, с. 29.

¹⁶ Статистически годишник на НРБ, 1970, с. 103, 129.

¹⁷ Ленін В. І. Твори, т. 32, с. 188.

розвитку галузей промисловості в процесі соціалістичної індустріалізації. При визначенні і здійсненні її програми партія виходила не лише з національних інтересів, а й з інтересів єдиної світової соціалістичної системи господарства, спираючись на економіку країн соціалістичного табору і, насамперед, Радянського Союзу. Це значно полегшило процес індустріалізації Болгарії.

Взаємодопомога країн соціалістичного табору, економічне співробітництво і міжнародний соціалістичний поділ праці дозволили кожній з цих країн в першу чергу швидкими темпами розвивати ті галузі промисловості, для яких були найбільш сприятливі природні і господарські умови. Так, у Болгарії була створена кольорова металургія, здатна задовольнити не тільки власні, але й частину потреб країн соціалістичної співдружності, розвивались чорна металургія, енергетика, видобуток кам'яного вугілля, нафти, традиційні галузі легкої промисловості, створювались машинобудування і хімічна промисловість¹⁸.

Сприятливі зовнішні і внутрішні політичні і економічні фактори для індустріалізації Болгарії забезпечили умови для зростання соціалістичного нагромадження, планомірного і постійного розширення матеріально-технічної бази соціалізму.

Соціалістичний метод індустріалізації ґрунтується, як відомо, на використанні внутрішніх джерел фінансування шляхом виділення частини зростаючого національного доходу. Націоналізувавши промисловість і здійснивши ряд інших соціалістичних перетворень, народна влада поклала кінець паразитичному споживанню експлуататорів і впливу національного доходу за межі країни.

Національний доход, зосереджений в руках народно-демократичної держави, розподілявся і використовувався для найбільш доцільного розвитку народного господарства і найповнішого задоволення все зростаючих потреб трудящих. Це дозволило БКП проводити політику оптимального поєднання нагромадження і споживання, а отже, здійснювати індустріалізацію, вирішувати завдання технічної реконструкції народного господарства.

В період соціалістичної індустріалізації Болгарії частина національного доходу, яка йшла в фонд нагромадження, становила приблизно 22% і мала тенденцію до абсолютного збільшення. В 1948 р., порівняно з 1939 р., національний доход становив 101%, а в 1957 р. — 203%¹⁹.

Зростання фонду нагромадження відбувалось за рахунок прибутків від соціалістичного сектора народного господарства. В міру розвитку роль промисловості у збільшенні національного доходу і дальшій індустріалізації країни підвищувалась. У 1957 р. частка промисловості у формуванні національного доходу становила 41%, а сільського господарства — 34%²⁰.

Поряд з тим, слід відзначити, що існування світової соціалістичної системи і зростання могутності Радянського Союзу створили винятково сприятливі умови для розширеного фінансування соціалістичної індустрії Болгарії, що впливало із закономірностей розвитку всієї світової соціалістичної системи.

Велике значення мала економічна допомога Радянського Союзу, зокрема кредити. З 1947 р. по 1957 р. Болгарії було надано шість довгострокових кредитів: у 1947—1948 рр. — два такі кредити загальною сумою 65 млн. доларів, а у 1950—1957 рр. — ще чотири кредити в роз-

¹⁸ Седьмой съезд Болгарской коммунистической партии, с. 43.

¹⁹ Статистически годишник на НРБ, 1970, с. 96.

²⁰ Там же, с. 97.

мірі 138,3 млн. крб.²¹. У 1956 р. питома вага Радянського Союзу у болгарському експорті та імпорті становила майже половину²².

Зважаючи на низький промисловий рівень, з якого почалась індустріалізація країни, Болгарська комуністична партія висунула завдання швидкого розвитку продуктивних сил. Керуючись ленінським вченням, перевіреним практикою соціалістичної індустріалізації в Радянському Союзі, БКП здійснювала індустріалізацію прискореними темпами, надаючи перевагу розвитку галузей промисловості, які виробляють засоби виробництва. Дотримуючись цієї лінії, БКП мала на меті створити найсприятливіші умови для технічної реконструкції всіх галузей народного господарства, а отже для підвищення продуктивності праці і поліпшення матеріального і культурного рівня трудящих.

У період будівництва основ соціалізму індустріалізація країни відбувалася високими темпами. Правда, в перші роки другої п'ятирічки вони були дещо знижені. Історичний квітневий (1956 р.) Пленум ЦК БКП відновив правильну лінію. Це були дійсно великі темпи, які поклали край відсталості країни і визначили розвиток її промисловості та інших галузей народного господарства по висхідній лінії.

Ленінський курс на соціалістичну індустріалізацію і електрифікацію Болгарії дозволив успішно розв'язати одне з найскладніших завдань перехідного періоду — здійснити соціалістичну перебудову приватного дрібнотоварного сільського господарства. Під керівництвом Комуністичної партії у Болгарії був творчо здійснений ленінський план кооперування сільського господарства, кооперативний лад переміг остаточно і безповоротно, в болгарському селі утвердилися соціалістичні виробничі відносини. Наслідуючи приклад своїх радянських братів, болгарські селяни першими в післявоєнній Європі одержали повну перемогу у побудові соціалізму на селі, ще раз довівши величезні переваги соціалістичного ладу²⁴.

Виходячи зі вказівок В. І. Леніна про необхідність всебічної механізації сільського господарства, Болгарська комуністична партія приділила цьому питанню особливу увагу. Озброєність сільського господарства сучасними машинами і технікою неухильно зростала. В 1957 р. у сільському господарстві працювало 17 320 тракторів, 4334 комбайни, багато інших машин і найновішої техніки²⁵.

Таким чином, творче здійснення Болгарською комуністичною партією ленінських принципів соціалістичної індустріалізації у перехідний період від капіталізму до соціалізму вивело Болгарію з глибокої відсталості і перетворило її на соціалістичну індустріально-аграрну країну. Дальший розвиток соціалістичної індустріалізації перетворить Народну Республіку Болгарію у високорозвинуту індустріальну державу.

А. И. ЧЕРНИЙ

ТВОРЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БКП ЛЕНИНСКОГО ПЛАНА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ (1948—1958 гг.)

Резюме

На основе документальных источников, исследований советских и болгарских историков в статье показано осуществление ленинских принципов социалистической индустриализации в Народной Республике Болгарии. Последовательное проведение в жизнь ленинского курса Болгарской коммунистической партией в исторически короткий срок вывело страну из глубокой экономической и социальной отсталости и превратило ее в развитую социалистическую индустриально-аграрную страну.

²¹ Пописаков Г. Икономически отношения между НР България и СССР. София, 1968, с. 243—244.

²² Статистически годишник на НРБ, 1970, с. 325—326.

²³ Седьмой съезд Болгарской коммунистической партии, с. 234.

²⁴ Статистически годишник на НРБ, 1970, с. 239.

БОРОТЬБА ПОЛЬСЬКОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ ПРОТИ РЕАКЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ ВИБОРІВ У ЗАКОНОДАВЧИЙ СЕЙМ 1947 РОКУ

Вибори у Законодавчий сейм 1947 р. у народній Польщі повинні були вирішити питання про майбутній розвиток країни. Ці вибори мали дати відповідь — чи переможе демократичний табір, згуртований і очолюваний Польською робітничою партією (ППР), і зміцниться народно-демократичний лад, чи до влади в країні повернуться буржуазія і поміщики, інтереси яких захищало Польське стронніцтво людове (ПСЛ).

Програма відродження незалежної народної Польщі, яка ґрунтувалася на створенні широкого демократичного антифашистського Національного фронту, була висунута ППР під час другої світової війни. В ході становлення і зміцнення народної влади в 1944—1946 рр. ППР втілила в життя ідею згуртування демократичних сил в Національний фронт і поєднання завдань національного визволення з соціальною перебудовою суспільства. Встановлення народно-демократичного ладу в Польщі знаменувало історичний поворот у долі польського народу, поворот, який накреслював перспективи побудови соціалістичного суспільства. «В період окупації, коли над польським народом нависла смертельна небезпека., — говорив на VI з'їзді Перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек, — ППР, як партія робітничого класу, яка реалізує класові і національні цілі пролетаріату, стала керівною силою і головним поборником польського народу, тільки її програма відповідала дійсним національним інтересам»¹.

ППР разом з іншими демократичними партіями (Польська соціалістична партія — ППС, Селянська партія — СЛ, Демократична партія — СД) утворили міцний табір народної демократії, що об'єднував широкі маси трудящих на чолі з робітничим класом. Національний фронт очолювала Польська робітнича партія — марксистсько-ленінський авангард польських робітників. Вона впевнено втілювала в життя програму побудови народної Польщі без експлуататорів і експлуатованих.

Польська реакція не примирилася з втратою влади в країні. Проти народної влади виступили реакційні сили всіх мастей і відтінків. Їх об'єднувало одне прагнення — відновлення в Польщі буржуазного ладу. У боротьбі з народною владою стиралися різниці, що існували між окремими реакційними угрупованнями.

Легальним керівним центром реакційних сил було Польське стронніцтво людове, в якому групувались усі ворожо настроєні до народної влади елементи. Керівництво партією знаходилося в руках колишнього прем'єр-міністра буржуазно-поміщицького емігрантського уряду в Лондоні С. Миколайчика. Разом з тим, необхідно підкреслити, що в

¹ VI zjazd Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Podstawowe materiały i dokumenty. Warszawa, 1972, s. 107.

ПСЛ входила і значна кількість середнього селянства, обдуреного демагогічними заявами керівництва, частина його перебувала під організаційним впливом довоєнних буржуазних діячів селянського руху, що орієнтувались на С. Миколайчика. Тому по відношенню до рядових членів ПСЛ табір демократії проводив політику відриву від партії і допомоги в розумінні політичної ситуації в країні².

Проти народної влади виступали і збройні банди реакційного підпілля, що діяло в 1944—1948 рр. Якщо діячі ПСЛ прикривали свої цілі псевдodemократичною фразеологією, то підпілля обрало шлях збройної боротьби. Найбільш реакційною, профашистською силою був так званий народовий (націоналістичний) табір. Він складався з польських буржуазно-націоналістичних елементів, які заплямували себе ганебною співпрацею з гітлерівцями у знищенні прогресивних діячів країни, у боротьбі з рухом Опору. Банди Народових збройних сил (НСЗ), Народової військової організації (НОВ) і Народового військового об'єднання (НЗВ) та їх керівні політичні організації — Стронництво народове, Організація польська й ін. з першого дня визволення Польщі повели шалену боротьбу проти молоді народно-демократичної влади, проти діячів демократичних партій, працівників урядових органів³. Крім терористичної діяльності, нечисленні, однак найбільш небезпечні банди НСЗ вели широку шпигунську роботу на користь розвідок імперіалістичних країн⁴.

Другим напрямом у підпіллі була організація «Воля і незалежність» (ВІН), безпосередня спадкоємниця реакційної Армії Крайової — збройних формувань на території Польщі емігрантського уряду в Лондоні під час війни⁵. Керівники ВІН, спираючись на підтримку західних країн і використовуючи легальну політичну опозицію в країні в особі ПСЛ, ставили за мету повернення до влади в Польщі буржуазного уряду. Зокрема, перший пункт програми ВІН вказував, що «метою об'єднання є боротьба за впровадження в життя в Польщі основ демократії в західноєвропейському (sic!) значенні цього терміну»⁶. Цілі ВІН і ПСЛ були ідентичні. Це визнав на судовому процесі один з керівників ВІН: «Те, до чого ПСЛ йшло легально, ми робили в підпіллі»⁷. На практиці ПСЛ тісно зрослося з підпіллям і використовувало терористичні банди для досягнення своєї політичної мети. У свою чергу, посвідчення члена ПСЛ не раз служило бандитам прикриттям їх нелегальної діяльності⁸. Поряд з тим, у ПСЛ був спеціальний нелегальний «центр», що підтримував зв'язки з підпіллям і впливав на нього у проанглійському дусі. Центр мав широкі зв'язки з послами західних країн⁹.

Без допомоги західних імперіалістичних держав, зокрема США і Англії, польська реакція не змогла б чинити організованого опору. Її зв'язки з іноземними розвідками і зрадницька, шпигунська діяль-

² R e c h o w i c z H. Pierwsze wybory. Katowice, 1963, s. 134.

³ S z w e j g i e r t B. Podziemne formacje zbrojne «obozu narodowego» w latach 1939—1945. — «Wojskowy przegląd historyczny», 1961, № 1; а також матеріали процесів над діячами НСЗ і ОП. — «Rzeczpospolita», N 65, 1946, 6 marca; «Robotnik», N 48, 1946, 17 lutego.

⁴ «Dziennik Ludowy», N 42, 1948, 18 lutego.

⁵ S m o s a r s k i L. Reakcyjne podziemie zbrojne w latach 1945—1947. — Z dziejów Polski Ludowej. Warszawa, 1966, s. 371.

⁶ S m o s a r s k i L. Reakcyjne podziemie zbrojne w latach 1945—1947. — Z dziejów Polski Ludowej, s. 371.

⁷ «Express Wieczorny», 1947, 14 sierpnia.

⁸ Ще навесні 1946 р. були викриті численні зв'язки банд з ПСЛ. Лише при розгромі банди «Ор-Ота» серед документів було знайдено 250 посвідчень ПСЛ, підписаних С. Миколайчиком (Weremiejuk J. Na froncie nie byłem. Warszawa, 1965, s. 172).

⁹ «Życie Warszawy», N 140, 1948, 23 maja.

ність, зрозуміло, щедро оплачувалися в польській та іноземній валюті. Так, лише одна з членів розвідувальної сітки ВІН діставала щомісяця 8000 доларів¹⁰. Не залишалось осторонь і ПСЛ, отримуючи субсидії з-за кордону на агітацію і пропаганду¹¹.

Отже, перед робітничим класом та його бойовим авангардом — Польською робітничою партією стояло складне завдання згуртування усіх трудящих, зміцнення табору народної демократії і подолання опору експлуататорських класів, що всіма силами намагались повернути Польщу в табір капіталізму. Перемога над буржуазією, як писав В. І. Ленін, була неможливою без «упертої, запеклої війни не на життя, а на смерть, — війни, яка вимагає витримки, дисципліни, твердості, непохитності і єдності волі»¹². Запекла боротьба між табором демократії і реакцією іноді набирала рис кривавої громадянської війни. Однак розв'язати громадянську війну реакції не вдалося, завдяки мужності і героїзму робітничого класу Польщі, завдяки згуртованості усіх прогресивних сил країни.

У нелегкій боротьбі проти реакції велику роль відіграв референдум, який відбувся 30 червня 1946 р. Результати референдуму довели, що більшість польського народу схвалює і підтримує політику уряду народної демократії. Поразка на референдумі викликала розгубленість в рядах ПСЛ, у підпіллі.

Хронологічно підготовку до виборів можна умовно поділити на два періоди. Перший — липень—листопад 1946 р.; в цей час, виходячи з досвіду, набутого на референдумі, відбувалось згуртування демократичного блоку до передвиборної кампанії. Другий період — грудень 1946 р.—січень 1947 р. — розгортання активних агітаційно-пропагандистських заходів.

У вересні 1946 р. відбувся пленум ЦК ППР, який розглянув політичне становище в країні після референдуму. У рішенні пленуму вказувалось на те, що реакція не примирилася з втратою влади. Від рук різних політичних шахраїв ще гинуть десятки справжніх демократів. У той же час керівництво ПСЛ фактично стало легальним прикриттям для підпілля. Однак табору реакції, зазначалось у рішенні, протистоятимуть згуртований табір польської демократії. Вирішальним етапом у боротьбі з реакцією повинні стати вибори в сейм¹³.

Питання про вибори розглядалось на 11-й сесії Крайової Ради Народової (КРН) у вересні 1946 р. На сесії розгорнулася гостра боротьба між депутатами від демократичних партій і ПСЛ. Пееселівці виступили з критикою табору демократії, не зупиняючись перед прямими наклепами на ППР. Пееселівська опозиція в КРН виступила і проти проекту виборчого закону, розробленого спеціальною комісією КРН. За проектом комісії від участі у виборах усувались особи, засуджені як зрадники народу, а також особи, зв'язані з реакційним підпіллям. Цей цілком справедливий пункт викликав нападки депутатів ПСЛ¹⁴. Однак 22 вересня більшістю був затверджений проект комісії КРН, який став законом про вибори до сейму. Вибори були призначені на 19 січня 1947 р.¹⁵

¹⁰ «Rzeczpospolita», N 202, 1947, 26 lipca.

¹¹ Напередодні виборів ПСЛ, як і СЛ, отримувало на партійну роботу від уряду 2 млн. злотих на місяць, але керівництво ПСЛ витрачало на агітацію набагато більше (Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів влади і органів державного управління СРСР) (далі — ЦДАЖР), ф. 4459, оп. 27/1, од. зб. 5540, арк. 244).

¹² Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 7.

¹³ «Głos Ludu», N 264, 1946, 25 wrzesnia; PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego, I. 1946—I. 1947. Warszawa, 1961, s. 143—148.

¹⁴ «Głos Ludu», N 260, 1946, 21 wrzesnia; N 262, 1946, 23 wrzesnia.

¹⁵ «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», N 48, 1946, 11 października, s. 499—504.

У процесі підготовки до виборів особливо важливим питанням була єдність робітничого класу країни. Оскільки в Польщі існували дві робітничі партії — ППР і ППС, — то й міцний союз цих партій мав велике значення для єдності робітничого класу. В. І. Ленін не один раз підкреслював, що «безумовна централізація і найсуворіша дисципліна пролетаріату є однією з умов для перемоги над буржуазією»¹⁶.

Після референдуму в рядах ППС активізувались праві елементи. Вони почали агітацію за виборчий блок з ПСЛ, за розрив з ППР, посиляючись на «нерівноправність» з ППР у розподілі керівних становищ у адміністрації і звинувачуючи ППР у монопартійності¹⁷. Правим соціалістам вдалось знайти підтримку серед деяких членів керівництва ППС. Прихильники єдиного фронту з ППР влітку 1946 р. були частково усунені разом з Головою Ради ППС¹⁸. Занепокоений таким розвитком подій, ЦК ППР на вересневому пленумі 1946 р. прийняв рішення звернутись до ГР ППС з пропозицією обговорити спірні питання. Переговори між лідерами ППР і ППС закінчились підписанням 28 листопада 1946 р. умови про єдність дій і співробітництво. Ця умова була кроком на шляху ідейного та організаційного зближення обох партій. В умові підкреслювалась необхідність тісної взаємодії і співпраці обох партій у розв'язанні важливих завдань, що стоять перед польським суспільством. У документі вказувалось на необхідність посилити боротьбу з усіма проявами реакції. Умова відзначила велику роль робітничого класу та його партій у зміцненні блоку демократичних організацій на шляху до виборів у сейм¹⁹.

Підготовка до виборів у Польщі відбувалась в умовах активізації реакційних сил на міжнародній арені. Курс на політику «холодної війни», ремілітаризацію Західної Німеччини, який проводили уряди США і Англії, створював в Європі напружену обстановку. Така політика не могла не викликати занепокоєння.

У вересні 1946 р. ЦК ППР і ГВК ППС виступили з відкритим листом до ПСЛ — «Чотири питання до ГВК ПСЛ»²⁰. Лист мав на меті в'яснити позицію керівництва ПСЛ, а також зробити ще одну спробу відірвати ПСЛ від реакції і залучити в блок демократичних партій, щоб уникнути гострої передвиборної боротьби в умовах важкого економічного становища країни після війни.

Поразка на референдумі, постійне зменшення рядів ПСЛ змусили деяких діячів партії критично оцінити курс С. Миколайчика. У керівництві партії виникла опозиція, яка вимагала співпраці з революційним табором, створення єдиного блоку шести партій. Ці діячі доклали всіх зусиль для відновлення діалогу з демократичним блоком²¹. На нових переговорах, які відбулись восени 1946 р., ППР і ППС погоджувались на 25% мандатів депутатів у сеймі для ПСЛ. Але С. Миколайчик відкинув усі пропозиції і zvolівав справу. Переговори закінчились невдачею²².

¹⁶ Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 8.

¹⁷ Syzdek B. PPS wobec wyborów do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r. — «Z pola walki», 1964, N 4, s. 78.

¹⁸ ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 27/1, од. зб. 5540, арк. 260.

¹⁹ PPR. Rezolucje..., s. 204—206.

²⁰ Питання торкалися зовнішньої і внутрішньої політики партії. Перше питання в'ясняло позицію ПСЛ щодо західних кордонів Польщі, рішучості захищати їх, незважаючи на позицію США і Англії. Друге питання виявляло відношення ПСЛ до реакційних кіл Заходу. Третє і четверте питання мали на увазі визначити позицію ПСЛ щодо реакційного підпілля і виборчого блоку всіх польських партій («Głos Ludu», N 252, 1946, 13 września).

²¹ Переговори про блок 6 партій велись ще у лютому 1946 р. Тоді керівництво ПСЛ зірвало їх. (Borkowski J. Pertraktacje przedwyborcze między PPR i PPS a PSL (1945—1946). — «Kwartalnik historyczny», 1964, N 2, s. 428—432).

²² Borkowski J. Działalność PSL w latach 1945—1947. — «Roczniki dziejów ruchu ludowego», 1960, N 2, s. 96—97.

Протягом літа і осені 1946 р. ПСЛ втрачає вплив серед селянства. Завдяки широкій агітаційній кампанії партій демократичного блоку, і особливо ППР, селяни стали залишати ряди ПСЛ. Відходу селянських мас сприяло викриття широких зв'язків ПСЛ з бандитським підпіллям. Процес переходу селян з ПСЛ у Стронніцтво Людове почався ще перед референдумом, але найбільш масової форми набрав восени 1946 р. Якщо у серпні 1946 р. ПСЛ налічувала 60 тис. членів, то у листопаді вже — 30 тис., а після виборів у сейм — лише 3 тис. членів. У свою чергу, СЛ зросло з 8 тис. членів у червні 1946 р. до 45 тис. у грудні 1946 р.²³

У ході судових процесів над членами банд виявлялися все нові зв'язки ПСЛ з підпіллям. Білостоцька воеводська Рада Народова у меморандумі Крайовій Раді Народовій змушена була вимагати заборони воеводської організації ПСЛ. «...Як керівний апарат, так і територіальні організації ПСЛ, — зазначалось у документі, — співпрацюють з конспіративними антидержавними організаціями ВІН і НСЗ, свідомо втягуючи в ряди ПСЛ членів цих організацій»²⁴. Так, один з комендантів району ВІН «Ірідіон» наказав видавати всім підлеглим членам організації, які знаходяться від загрозою арешту, повідомлення членів ПСЛ. Це давало можливість керівництву ПСЛ скаржитись на «переслідування»²⁵. С. Миколайчик, намагаючись взяти під захист членів підпілля, не раз апелював до іноземних кореспондентів і послів західних держав у Польщі. Не зупиняючись перед явною брехнею, він прагнув викликати втручання цих країн у вибори²⁶.

Уряди США і Англії чинили тиск на Тимчасовий Уряд Національної Єдності, використовуючи дипломатичні канали. Англійський уряд фактично поставив у залежність від результатів виборів повернення польського золота на батьківщину. У серпні цього ж року США і Англія направили ноти польському уряду, в яких по суті вимагали припинити репресії проти терористичних банд. У листопаді уряди Сполучених Штатів і Англії знов виступили з нотами до польського уряду відносно виборів, зміст цих нот мало чим відрізнявся від попередніх. Представники польського уряду на відкритій прес-конференції кваліфікували їх як втручання у внутрішні справи країни²⁷.

Польська робітничка партія задалегідь почала готуватись до виборів. Підготовка здійснювалась у трьох основних напрямках. Перший напрям — організаційне та ідейне зміцнення партії, другий — згуртування і зміцнення демократичного блоку (ППР, ППС, СЛ, СД), третій — розгортання агітаційно-пропагандистської роботи серед населення.

Рішення в справі підготовки до виборів ЦК ППР прийняв ще в січні 1946 р. Тут вказувалось на необхідність планомірної підготовки кваліфікованих агітаторів для виборів. З цією метою впроваджувались 3—4-х тижневі курси агітаторів при центральній і воеводських партійних школах. При кожному повітовому, міському і гмінному комітеті ППР створювались постійно діючі групи агітаторів, які обслуговували збори і мітинги. Значне місце в підготовці до виборів відводилось профспілкам²⁸.

Безпосередньо перед виборами усією роботою партії керували створені за інструкцією ЦК ППР «партійні трійки», які діяли в усіх

²³ Kulikowski M. Walka PPR o umocnienie sojuszu robotników i chłopów w okresie referendum i wyborów do Sejmu Ustawodawczego. — Materiały i studia z najnowszej historii Polski, t. 3. Warszawa, 1967, s. 197.

²⁴ «Głos Ludu», N 264, 1946, 25 września.

²⁵ «Rzeczpospolita», N 25, 1947, 26 stycznia.

²⁶ ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 27/1, од. зб. 6808, арк. 3.

²⁷ ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 27/1, од. зб. 5540, арк. 165, 159, 261.

²⁸ PPR. Rezolucje..., s. 15.

адміністративних центрах²⁹. Вони контролювали хід передвиборної роботи, виправляли недоліки і упущення. За ініціативою ППР були організовані агітаційні бригади, які виїжджали в найвіддаленіші райони. Лише Білостоцький воеводський комітет організував 141 агітбригаду, в яких брало участь 717 чоловік³⁰. Польська робітничка партія мобілізувала близько 350 тис. своїх членів на проведення передвиборної кампанії; ППС — 50 тис. членів³¹. Участь інших партій у кампанії розподілялась пропорціонально їх впливу серед населення. Велику активність виявляли демократичні партії в «громадянських комітетах» по підготовці до виборів.

Значну роль у передвиборній кампанії відіграло Військо Польське. Наказом Головного Командування від 4 листопада 1946 р. були створені військові Охоронно-пропагандистські групи, завданням яких було активно пропагувати програму демократичного блоку, а також вести боротьбу з підпільними бандами. Напередодні виборів діяло 2614 таких груп, в їх складі працювали 56 510 солдатів і офіцерів. З 5 по 21 грудня 1946 р. військові групи організували 25 635 зборів. Поряд з тим було проведено 413 бойових операцій проти збройних банд³².

Важливою проблемою напередодні виборів залишалась боротьба із збройним підпіллям. Терор банд був спрямований в першу чергу проти передової сили польського суспільства — Польської робітничої партії. Від рук бандитів гинули й ті, хто щиро працював для батьківщини.

Виконуючи наказ закордонних центрів, банди ВІН, НСЗ активізували свою діяльність перед виборами. Бандити намагались залякати населення, не допустити перемоги табору демократії. Орган ППР «Трибуна вольності» писав у грудні 1946 р.: «Лінія поділу проходить зараз — табір демократії — реакція. ПСЛ як партія стала явним легальним представником реакції...»³³. За останні три місяці 1946 р. на всій території Польщі банди здійснили 3 тис. нападів, повідомляв на прес-конференції в Міністерстві інформації та пропаганди представник уряду³⁴.

У боротьбі з бандами демократичний табір спирався на міліцію (МО), органи безпеки, які складались із свідомих робітників і селян. ППР направляла в ці органи найбільш відданих справі партії членів. До боротьби з підпіллям були залучені широкі верстви трудящих. Ще весною 1946 р. були створені добровільні загони міліції (ОРМО), чисельність яких на початку 1947 р. досягла 100 тис. чоловік. Всіх їх об'єднувало прагнення зміцнити народну владу.

Літом і восени 1946 р. під ударами органів влади, рішуче підтриманими населенням, підпілля змушене змінити тактику. Банди розпадаються на дрібні, нечисленні групи. Усе зростаючі сили народної демократії, активна агітаційна робота передових партій вела до ізоляції підпілля від суспільства, перетворення його членів на звичайних кримінальних злочинців.

Восени 1946 р. органи безпеки провели ряд вдалих операцій проти реакційного підпілля. У грудні 1946 р. у Варшаві була ліквідована нелегальна друкарня ВІН³⁵. У 1946 р. вщент було розгромлено централь-

²⁹ Там же, с. 167.

³⁰ Majeski H. Początki władzy ludowej na Białostoczczyźnie (1944—1947). Lublin, 1969, s. 143.

³¹ Парсаданова В. С. Формирование Национального фронта в Польше. М., 1972, с. 253.

³² Anusiewicz M., Czarnogórski Cz. XXV lat Ludowego Wojska Polskiego. Warszawa, 1968, s. 133—134.

³³ «Trybuna Wolności», N 106, 16—31 grudnia, 1946, s. 10.

³⁴ ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 27/1, од. зб. 5540, арк. 294.

³⁵ Там же, арк. 293.

не керівництво ВІН (заарештовано три склади керівництва ВІН разом з широкою шпигунською сіткою, що працювала на користь іноземних розвідок)³⁶. Успішно велася боротьба проти польських буржуазних націоналістів. Весною 1946 р. органи безпеки заарештували все центральне керівництво НЗВ. Слідом за центром були ліквідовані всі його територіальні організації, а також Стронніцтва народowego.

Політична ситуація в країні складалась на користь прогресивних сил, дедалі зростала ізоляція ПСЛ та підпілля від народу. Успішно закінчилась операція органів безпеки проти так званого Узгоджуючого комітету організацій і партій підпільної Польщі (КПОСПП), створеного санаційними діячами Стронніцтва народowego В. Ліпінським і В. Маршевським. Членів КПОСПП заарештували під час засідання. Було виявлено велику кількість документів і матеріалів, що проливали світло на зв'язки і плани підпілля. Архів організації свідчив, що польська реакція у 1946 р., не розраховуючи вже на власні сили, свої надії покладала на розв'язання третьої світової війни імперіалістичними країнами. Діячі КПОСПП 3 січня 1947 р. закликали С. Миколайчика бойкотувати вибори, щоб створити прецедент для втручання урядів США й інших капіталістичних країн у внутрішні справи Польщі³⁷.

Уряд вжив ряд рішучих заходів проти активної терористичної діяльності банд. До боротьби з ними в найбільш небезпечних районах країни (зокрема у південно-східних та центральних воєводствах) були залучені частини Війська Польського. За наказом 4 листопада 1946 р. уся територія Польщі поділялась на 4 оперативні зони, в залежності від ступеня безпеки³⁸.

Проти терористичних банд у другій половині 1946 р. було проведено багато операцій із залученням частин ВП, КБВ, МО і ОРМО. Протягом листопада—грудня була проведена 1301 операція, внаслідок чого найбільш небезпечні банди перестали існувати. Було заарештовано 2447 членів збройного підпілля³⁹. За безпосередній зв'язок з бандами була припинена діяльність 22 повітових організацій ПСЛ⁴⁰.

Отже, в результаті активних оперативних дій стан безпеки в районах діяльності банд значно поліпшився. Це, в свою чергу, зміцнило позиції демократичного блоку.

1 грудня 1946 р. партії демократичного блоку видали передвиборчу відозву до польського народу. Успіхи в господарському і культурному будівництві, зміцнення міжнародного становища Польщі довели, що народна демократія «є єдиною творчою силою, здатною повести народ до перемоги і величі», — вказувалось у зверненні. Програма демократичного блоку ґрунтувалась на основних документах ПКНВ і КРН, творчо розвивала їх у напрямку створення економічного фундаменту соціалізму, зміцнення незалежності країни і невинного зростання авторитету Польщі на міжнародній арені. У відозві вказувалось на негативну роль ПСЛ, всього табору реакції, які роблять усе, щоб перешкодити трудящим налагоджувати нормальне життя. Відозва за-

³⁶ «Rzeczpospolita», N 202, 1947, 26 lipca; 1944—1947 w walce o utwalenie władzy ludowej w Polsce. Warszawa, 1967, s. 74.

³⁷ «Głos Ludu», N 8, 1947, 9 stycznia; Smosarski L. Reakcyjne podziemie zbrojne w latach 1945—1947. — Z dziejów Polski Ludowej, s. 382—383.

³⁸ До найбільш небезпечної зони входили 12 виборчих округів. До середньо небезпечної зони віднесено 11 округів. Обидві ці зони забезпечувались ГОП—ВП і частинами Корпусу внутрішньої безпеки (КБВ). Інші 27 виборчих округів належали до спокійних (Zieliński J. Śląska jednostka KBW w walce z reakcyjnym podziemiem. Katowice, 1966, s. 175).

³⁹ Górga W., Hałabara R. O utworzenie i utwalenie władzy ludowej (1944—1948). Wybrane zagadnienia. Warszawa, 1968, s. 205.

⁴⁰ ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 27/1, од. зб. 6808, арк. 58; Borowski J. Działalność PSL w latach 1945—1947. — «Roczniki dziejów ruchu ludowego», 1960, № 2, s. 102.

кликала весь народ об'єднуватись навколо демократичного блоку, який бере на себе відповідальність за долю країни⁴¹.

Розпочався останній етап передвиборної боротьби, у якому ППР взяла найактивнішу участь. Діячі ППР організували сотні зборів і мітингів, на яких виклали програму відродження Польщі. Масові збори трудящих засуджували діяльність реакції та її пееселівської аген-тури, висловлювали повну підтримку демократичному блоку. Напередодні виборів до блоку партій приєдналися усі масові організації трудящих, зокрема Союз селянської взаємодопомоги (1 млн. членів), кооперативні організації (3 млн. членів), культурно-освітні спілки⁴².

Напередодні виборів керівництво ПСЛ за всяку ціну намагалось зупинити процес внутрішнього розкладу партії.

10 січня 1947 р. ПСЛ опублікувало свою виборчу програму, яка містила наклепи на демократичний блок і ППР. Разом з тим ПСЛ не запропонувало конкретних планів розвитку країни⁴³.

Уряди США і Англії, заохочувані постійними «скаргами» С. Миколайчика про «переслідування» членів його партії, вжили заходів, щоб втрутитись у хід передвиборної боротьби. На початку січня 1947 р. уряд Сполучених Штатів направив польському уряду нову ноту, а також ноти урядам Англії та СРСР з приводу виборів у Польщі. У цих нотах уряд США намагався звинуватити польський уряд у нібито безпідставних переслідуваннях і арештах членів ПСЛ, тобто у порушенні постанов Ялтинської та Берлінської конференцій щодо проведення вільних і демократичних виборів у Польщі⁴⁴. Таку ж ноту незабаром направила польському уряду Англія. Але ясна і тверда позиція СРСР не дозволила урядам Сполучених Штатів і Англії втрутитись у справу виборів у Польщі⁴⁵.

Польський уряд у відповіді на ці ноти підкреслив, що докладає максимум зусиль, щоб у виборах взяли участь найширші маси трудящих, а результати виборів були б виявом волі всього народу. На пресконференції для іноземних журналістів генеральний секретар по проведенню виборів повідомив, що кількість виборців, позбавлених права голосу на основі виборчого закону, не перевищує 1,6%. Він вказав, що кандидати від ПСЛ будуть балотуватись у 49-ти з 52-х виборчих округів, від ПСЛ висунуто у сейм 428 кандидатів. Демократичний блок від 4-х партій і профспілок виставив 750 кандидатів⁴⁶.

Вибори у Законодавчий сейм пройшли з великим піднесенням по всій країні. Навіть у найбільш небезпечних районах (зокрема у Білостоцькому воєводстві) участь у виборах була майже загальною.

ПСЛ зазнало повної поразки на виборах. За кандидатів цієї партії проголосувало лише 10,3% виборців, 80,1% виборців віддали свої голоси демократичному блоку. Більшість польського народу підтримала і схвалила політику народно-демократичного уряду, спрямовану на будівництво Польщі, вільної від експлуаторських класів. З 444-х депутатських мандатів ПСЛ отримала лише 24, а блок — 327. У 31-му виборчому окрузі кандидати від ПСЛ не отримали жодного мандата.

Передчуваючи поразку, С. Миколайчик вже ввечері 19 січня заявив іноземним журналістам, що буде вимагати анулювання результатів виборів, оскільки вони нібито не були вільними і безпосередніми⁴⁷. Однак ці заяви були спростовані висновками іноземних кореспонден-

⁴¹ PPR. Rezolucje., s. 209—210; «Trybuna Wolności», N 108, 1947, 15 stycznia.

⁴² ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 28/2, од. зб. 994, арк. 103.

⁴³ Там же, оп. 27/1, од. зб. 6808, арк. 49.

⁴⁴ Там же, арк. 21, 22, 38.

⁴⁵ «Głos Ludu», N 16, 1947, 17 stycznia.

⁴⁶ «Правда», 1947, 19 января.

⁴⁷ «Głos Ludu», N 20, 1947, 21 stycznia; PPR. Rezolucje., s. 214.

тів, що спостерігали за ходом виборів. «Нема ніяких підстав вважати, що велика більшість польського народу не висловила своєї вільної думки...» — писав американський кореспондент Інгерсол⁴⁸.

Перемога на виборах прогресивних сил Польщі на чолі з ППР, яка внесла найвагоміший вклад у справу боротьби з реакцією, знаменувала початок нового періоду польської історії. Поразка на виборах ПСЛ — це поразка всього табору реакції. Результати виборів переконливо показали, що переважна більшість польського народу стоїть на боці революційного табору народної демократії, який об'єднує широкі маси трудящих — робітничий клас, селянство, трудову інтелігенцію, ремісників. Повна ізоляція реакції поставила її керівників поза суспільством.

Перемога на виборах завершила період становлення і зміцнення народно-демократичної влади в Польщі. Ця перемога довела міцність табору народної демократії, заснованого на робітничо-селянському союзі, ствердила керівну роль комуністів у будівництві відродженої соціалістичної Польщі. Велетенська робота, яку провела Польська робітничая партія в союзі з іншими демократичними партіями, перекреслила надії внутрішньої та світової реакції на реставрацію капіталізму в країні.

Л. А. ЗАШКИЛЬНЯК

БОРЬБА ПОЛЬСКОЙ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ ПРОТИВ РЕАКЦИИ НАКАНУНЕ ВЫБОРОВ В ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЙ СЕЙМ 1947 ГОДА

Резюме

Статья посвящена исследованию периода острой политической борьбы между лагерем польской демократии и реакцией накануне выборов в Законодательный сейм 1947 года. На основе разнообразных источников и специальной литературы показана роль Польской рабочей партии в сплочении трудящихся вокруг демократического блока партий и упрочении народно-демократического строя в Польше.

⁴⁸ ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 27/1, од. зб. 6808, арк. 171.

**АВАНГАРДНА РОЛЬ
ПОЛЬСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
В ПРОВЕДЕННІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ
(1944—1945 рр.)**

Одним з важливих завдань першого етапу народно-демократичної революції в Польській республіці було проведення аграрної реформи, яка мала знищити поміщицьке землеволодіння і піднести активність широких мас трудового селянства у будівництві нового суспільства. Декрет про її проведення прийняв Польський комітет національного визволення (ПКНВ) 6 вересня 1944 р.

Боротьбу за революційне здійснення аграрної реформи очолив робітничий клас і його авангард — марксистсько-ленінська Польська робітнича партія (ППР). Тільки вони були здатні на ділі допомогти трудовому селянству взяти поміщицьку землю в свої руки, розгорнути соціальну революцію на селі. «Інтереси робітничого класу, — вчив В. І. Ленін, — безумовно вимагають якнайенергійнішої підтримки ним селянської революції, — більше того: керівної ролі його в селянській революції»¹.

Ліквідація поміщицького землеволодіння здійснювалась в умовах гострої класової боротьби. Різного роду заяви і відозви реакційних буржуазних партій і контрреволюційних угруповань, погрози фізичної розправи мали на меті загальмувати і зірвати проведення аграрної реформи. Тому питання про ставлення до селянства, виведення його з-під впливу дрібнобуржуазних партій та залучення на бік революції набиравало особливої ваги для Польської робітничої партії. Боротьба за утворення міцного союзу робітничого класу і трудящого селянства як класової основи народної Польщі, за розгортання творчої ініціативи і революційної активності широких селянських мас зумовлювалась логікою боротьби за переростання аграрної реформи в аграрну революцію.

У той період на селі склалось становище, яке, говорячи словами В. І. Леніна, вимагало, щоб «передовий робітник, як керівник бідноти, як вождь сільської трудящої маси, як будівник держави праці, «пішов у народ»², тобто прийшов на допомогу сільському трудівнику в найбільш відповідальний для нього час. Це мало важливе значення тому, що серед частини трудящого селянства був ще страх перед поміщиком, не було впевненості у міцності народної влади.

Для розгортання аграрної революції ППР повела на село загартовані загони свідомих робітників. На початку жовтня 1944 р. ЦК ППР висунув лозунг надати аграрній реформі розмаху соціальної революції. Допомога робітничого класу трудящому селянству в поділі поміщицької землі набуває систематичного, організованого характеру. 9 жовтня 1944 р. ЦК ППР розглянув питання мобілізації робітничого класу на допомогу селу в революційному здійсненні аграрної реформи³.

¹ Ленін В. І. Твори, т. 13, с. 305.

² Ленін В. І. Твори, т. 27, с. 353.

³ Очерки истории народной Польши. М., 1965, с. 153.

Ініціатором допомоги робітничого класу трудящому селянству в революційному поділі поміщицької землі виступив Білостоцький воеводський комітет партії. На 10 травня 1944 р. тут працювали вже 16 робітничих бригад. Серед них найкращою була бригада робітників-будівельників, на чолі яких стояли члени ППР тт. Рутковський, Пушкевич і Душкевич. Ці бригади охопили своєю діяльністю понад 40 сіл Білостоцького повіту⁴.

Основою для революційної діяльності робітничих бригад на селі стала інструкція ЦК ППР «В справі проведення аграрної реформи в прискореному темпі» від 10 жовтня 1944 р.⁵

Після закінчення крайової конференції повітових секретарів та партактиву, що відбулася 10—11 жовтня 1944 р., партійні організації негайно приступили до організації робітничих бригад⁶. В інструкції Люблінської окружної ради профспілок від 16 жовтня 1944 р. конкретизувалися завдання цих бригад. А саме: допомогти селянам і сільсько-господарським робітникам в усуненні з маєтків поміщиків та їх прислужників; організація зборів трудящого селянства і обрання комісій для поділу поміщицької землі; допомагати комісіям у доповненні списків на одержання поміщицької землі багатосімейними середняками, а також у практичному поділі поміщицьких маєтків⁷. Отже, завдання робітничих бригад полягало в тому, щоб допомогти трудівникам села здійснити аграрну реформу, революціонізувати селянські маси, пробудити їх ініціативу.

Активно допомагали трудящому селянству в проведенні аграрної реформи робітники Любліна. В авангарді йшли члени ППР. Так, вже 13 жовтня 1944 р. 20 найкращих активістів були направлені тільки до агітаційних бригад⁸. На 18 жовтня з Любліна на село виїхали 154 чоловіки, а на кінець 1944 р. в робітничих бригадах на території Люблінщини працювали 267 робітників⁹.

В організації робітничих бригад на місцях активна роль належала повітовим комітетам ППР. Для прикладу слід вказати на роботу Красниставського повіткому партії. 5 жовтня 1944 р. на спільному засіданні повітового і міського комітетів партії було прийнято рішення про створення робітничих бригад¹⁰. В другій половині жовтня робітнича бригада з 16 чоловік, очолювана Я. Бучковським, вже допомагала селянам цього повіту ділити землю. На початку листопада склад робітничих бригад зріс до 47 робітників¹¹.

Крім цього, гмінні комітети ППР створювали на місцях спільні робітничо-селянські бригади поділу поміщицької землі, залучаючи до них сільських активістів¹². Селянство Красниставського повіту все активніше брало участь у ліквідації поміщицького землеволодіння. У першій декаді листопада 1944 р. тут повністю було закінчено поділ землі в 12 маєтках, а в 42 він здійснювався¹³.

В кінці жовтня 1944 р. в повітах Любартів, Хелм, Луків, Бельськ, Пулави, Янов, Влодава, Радзінь і інших активно працювали робітничі бригади, очолювані Ю. Гайовяком, А. Петухом, Я. Порембським, Ф. Боровським, Я. Антосяком, Я. Ліпнячком, З. Шиманським, Т. Петро-

⁴ Reforma rolna PKWN. Materiały i dokumenty. Warszawa, 1959, s. 33.

⁵ PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki KC. VIII. 1944—XII 1945. Warszawa, 1959, s. 70—71.

⁶ «Rzeczpospolita», 1944, 14 października.

⁷ Reforma rolna PKWN, s. 49.

⁸ «Trybuna wolności», 1944, 30 listopada.

⁹ Archiwum KW PZPR w Lublinie, 1/VIII-3.

¹⁰ Там же, 7/V-15.

¹¹ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN), V/20.

¹² Archiwum KW PZPR w Lublinie, 7/V-14

¹³ Archiwum KW PZPR w Lublinie, 7/V-17.

сяком. Всього в складі бригад діяли 634 чоловіки¹⁴. На кінець грудня 1944 р. в Люблінському воєводстві в складі робітничо-селянських бригад налічувалося понад 1000 чоловік¹⁵. Тільки з військового заводу «Стальова Воля» наприкінці грудня діяли 100 робітничих бригад¹⁶.

Зростання активності селянства свідчило про зміцнення союзу трудівників міста і села, про те, що робітники успішно справлялися з своїм завданням. «Ми, робітники, пішли на село., — писав один із учасників бригади з «Стальної Воли», — щоб разом з селянами будувати іншу, кращу Польщу — Польщу народну, що спирається на здорові соціальні принципи»¹⁷.

Поділ поміщицьких маєтків, діяльність робітничих бригад були під постійним контролем воєводських і повітових комітетів ППР. Наприклад, 25 жовтня 1944 р. бюро Люблінського воєводського комітету ППР розглянуло питання поліпшення роботи робітничих бригад і прийняло окреме рішення, за яким з промислових підприємств Любліна на село додатково направлялися 30 членів партії. Вони повинні були допомогти повітовим комітетам партії у створенні робітничих бригад і очолити їх¹⁸.

Революційного розмаху набирає діяльність робітничих бригад і в інших воєводствах. Так, робітники з варшавського передмістя Прага ділили разом з селянами поміщицьку землю в Венгровському повіті¹⁹. В повіті Мінськ Мазовецький робітничі бригади поповнювалися сільськими активістами з ППР і Строніцтва людowego²⁰, представниками гмінних комісій. На 20 жовтня бригади були організовані в 10 гмінах з 17²¹.

Участь робітників у поділі землі викликала у сільських трудівників почуття впевненості у своїх силах, наповнювала їх довірям до революційних заходів робітничо-селянського уряду. Так, делегація Відомства інформації і пропаганди ПКНВ, що перевіряла хід проведення аграрної реформи у Люблінському і Варшавському воєводствах, повідомляла: «Всюди селяни і сільськогосподарські робітники виходять на поміщицькі поля і при допомозі робітничих бригад беруть землю»²².

Братня допомога робітничого класу в революційному здійсненні аграрної реформи сприяла пробудженню політичної активності трудящого селянства. Свідченням цьому були масові мітинги і збори, створені гмінні комісії і фільварочні комітети поділу землі, групи сприяння землеірам, вступ революційно настроєних селян до ППР, а також їх активна діяльність в Радах Народових. Як відзначала «Трибуна вольності», повіяло новим духом на селі: «Селянин відчув, що держава є з ним, що час здійснення його одвічних прагнень настав. Ожила його активність на сільських зборах і Радах гмінних... Селяни масово рушили до поділу землі»²³.

В Ярославському повіті Жешувського воєводства 40 робітників протягом 20 днів провели 50 мітингів і зборів трудящих селян, в яких взяли участь понад 15 тис. чоловік²⁴. У Білостоцькому воєводстві 16

¹⁴ AAN, V/20.

¹⁵ Archiwum KW PZPR w Lublinie, 1/VIII-3.

¹⁶ W walce o sojusz robotniczo-chlopski. Wybór materiałów i dokumentów, 1944—1949. Warszawa, 1963, s. 57.

¹⁷ «Głos Ludu», 1944, 30 listopada.

¹⁸ Archiwum KW PZPR w Lublinie, 1/IV-1.

¹⁹ W walce o sojusz robotniczo-chlopiński., s. 57.

²⁰ Радикальна селянська партія, що співробітничала з ППР.

²¹ Reforma rolna PKWN, s. 53.

²² Reforma rolna PKWN, s. 61.

²³ «Trybuna Wolności», 1944, 21 października.

²⁴ «Trybuna Wolności», 1944, 30 października.

робітничих бригад провели близько 100 мітингів за участю 10 тис. сільських трудівників²⁵.

На зростання активності сільських мас впливав і той факт, що робітники виселяли з маєтків поміщиків та їх прислужників. Так, орган ЦК ППР «Глос Люду» писав, що як тільки колишні власники маєтків Криница, Ігнацпол, Шкоп і Ковськ були вигнані, «протягом перших трьох днів із сусідніх сіл по одному приходили селяни і справлялися, чи це правда, і лише потім пішли юрбою, щоб взяти участь в поділі землі...»²⁶. Після виселення поміщика у гміні Ухане (Грубешівський повіт) на другий день 300 селянських сімей прийшли ділити землю²⁷.

Під впливом робітничого класу активність трудячого селянства зростає настільки, що селяни вирушили у поле ділити землю з прапорами, як на свято. Уповноважений ПКНВ по проведенню аграрної реформи в Пулавському повіті С. Камінський у своєму звіті писав: «В Пшибиславіцах вручення актів про передачу землі проходило особливо урочисто. З прапорами пішли маси на поле, щоб першому дати наділ найстарішому батракові Фабіанові, який працював на панському дворі 47 років. З хвилюванням дякував він за одержану землю, підкреслюючи, що землю одержав не від панів, а від робітників»²⁸.

Братня безкорислива допомога робітничого класу сільському трудівникові в поділі поміщицької землі ще в більшій мірі сприяла зміцненню союзу між ними. «Аграрна реформа, — як справедливо оцінював сільськогосподарський (рольний) відділ Люблінського воеводського комітету ППР, — стала живим прикладом робітничо-селянського союзу»²⁹.

В авангарді боротьби за зміцнення союзу робітничого класу з трудячим селянством були польські комуністи. Адже з 2003 чоловік³⁰, що на кінець 1944 р. брали участь у робітничих бригадах, 60% були членами ППР³¹.

Активна діяльність робітничих бригад у поділі поміщицьких маєтків створила умови для переростання аграрної реформи в своєрідну соціальну революцію на селі, відіграла важливу роль у зміцненні робітничо-селянського союзу. Ідея союзу робітників і селян, вказувалося в доповіді ЦК ППР на листопадовому (1944 р.) партактиві, була практично доведена до свідомості селянства саме через діяльність робітничих бригад під час проведення аграрної реформи³².

Після визволення Радянською Армією і Військом Польським взимку 1945 р. всієї території Польщі допомога робітничого класу трудящому селянству в поділі поміщицької землі набрала ще більшого розмаху. Лютневий (1945 р.) Пленум ЦК ППР зобов'язав партійні організації «використовувати досвід робітничих бригад, які відіграли велику роль у здійсненні аграрної реформи і сприяли зміцненню союзу робітничого класу і селянства»³³. Пленум вказував робітничим бригадам на необхідність подати допомогу селянству в організації і проведенні весняної сівби. В інструкції «В справі аграрної реформи на нововизволеній території» ЦК ППР підкреслив, що «аграрну ре-

²⁵ Reforma rolna PKWN, s. 33.

²⁶ «Głos Ludu», 1944, 1 grudnia.

²⁷ Reforma rolna PKWN, s. 146.

²⁸ Там же, с. 65—66.

²⁹ Archiwum KW PZPR w Lublinie, 1/VIII-3.

³⁰ AAN, V/20.

³¹ G ó r a, Wł. PPR w walce o podział ziemi obszarniczej, 1944—1945. Warszawa, 1962, s. 156.

³² Reforma rolna PKWN, s. 68.

³³ PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki KC, s. 97.

форму неможливо провести без мобілізації найширших селянських мас, без віддання справи поділу землі до рук самих селян і батраків, без мобілізації найбільш свідомих міських робітників для допомоги селянам у проведенні поділу землі»³⁴.

Дещо пізніше, 13 березня 1945 р., сільськогосподарський відділ ЦК ППР направив до керівництва воеводським і повітовим комітетам партії додаткову директиву. В ній рекомендувалось партійним організаціям добирати до складу бригад робітників, які змогли б на місцях подати допомогу селянству не тільки в поділі маєтків, а й в ремонті сільськогосподарської техніки. Вказувалось на необхідність поєднати поділ поміщицької землі з допомогою в проведенні весняної сівби і організації Союзу селянської взаємодопомоги³⁵. Такого ж змісту була інструкція ЦК профспілок, прийнята в березні 1945 р.³⁶.

На основі цих настанов і директив ЦК ППР, партійні організації на місцях розгорнули роботу по мобілізації кращих сил робітничого класу на допомогу селянству в завершенні аграрної революції і проведенні посівної кампанії. Швидкий поділ поміщицьких маєтків став можливим в першу чергу тому, що повітові і гмінні комітети партії своєчасно приступили до створення робітничо-селянських бригад³⁷. Вже на початку березня 1945 р. тільки з промислових підприємств Варшави на село виїхали 300 робітників, до них приєднався сільський актив³⁸. Вони також організували навчання селян на курсах трактористів. Так, на 15 березня у Варшавському воеводстві було підготовлено 40 трактористів, а згодом розпочали навчання ще 50 селян³⁹.

На початку березня 1945 р. на село виїхали робітники з заводів і фабрик Лодзі, Катовіц, Кракова, Познані, Бидгоща, Кельць. Трудяще селянство з вдячністю прийняло братню допомогу робітничого класу. Газета «Глос люду» тоді писала: «З давніх часів долею і недолею зв'язаний селянин з робітником і з вдячністю приймає його допомогу»⁴⁰.

В Краківському воеводстві деякі повітками ППР приступили до мобілізації робітників на допомогу селянству ще на початку лютого 1945 р. У звіті Бжеського повітового комітету партії від 11 лютого 1945 р. повідомлялось, що перші робітничі бригади підприємств Окоціма на початку лютого виїхали на село⁴¹. На початку березня в Краківському воеводстві сільським трудівникам допомагали ділити землю 73 бригади, в яких разом налічувалося понад 270 чоловік⁴². Однак не в усіх повітах (Хшанув, Бельськ, Горлице, Домброва й ін.) селянство активно включилося у поділ панських маєтків. Тому на воеводській партійній конференції, що відбулася 10—11 березня 1945 р., було прийнято резолюцію направити в ці повіти робітничі бригади⁴³. Відразу на село виїхали: з Кракова — 50 робітників, Хшанова — 40, Вадовіц — понад 60. При активній допомозі робітників до 20 березня було закінчено поділ землі в повіті Новий Сонч. Тут діяли 18 бригад, які склалися з членів ППР, Польської соціалістичної партії (ППС) і Строніцтва людowego (СЛ). Робітники допомогли селянам також засяяти землю⁴⁴.

³⁴ PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki KC, s. 105.

³⁵ Centralne Archiwum KC PZPR (далі — СА КС PZPR).

³⁶ СА КС PZPR, 225/XII-84.

³⁷ Archiwum KW PZPR w Warszawie, 1/I-2.

³⁸ СА КС PZPR, 295/XII-84.

³⁹ СА КС PZPR, 295/IX-328.

⁴⁰ «Głos Ludu», 1945, 3 marca.

⁴¹ Archiwum KW PZPR w Krakowie, 1/VI-16.

⁴² Там же, 1/VIII-8.

⁴³ Там же, 1/I-1; 1/VIII-11.

⁴⁴ Там же, 1/IV-10.

Лодзінський воєводський комітет ППР вже в середині лютого 1945 р. спрямував роботу повітових, міських і гмінних комітетів партії на мобілізацію робітничого класу для допомоги селу. Так, в резолюції воєводської конференції від 19 лютого 1945 р. парторганізаціям пропонувалось взяти якнайширшу участь в організації робітничих бригад, які б зуміли пов'язати здійснення аграрної реформи з підготовкою посівної кампанії⁴⁵.

Отже, низові партійні організації розгорнули активну роботу по створенню робітничих бригад. На кінець лютого 1945 р. на допомогу селянству виїхали робітники з Лодзі, Бжезіна, Кутно, Пйотркова, Радомска, Коніна, Серадза й ін. Крім цього, до Познаньського і Поморського воєводств виїхали понад 1000 робітників⁴⁶.

Робітничі бригади разом з місцевими парторганізаціями всі свої зусилля спрямували на розгортання активності трудового селянства. В результаті на кінець березня 1945 р. в складі робітничих бригад діяли кілька тисяч селянських активістів⁴⁷. Про зростання активності, політичної свідомості селянства в ході революційно-демократичних перетворень на селі свідчать організовані з ініціативи повітових комітетів партії і робітничих бригад з'їзди селян, що відбулися в Леску, Серадзі, Ленчиці, Бжезінах, Кутно, Гзелуню, Раве, Скерневіцах і Опочні⁴⁸. З'їзди трудящого селянства пройшли під гаслами зміцнення союзу робітничого класу і селянства⁴⁹.

Важливу роль у зміцненні союзу робітничого класу з трудящим селянством відіграв робітничий клас Познаньщини. Тільки в кінці березня з Познані й інших міст воєводства виїхали 1500 робітників⁵⁰. З приводу цього орган воєводського комітету ППР «Воля люду» писала: «У великій справі аграрної реформи допомагає селянам робітничий клас. Сотні робітничих бригад працюють на території воєводства... Попереду в цій справі йде Польська робітничая партія — авангард пролетарської демократії. По фільварках і селах зростає активність селян і сільськогосподарських робітників»⁵¹.

В повіті Косцьян всі 6 робітничих бригад склалися з членів ППР, а в Калішському повіті з 32 бригад 21 була укомплектована з членів партії⁵². В авангарді йшли комуністи Обозницького, Гнезнінського, Шамотульського, Вжешнянського і інших повітів. «Інформаційний бюлетень аграрної реформи» (№ 2, від 15 квітня 1945 р.) повідомляв, що робітничі бригади з Познаньщини налічують понад 2000 чоловік. Переважна більшість їх є членами Польської робітничої партії⁵³.

Дійову допомогу селянству подали робітники Кельц, Радомля, Ченстохова і Шльонсько-Домбровського промислового району⁵⁴. Зокрема, в останньому були створені спеціальні робітничі бригади по ремонту сільськогосподарської техніки і проведенню весняної сівби⁵⁵.

В період революційного здійснення аграрної реформи трудящому селянству ділити панську землю, будити його революційну активність, ламати опір реакційних елементів допомагали понад 10 тис. робітників⁵⁶. Ця десятитисячна армія робітничого класу, керована польськи-

⁴⁵ Archiwum KW PZPR w Łodzi, 1/I-1.

⁴⁶ Там же, 1/IV-1.

⁴⁷ Archiwum KW PZPR w Łodzi, 1/IV-1.

⁴⁸ Reforma rolna PKWN, s. 135.

⁴⁹ Archiwum KW PZPR w Łodzi, 1/VIII-14.

⁵⁰ «Wola Ludu», 1945, 31 marca.

⁵¹ «Wola Ludu», 1945, 10 kwietnia.

⁵² CA KC PZPR, 295/IX-266.

⁵³ Archiwum KW PZPR w Poznaniu, 1/I-1, 1/VIII-12.

⁵⁴ CA KC PZPR, 295/IX-152; 295/XII-6.

⁵⁵ «Rzeczpospolita», 1945, 7 kwietnia.

⁵⁶ PPR w walce o niepodległość i władzę ludu. Warszawa, 1963, s. 327.

ми комуністами, стала бойовим застрільником розгортання соціальної революції на селі.

Це була принципова наполеглива боротьба за повернення трудящого селянства на бік робітничого класу, за тісний союз з ним. Революційна діяльність робітничих бригад на селі сприяла зростанню довіря селянських мас до органів народної влади, до її революційних заходів. Участь робітничого класу у поділі землі пробудила до політичної активності широкі селянські маси. Село почало жити справами аграрної реформи, яка все більше набирала революційного характеру і під дією об'єктивних чинників переросла в своєрідну соціальну революцію. Саме революційна діяльність робітничих бригад на селі, керована ППР, сприяла зміцненню провідної ролі робітничого класу і його марксистсько-ленінської партії в новій, народно-демократичній Польщі.

М. Д. КУЛИКОВСКИЙ

АВАНГАРДНАЯ РОЛЬ ПОЛЬСКОГО РАБОЧЕГО КЛАССА В ПРОВЕДЕНИИ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ (1944—1945 гг.)

Резюме

На основе многочисленных архивных и опубликованных источников в статье показана авангардная роль польского рабочего класса в проведении аграрной реформы 1944—1945 гг. — важного первоочередного этапа народно-демократической революции.

Участие рабочего класса под руководством марксистско-ленинской партии (Польской рабочей партии) в ликвидации помещичьего землевладения пробудило политическое сознание и революционную активность широких масс крестьянства, обусловило перерастание аграрной реформы в социальную революцию на селе. В ходе этой революции укрепился союз рабочего класса и трудового крестьянства — классовая основа новой, народной Польши.

РАДЯНСЬКІ ГРОМАДЯНИ — БІЙЦІ НВАЮ В ХОРВАТІЇ, БОСНІЇ ТА ГЕРЦЕГОВИНІ (1942—1945 рр.)

У роки другої світової війни Хорватія та Боснія були великими осередками народно-визвольної боротьби. В боях проти окупантів та їхніх посіпак брали активну участь і радянські громадяни. Більшість їх були військовополонені, що втікали з німецьких таборів у містах Загреб, Славонський Брод та ін. або виривалися на свободу з так званих робочих команд, які склалися переважно із вивезеної у неволю радянської молоді.

Останнім часом опубліковано ряд праць про участь радянських громадян у визвольній війні в Югославії¹, але відомості про радянських партизанів, які воювали на території Хорватії, Боснії та Герцеговини, в них обмежені і, як правило, загального характеру².

Численні архівні матеріали, збірники документів, листи учасників воєнних подій, записи бесід з колишніми партизанами, зроблені автором цієї статті, дозволяють дещо доповнити, повніше висвітлити питання про участь громадян в антифашистській боротьбі на території Югославії.

Одними з перших радянських партизанів у Хорватії стали офіцери Радянської Армії Микола Фостик, Данило Гвоздик, Семен Кухаренко, Володимир Лепьошкін та Іван Бандура. Усі вони на фронті потрапили у полон. 2 листопада 1942 р. бійці Калнікського партизанського загону допомогли їм втекти з неволі. У грудні 1942 р. газета «Борба» — орган КПЮ вмістила лист цих офіцерів, адресований Верховному штабу та всім бійцям НВАЮ. Вони дякували за своє визволення і запевняли, що боротимуться за свободу народів Югославії до повної перемоги над фашизмом.

Радянських офіцерів було направлено до Верховного штабу НВАЮ. Навесні 1943 р. їхні бойові шляхи розійшлися. Вони воювали у різних частинах НВАЮ, здійснили ряд подвигів, двоє з них — І. Бандура та В. Лепьошкін загинули смертю хоробрих³.

Кількість партизанів з числа радянських полонених у Хорватії швидко зростала. Все частіше вони поодинокі і групами виривалися на волю. Це дало можливість створювати окремі формування — взводи, потім роти. Перша така рота виникла взимку 1943 р. в складі 16-ї молодіжної бригади «Йожа Влахович». У донесенні штабу 34-ї дивізії від 17 лютого зазначалося, що в бригаді налічується понад 50 радян-

¹ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970, с. 119—135; Бушуева Т. С. «Русские» роты и батальоны в Народно-освободительной армии Югославии. — «Советское славяноведение», 1972, № 3, с. 11—20 та ін.

² Зеленин В. В. Участие советских людей в народно-освободительной войне в Югославии. — В кн.: Вторая мировая война. Кн. 3. Движение Сопротивления в Европе. М., 1966, с. 135, 137, 138.

³ В едином порыве. М., 1971, с. 186—190.

ських громадян, з яких сформована «російська» рота⁴. Наприкінці 1943 р. югославське командування утворило ще одну радянську роту, що незабаром увійшла до складу 13-ї Пролетарської бригади «Раде Кончар»⁵.

Процес концентрації радянських партизанів у частинах НВАЮ посилювався на початку літа 1944 р. З них створюються все нові формування, зокрема рота у 1-й бригаді 13-ї дивізії. У донесенні від 13 липня 1944 р. штаб цієї бригади зазначав, що її бійці відзначилися у боях з фашистськими загарбниками⁶.

У травні 1944 р. радянську роту було організовано в Осієцькій бригаді 12-ї дивізії НВАЮ⁴. Більшість радянських громадян втекла з табору в м. Славонський Брод. За короткий час звідси до партизанів були переправлені 64 полонені. Серед них Г. К. Платонов, його брат Федір, Микола Іванов та ін.⁸.

Радянською ротою, що налічувала 80—85 чоловік, командували спочатку Петро Москвітін, а після його загибелі — Павло Гутиков. У роті воювали сибіряк Ігор Котомін, уродженець Пензенської області Дмитро Козелков, українець Микола Шестопал та ін. Вони хоробро билися з фашистами, відзначалися ініціативою. Так, вдалим маневром група радянських бійців допомогла знищити ворога, що намагався вибити партизанів з с. Свируги⁹.

В середині літа 1944 р. в Осієцькій бригаді було сформовано радянський батальйон. 1-ша і 2-га роти склалися з радянських громадян, 3-тя рота — з югославів. Командиром 1-ї роти був Дмитро Гречанов, комісаром — Леонід Головін. У липні—серпні 1944 р. радянські воїни брали участь у нападі на ворожу колону поблизу с. Брачевачь на дорозі Джаково—Нашице, вели бої з гітлерівцями поблизу м. Славонська Пожега, відбивали атаки козаків-власівців поблизу м. Пакраць. У вересні дії партизанів, в тому числі і радянських, ще більше активізувалися. Успішно закінчилися, наприклад, напади на опорні пункти ворога у селах Гарчина і Андрейчина (поблизу м. Славонський Брод), Врполле (поблизу Джакова). Тут було зруйновано дзоти, кілька мостів, а також радіостанцію, яка поширювала нацистську пропаганду на Балканах¹⁰.

5 жовтня 1944 р. Осієцька бригада напала на великий ворожий гарнізон м. Вировитиця. Ворог чинив упертий опір. У бою брав участь і радянський батальйон. На 17-ту годину партизани штурмом оволоділи центром міста. Опір ворога, що зазнав великих втрат, було зламано. У донесенні штабу 12-ї дивізії від 8 жовтня 1944 р. штабові 6-го корпусу НВАЮ підкреслюється, що в бою особливо відзначилися радянські партизани — оперативний офіцер Павло Гутиков, мінометник Олексій Шмихалов, боець Іван Укоков¹¹.

Стійкість і мужність виявили радянські воїни 8 листопада 1944 р. під час нападу партизанів на станцію Тополле та залізницю Славонський Брод—Врполле. Три батальйони Осієцької бригади, в їх числі і радянський, влаштували засаду поблизу с. Сапчи, щоб перешкодити

⁴ Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа. Т. 5, кн. 24, Београд, 1960, с. 307, 308. До цих формувань входили представники багатьох національностей СРСР, але в оперативних та інших документах НВАЮ за традицією роти називали «російськими».

⁵ Бушуева Т. С. «Русские» роты и батальоны в народно-освободительной армии Югославии. — «Советское славяноведение», 1972, № 3, с. 14, 15.

⁶ Зборник докумената и података... Т. 5, кн. 25, Београд, 1962, с. 324.

⁷ Зборник докумената и података... Т. 5, кн. 28, Београд, 1963, с. 220.

⁸ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 132.

⁹ Лист К. М. Шальнова автору від 29 серпня 1970 р.

¹⁰ Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије, 1941—1945, Београд, 1964, с. 818, 820, 893 та ін.

¹¹ Зборник докумената и података... Т. 5, кн. 34, Београд, 1966, с. 121—122.

ворогові одержати підкріплення. Запеклий бій тривав чотири години. Тільки пораненими партизани втратили 66 чоловік. Штаб 12-ї дивізії у своєму донесенні від 10 листопада 1944 р. відзначив 3-й радянський батальйон, який рішучою атакою знищив опорний пункт ворога¹².

Радянські бійці брали участь у визволенні с. Пішкарєвці, де захопили великий склад з боеприпасами та гарматами¹³. Є можливість, використовуючи югославські та інші джерела, уточнити деталі цього бою. Він розпочався опівночі 11 листопада 1944 р. і тривав 16 годин. Радянський батальйон нападав з боку с. Новий Перковаць і мав вдарити по флангу ворога. Поруч, за залізничною станцією, знаходились два бронепοїзди гітлерівців. За сигналом, під шаленим вогнем, батальйон ринув уперед. Ворог намагався організувати оборону в центрі села, де був дзот, але радянські бійці влучними пострілами з протитанкових рушниць примусили замовкнути фашистські кулемети¹⁴.

Операція завершилась великим успіхом і, підкреслюється в югославських документах, є однією з найяскравіших подій в історії Осієкської бригади. Лише вбитими фашисти залишили на полі бою близько 400 чоловік. Партизани захопили багато зброї, боеприпасів¹⁵.

Кількість радянських воїнів в Осієкській бригаді швидко збільшувалася. У жовтні 1944 р. їх налічувалося 199, на початку грудня — 292, а вже наприкінці місяця — 340 бійців¹⁶.

23 грудня 1944 р. фашисти почали з м. Джакова наступ проти Осієкської бригади. Він тривав 5 днів. Це були останні бої, в яких брав участь радянський батальйон. Фронт швидко наближався. 13 січня 1945 р. штаб 3-ї армії НВАЮ дав вказівку зібрати усіх радянських партизанів і направити до с. Савіни (поблизу м. Подравська Слатина), де вони згідно домовленості поступали в розпорядження представників Радянського командування¹⁷. Але частина радянських партизанів все ж залишилася в Осієкській бригаді, продовжуючи боротьбу на хорватській землі¹⁸.

На початку літа 1944 р. в м. Глина відбувся мітинг, присвячений сесії Крайового антифашистського віча народного визволення Хорватії. Разом з частинами НВАЮ сюди прибули і радянські бійці. Югославське командування вирішило створити з них окремих батальйон. Він був сформований в с. Бушеваць і ввійшов до Туропольсько-Посавського загону. До батальйону вливалися все нові бійці. Так, незабаром після його створення прибуло 16 червоноармійців, що втекли з табору в с. Завільє (біля м. Бихача). Очолив втечу донецький інженер Олександр Подсолихін¹⁹.

Батальйон складався з трьох рот. Командував ним Іван Фірсов, колишній капітан Радянської Армії. 1-шу роту очолив Трохим Травкін, 2-гу — уралець Аркадій Асанов, 3-тю — Іван Терещенко з Дніпропетровська. Комісарами цих рот були Олександр Подсолихін, Павло Мальцев та Іван Резв'якін. Взводами командували також досвідчені воїни — Іван Васильєв з Ростова-на-Дону, Олексій Плешаков із Сталінграда, Віктор Ушаков із Куйбишева та ін.²⁰.

¹² Зборник докумената и података... Т. 5, кн. 35, Београд, 1967, с. 109—112.

¹³ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 132.

¹⁴ Платонов Г. По сигналу красной ракеты. — У зб.: О чем не говорилось в сводках. М., 1962, с. 146, 147.

¹⁵ Зборник докумената и података... Т. 5, кн. 35, с. 169, 170.

¹⁶ Зборник докумената и података... т. 5, кн. 34, с. 42, 43; кн. 36, Београд, 1968, с. 12, 13, 566, 567.

¹⁷ Зборник докумената и података... т. 5, кн. 36, с. 499.

¹⁸ Лист К. М. Шальнова автору від 12 січня 1971 р.

¹⁹ Лист О. М. Плешакова автору від 3 серпня 1970 р.; лист А. П. Лаптева автору від 24 серпня 1970 р.

²⁰ Запис бесіди автора від 29 серпня 1970 р. з А. К. Хаджімовим, мешканцем м. Черкеська; лист А. К. Хаджімова автору від 8 вересня 1970 р.

База батальйону розташовувалася в с. Туклич (між Сисаком і В. Горицею). Територія його бойових дій була широкою. Радянські воїни здійснювали диверсії на залізниці Загреб—Сисак, відбивали на- тиск гітлерівців, що наступали з боку м. Карловаця, вели бороть- бу з усташами та козаками-власівцями в районі міст Петриня і По- купсько.

Влітку 1944 р. ударна бригада «Франьо Огулінаць Сельо», що часто діяла поруч з Туропольсько-Посавським загоном, внаслідок важких боїв зазнала тяжких втрат. З метою зміцнення цієї бригади радян- ський батальйон в кінці липня 1944 р. був розділений на роти, які увійшли до складу її батальйонів²¹. Тут радянські воїни також пока- зували приклади героїзму і стійкості в боротьбі.

На початку вересня 1944 р. бригада здійснила крупні операції на залізниці Загреб—Карловаць²². Поруч з югославами відважно діяли радянські бійці. Одного разу вночі бригада захопила великий перегін. Команди мінерів швидко підірвали колію. Радянські воїни почали скидати з насипу рейки, спилювати стовпи, змотувати проводи. Ворог обстрілював їх, але робота не припинялася²³.

Хоробро билися в бригаді «Франьо Огулінаць Сельо» бійці радян- ської роти 1-го батальйону: Петро Бидко із Одеської області, Андрій Лаптев із Свердловської області, Григорій Сосіян із Вірменії, два брати Петро та Василь Косареви з Ростова-на-Дону та ін. Рота, що нараховувала 70 бійців, перебувала у безперервних боях та походах. Командував нею лейтенант Радянської Армії Іван Терещенко, а піс- ля його поранення — Амедей Куханович Хаджімов (Михайло Аджі- мов).

У жовтні 1944 р. штаб 34-ї дивізії поставив завдання: ліквідувати опорні пункти в селах Клари і Малі Млаки та спалити нафтоперегін- ний завод, що постачав пальне німецькій авіації. Справа ускладню- валася тим, що недалеко, в Загребі, був розташований великий гарні- зон ворога з артилерією і мінометами. Ударною силою в цій операції була бригада «Франьо Огулінаць Сельо».

Штурм почався опівночі 14 жовтня 1944 р. Особливо відзначилася радянська рота 1-го батальйону. Зосереджена на відповідальній ді- лянці — навпроти воріт заводу, вона кинулася першою вперед. Гаря- чий бій закипів також на залізничній станції. Натрапивши на дзот, радянські бійці, однак, зуміли знешкодити його²⁴. Нарешті опір во- рога скрізь було зламано, він зазнав великих втрат.

У донесенні штабу 34-ї дивізії від 25 жовтня 1944 р. штабові 4-го корпусу НВАЮ наводиться список воїнів, які особливо відзначилися в цій операції. Першими тут стоять імена командира роти А. К. Хад- жімова (Михайла Аджімова), командирів взводів Василя Аветисова та Івана Будмира, бійця Андрія Новака²⁵.

Незабаром радянські воїни вже громили ворога на станції Зден- чина. За даними розвідки тут зупинилася домобранська частина. Вночі партизанська бригада зробила раптовий наліт. Противника було розби- то. Бійці зруйнували дзоти, знищили бронепοїзд, понад 10 вагонів. Успіх дався дорогою ціною: 4 партизани загинули, 34 були поранені. І знову в донесенні штабу 34-ї дивізії відзначені радянські воїни ко- мандири відділень Володимир Головка і Анатолій Козаков, боєць Георгій Іванишев²⁶.

²¹ V a b j a n V. Brigada «Franjo Ogulinać Seljo». Beograd, 1968, s. 166.

²² Хронологія ослободилачке борбе., s. 892, 894 та ін.

²³ Лист А. П. Лаптева автору від 24 серпня 1970 р.

²⁴ Там же.

²⁵ Зборник докумената и података., т. 5, кн. 34, s. 382, 383.

²⁶ Там же, с. 374, 375.

27 грудня 1944 р. фашисти почали наступ, прагнучи розгромити партизанську базу в с. Хасан-Брег. Тільки з боку Кралеваця посувалися близько 700 солдатів²⁷. Захопивши с. Хасан-Брег, де на той час стояла радянська рота 1-го батальйону, фашисти могли б завдати небезпечного удару по флангу бригади. Радянські воїни окопалися на околиці села. На світанку показали гірські стрільці дивізії «Едельвейс». Бійці підпустили їх дуже близько, потім відкрили кинжальний вогонь. Ворог заліг, перегрупувався і знову пішов в атаку.

В бій вступили інші підрозділи бригади. Два дні тривала битва за село, воно переходило з рук до рук. Фашисти були змушені відступити, хоча й чисельно переважали. Про запеклість боротьби, що нерідко доходила до рукопашної, свідчать втрати партизанів у офіцерських кадрах: серед убитих і поранених були 10 ротних командирів і комісарів, 10 командирів взводів. Усі билися з великою мужністю. Особливо відзначилися 11 радянських партизанів — командир взводу Михайло Ушаков, Андрій Киндаков, Іван Цветков, Іван Сечнев, Андрій Стрельцов, Петро Горбіков, Федір Шураленко та ін.²⁸

У жорстоких боях загинуло чимало бійців радянської роти. Смертю хоробрих полягли на югославській землі Іван Трушин з Тамбовської області, Антон Чорнобай з Київської області, Василь Симонов, Іван Кисленко та ін.

Легендою стала загибель радянської партизанки Каті. Це була Катерина Федоренко з м. Запоріжжя. Вивезена нацистами на каторгу, вона втекла з табору в Клагенфурті (Австрія) і стала партизанською медсестрою. Всі поважали дівчину за мужність і хоробрість. Одного разу вона добровільно пішла з групою югославів на бойову операцію в район Сисака і пораненою потрапила до рук ворогів. Фашисти везли її для остраху по хорватських селах, а потім повісили²⁹.

Наприкінці лютого 1945 р. в бригаді «Франьо Огулінаць Сельо» залишилося близько 50 радянських воїнів. Невдовзі їх через Дубровник та Сараєво відправили до Белграда, де вони стали воїнами Радянської Армії.

На території Хорватії радянські роти боролися у складі й інших частин НВАЮ: 1-ї бригади 33-ї дивізії, Вировитицької бригади 40-ї дивізії, 1-ї Істринської бригади «Володимир Гортан», а також в Посавському партизанському загоні³⁰. Вони діяли вміло, завдавали відчутних ударів по ворогу.

В боях відзначилися не тільки формування, а й групи з радянських громадян. Так, бойовими ділами здобуло слави відділення, яке входило до 3-ї роти 1-го батальйону 3-ї бригади 7-ї дивізії НВАЮ. В ньому воювали О. Чорноморов, М. Бурков, Г. Усачов, Є. Моргунов, І. Павлюк, М. Перекотій, І. Бабиченко та М. Коваленко³¹.

Олексій Микитович Чорноморов, походженням з с. Чорномор Сталінградської області, командував на фронті взводом, восени 1941 р. потрапив у полон. Разом з ним в одному таборі опинилися Євген Ти-

²⁷ Хронологија ослободилачке борбе., с. 1038.

²⁸ Зборник докумената и података., т. 5, кн. 36, с. 606—608.

²⁹ Див. Запис бесіди автора від 29 серпня 1970 р. з А. К. Хаджимовим; лист О. М. Плешакова автору від 20 серпня 1970 р.

³⁰ Зборник докумената и података... Т. 5, кн. 33, Београд, 1965, с. 185; кн. 36, с. 219; Бушуева Т. С. «Русские» роты и батальоны в Народно-освободительной армии Югославии. — «Советское славяноведение», 1972, № 3. с. 15; Вујошевић Ј. Црвеноармејци у партизанима. — «Комунист», 1963, 11 липня.

³¹ У деяких працях радянських дослідників вказується, що О. Чорноморов, М. Бурков та ін. були бійцями 3-ї дивізії (див. Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 136). Такої частини у складі 4-го корпусу НВАЮ не було (див. Зборник докумената и података., т. 5, кн. 34, с. 362).

мофійович Моргунов з Новомиколаївського району Сталінградської області, Микола Іванович Коваленко зі станиці Гостогоєвської Краснодарського краю та його два земляки — Микола Павлович Перекотій та Іван Олександрович Павлюк. Їхніми вірними товаришами стали молодший лейтенант Іван Бабиченко з м. Шахти Ростовської області, Герман Степанович Усачов з м. Кашинське та білорус Микола Бурков, колишній партизанський фельдшер³².

Всі вони партизанили на землі Хорватії. Важкий бій відбувся з козаками-власівцями в ніч на 7 червня 1944 р. в с. Комарево (поблизу м. Сисака). П'ять годин партизани відбивали вулицю за вулицею³³. В цьому та інших боях особливо відзначився кулеметник Іван Бабиченко. Його хоробрість і стійкість були прикладом для всіх³⁴. Бійці відділення брали активну участь також у штурмі опорних пунктів ворога поблизу Дрежник-Града (2—3 січня 1945 р.), де загинув І. Бабиченко, в диверсіях на залізниці Суня—Костайниця (лютий 1945 р.).

Пліч-о-пліч з югославськими патріотами відважно билися проти фашистів радянські громадяни в Боснії та Герцеговині. Тут діяли кілька окремих формувань. Одним з них був 5-й батальйон в 1-й Пролетарській бригаді 6-ї Пролетарської дивізії «Нікола Тесла». Історія його створення така.

Після втечі з гітлерівського табору група радянських військово-полонених тривалий час йшла гірськими дорогами і, нарешті, потрапила у партизанську бригаду «Марко Орешкович». Незабаром, у лютому 1944 р., вони ввійшли до 1-ї Пролетарської бригади НВАЮ. Радянські люди хоробро боролися з ворогом. Разом з югославами вони влаштовували засади на шляхах, захоплювали зброю та продукти харчування. З наближенням весни все частіше відбувалися сутички з фашистами, все більше ставало у бригаді радянських партизанів.

У березні 1944 р. з них було сформовано взвод, потім роту, а на її основі — батальйон. Він складався з двох рот. Батальйон і роти очолювали югославські командири. До них ввійшло понад 90 радянських воїнів, а також група югославів. Взводи розташовувалися в районі населених пунктів Лички Осин та Босанський Петроваць, зв'язок між ними здійснювався через зв'язківців. Перед батальйоном стояло відповідальне завдання — разом з іншими підрозділами стримувати ворога, який намагався прорватися до м. Дрвара, де на той час перебували Верховний штаб НВАЮ, керівництво КПЮ, АВНВЮ, радянська, англійська та американська військові місії.

Переважно радянські воїни діяли невеликими групами. Коли з'являлись ворожі підрозділи, батальйон швидко зосереджувався і вступав в бій. Один з них, тривалий і жорстокий, відбувся біля Босанського Петроваця. Фашисти довго не могли домогтися успіху. Тоді вони кинули проти партизанів артилерію, міномети. Запеклий бій точився майже три години. Але гітлерівцям так і не вдалося ввійти до населеного пункту³⁵.

Одного разу фашисти вирішили захопити с. Лички Осин — оборонний пункт на шляху до м. Дрвара. Штаб бригади своєчасно розгадав плани карателів. Добре організована оборона дала змогу успішно відбивати їх атаки. Командування гітлерівців ввело в бій механізовану частину. Партизанам все важче було стримувати натиск фашис-

³² Див. Матеріали Радянського комітету ветеранів війни (РКВВ). Москва. Анкетні дані радянських учасників визвольної війни в Югославії; лист Є. Т. Моргунова автору від 14 вересня 1968 р. та ін.

³³ Хронологія ослободилацьке борбе..., s. 789.

³⁴ Лист О. М. Чорноморова автору від 18 липня 1970.; лист Є. Т. Моргунова автору від 23 серпня 1970 р. та ін.

³⁵ Лист Д. І. Деджелави автору від 21 липня 1970 р.

тів. Напруження бою зростало, ряди партизанів рідшали, але вони трималися стійко. 23 радянські воїни — майже третина 5-го батальйону — залишилась в той день назавжди лежати на югославській землі. Однак ворог не пройшов, населений пункт залишився в руках партизанів³⁶.

Наприкінці квітня—на початку травня 1944 р. підрозділи 1-ї Пролетарської бригади билися з гітлерівцями в районі Кулен-Вакуфа, завдавали їм значних втрат. Так, після нападу партизанів 26 квітня на гарнізон в с. Светниця ворог недорахувався 40 солдатів. Успішним був бій і за с. Мартин Брод³⁷. В ньому також брали участь радянські бійці. Відвагу і мужність виявили в боях Сергій Бардунов, Михайло Маргієв та ін.

Заступником командира однієї з рот радянського батальйону був Джуаншер Іванович Джеджелава з м. Тбілісі. Воїнське звання в Радянській Армії — старший лейтенант. В боях був два рази поранений, нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня та медалями³⁸.

Д. І. Джеджелава народився в сім'ї старого більшовика. В перші дні війни він добровільно пішов в армію, на фронті під Армавіром потрапив у полон і опинився в Югославії. У грудні 1943 р. втік з табору і став партизаном. Біля Босанського Петроваця його було тяжко поранено. Вдала операція та міцний організм перемогли смерть. Д. І. Джеджелава повернувся до своєї роти³⁹.

24 травня 1944 р. його викликали у м. Дрвара, до радянської воєнної місії. Наступного дня фашисти скинули на місто парашутний десант, щоб захопити Верховний штаб НВАЮ. Радянський воїн разом з югославськими бійцями активно включився у боротьбу з гітлерівцями. Автоматна черга поранила сміливця. Д. І. Джеджелава прийшов до пам'яті лише через день в партизанській лікарні⁴⁰. Літаком його доставили до м. Барі (Італія), звідти в кінці 1944 р. через Палестину, Іран він повернувся на Батьківщину⁴¹.

В запеклих боях з гітлерівцями в районі Дрвари радянський батальйон зазнав тяжких втрат. У серпні 1944 р. бійці, що залишилися живими, влилися до різних частин НВАЮ.

У складі НВАЮ на території Боснії також воювали радянські роти. Перша з них була сформована восени 1943 р. В м. Бихачі був розташований «національний батальйон», сформований з уродженців Кавказу. Останні передали у Бихачський партизанський загін листа з проханням допомогти втекти в гори. Було досягнуто згоди, що весь батальйон вночі 14 листопада 1943 р. перейде на бік партизанів. Операцію розробили детально⁴². Проте обставини примусили змінити накреслений план. З боєм із Бихача вирвалася лише частина батальйону, підпаливши перед цим склад боєприпасів. Одна група пробилася в напрямку с. Хргаре, друга — с. Радича і третя — с. Дреновичи. Газета «Напријед» — орган КП Хорватії 8 грудня 1943 р. писала, що 80 ко-

³⁶ Лист Д. І. Джеджелави автору від 21 липня 1970 р.

³⁷ Хронологія ослободилацьке борбе..., s. 725. 751.

³⁸ Матеріали РКВВ. Москва. Анкетні дані радянських учасників визвольної війни в Югославії.

³⁹ Лист Д. І. Джеджелави автору від 21 червня 1970 р.

⁴⁰ Džedželava Dž. Kako sam doživio desant. — «Komunist», 1966, 26 травня.

⁴¹ У 1966 р. щасливий випадок звів Д. І. Джеджелаву з його югославськими друзями. Члени делегації з СФРЮ зацікавилися у Центральному музеї В. І. Леніна у Москві фотографією вихованців першого в Грузії дитячого садка. У списках було і прізвище маленького Джуаншера. Один з членів делегації пригадав партизана, з яким разом боровся у Югославії. Незабаром Д. І. Джеджелава встановив зв'язок із своїми бойовими побратимами. (див. Лист Д. І. Джеджелави автору від 21 червня 1970.).

⁴² Вујошевић Ј. Црвеноармејци у партизанима. — «Комуніст», 1963, 11 липня.

лишніх полонених червоноармійців зі зброєю пробилися до партизанських підрозділів і що «зараз ці російські брати в складі своєї роти воюють в рядах НВАЮ»⁴³.

Радянська рота, до якої увійшли втікачі з Бихача, воювала у складі одного з підрозділів 5-го корпусу і на початку 1944 р. налічувала понад сто бійців⁴⁴.

Запеклий бій відбувся взимку 1944 р. поблизу с. Мудраць. Після тривалого маршу партизани розмістилися на ночівлю. Гітлерівці оточили бійців. Останнім довелося відходити відкритою місцевістю, під обстрілом ворожих кулеметів. Серед партизанів з'явилися вбиті й поранені. Гітлерівці забули про небезпеку. Тоді кілька бійців відкрили прицільний вогонь з гвинтівок. Партизанські кулі вразили кулеметників, потім фашистського офіцера. Ворог розгубився. Скориставшись з цього, партизани прорвали оточення⁴⁵.

Радянські роти у Боснії діяли також у складі 15-ї Маєвицької бригади 17-ї дивізії⁴⁶ і 8-ї ударної Крайнської бригади 4-ї Крайнської дивізії НВАЮ.

Особливо відзначилася в боях рота, що входила до 8-ї ударної Крайнської бригади. Чисельність її досягала 130 чоловік. Тут воювали росіяни, українці, білоруси та югослави.

Активно діяли радянські партизани навесні і влітку 1944 р. Так, 14 квітня між Прієдором і станцією Козараць вони зруйнували 9 кілометрів залізниці, 25 травня на дорозі Босанська Крупа—Бихач атакували усташів і завдали їм значних втрат⁴⁷. Через десять днів в районі с. Босанський Петроваць партизани розгромили ворожу автоколонну. При цьому було знищено 12 грузовиків, вбито близько 100 ворожих солдатів⁴⁸.

Відзначилася радянська рота в бою за с. Клашице, яке було добре укріплене. Група розвідників на чолі з командиром роти мала раптовим ударом захопити узвишшя, на якому стояв млин, два взводи — увірватися до села, а один — осідлати шосейну дорогу. О першій годині ночі партизани почали стрімкий наступ. Гарнізон зазнав поразки. Рота виконала бойове завдання і повернулася на свою базу. У цьому бою вона втратила п'ятьох бійців: Костянтина Карасьова, Олександра Люднова, Івана Локтева, Сергія Фоміна та Степана Куценка⁴⁹.

Успішно боролися бійці роти і в інших місцях Боснії. Очолював їх досвідчений бойовий офіцер Радянської Армії А. О. Болотов («Наприїед»). Він пережив усі муки полону, нарешті вирвався з табору. У боях на югославській землі А. О. Болотов був двічі поранений, останній раз 15 вересня 1944 р. під час штурму м. Баня-Лука, тривалий час лежав у госпіталі, став інвалідом. Югославське командування високо оцінило його подвиги, відзначило трьома орденами «За хоробрість» та іншими нагородами⁵⁰.

Радянські бійці-інтернаціоналісти воювали також в районі м. Сараєва. І першим тут слід назвати Василя Прокоповича Ширкова з м. Красний Луч Ворошиловградської області. Він був захоплений у полон під Сталінградом, разом з групою радянських полонених його

⁴³ Вујошевић Ј. Црвеноармејци у партизанима. — «Комунист», 1963, 11 липня.

⁴⁴ Лист О. І. Сепіашвілі автору від 21 листопада 1970 р.

⁴⁵ Запис бесіди автора 25 жовтня 1970 р. з О. І. Сепіашвілі, який проживає в м. Тбілісі.

⁴⁶ Зборник докумената и података... Т. 4, кн. 22, Београд, 1962, с. 468.

⁴⁷ Хронологија ослободилачке борбе..., с. 724, 751.

⁴⁸ Там же, с. 755.

⁴⁹ Бессонов И. Орден за храбрость. — «Известия», 1967, 6 октябрия.

⁵⁰ Матеріали РКВВ. Москва. Анкетні дані радянських учасників визвольної війни в Югославії.

привезли до м. Сараєва і примусили працювати вантажником у німецькому госпіталі. Незабаром він захворів і випадково опинився у міській лікарні. Тут В. Ширков познайомився з місцевими підпільниками і, повернувшись до госпіталю, почав виконувати їх завдання.

Одного разу в офіцерській роздягальні госпіталю він витяг з плащів два пістолети. Ввечері радянських полонених, що примусово тут працювали, відправили у гестапо. Нічого не домігшись, фашисти ув'язнили їх у табір. В. Ширкову і його другу Аполону Кузьмичу Хазарянцеву вдалося втекти. За дві години вони вже стукали у двері явочної квартири⁵¹. Невдовзі двох втікачів направили до партизанів, котрі діяли в районі гори Яхорина. Через деякий час вони перейшли у Високо-Файнчський загін, поблизу м. Сараєва. Побратими брали участь в бойових операціях, завжди вміли знайти вихід зі складного становища. Їх поважали і любили в загоні⁵².

Тут, у горах, В. Ширков часто згадував своїх друзів, які залишилися в таборі м. Сараєва, мріяв врятувати їх. Командир загону погодився з його планом визволення, дав на допомогу югославських бійців. Одночасно група одержала завдання: доставити комуністам м. Сараєва радіостанцію і вибухівку. Партизани вдало проникли у місто, зустрілися з в'язнями табору. Умовленого часу Іван Бабенко, Олександр Земськов, Іван Горячев, Пантелій Мордвин (Пронін) та інші вирвалися на свободу і прийшли на місце явки.

Всі швидко переодяглися у підготовлену підпільниками німецьку форму. Щоб обманути патрулів, В. Ширков вдався до хитрощів: вишикував звільнених і повів їх на залізничний вокзал, час від часу подаючи німецькі команди. Група благополучно добралася до станції і невдовзі опинилася у загоні⁵³. Про втечу 10 квітня 1944 р. десяти радянських офіцерів та солдатів свідчать і югославські джерела⁵⁴.

Загін поповнювався радянськими людьми. Незабаром з них було організовано взвод, який одержав назву «Сталінград». Командиром штаб 9-ї Крайньої бригади призначив В. П. Ширкова. Радянські партизани прийняли присягу. Вони мужньо діяли, наприклад, під час бою за м. Кониць. Бригада штурмом оволоділа залізничною станцією і почала посуватися углиб міста. В запеклій битві полягли смертю хоробрих Пантелій Мордвин (Пронін) та Іван Горячев. Тяжко був поранений Іван Бабенко, однак він не залишив поля бою, продовжував командувати групою бійців⁵⁵. Взвод радянських воїнів у складі 9-ї Крайньої бригади визволяв також Мостар, Травник та інші міста.

Радянські громадяни воювали на території Боснії й в інших частинах НВАЮ. Зокрема, групи по 10—15 чоловік кожна входили до складу одного з підрозділів 29-ї ударної дивізії та 5-ї бригади 2-ї дивізії НВАЮ⁵⁶.

Отже, на території Хорватії, Боснії та Герцеговини в різний час діяли формування радянських партизанів: 3 батальйони, 10 рот і один взвод. Однак ці дані не є остаточними.

⁵¹ Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сб. материалов и документов. Донецк, 1969, с. 188.

⁵² Запис бесіди автора від 5 червня 1967 р. з колишнім югославським партизаном С. Томичем, нині викладачем республіканської партійної школи в м. Сараєві.

⁵³ Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., с. 189—190. Подібний випадок, як епізод, показаний у фільмі «Диверсанти», створеному кіностудією «Босна-фільм» у 1966 р.

⁵⁴ Hronologija gadničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu i njegovoj okolini 1919—1945. Sarajevo, 1967, s. 116.

⁵⁵ Ширков В. Чувство семьи единой. — У зб.: Они освобождали Европу. Воспоминания и очерки. Донецк, 1970, с. 150.

⁵⁶ Матеріали РКВВ. Москва. Анкетні дані радянських учасників визвольної війни в Югославії; запис бесіди автора від 28 серпня 1970 р. з В. А. Кулагіним, жителем м. Єсентуки.

Майже всі бойові формування з радянських громадян були зконцентровані у ряді з'єднань і частин НВАЮ. За чисельністю радянські бійці нерідко посідали третє-четверте місце після хорватів, сербів і словенців. Зокрема, в 31-й, 32-й і 12-й дивізіях НВАЮ⁵⁷. Однак слід зауважити, що в окремих з'єднаннях НВАЮ спостерігалася значна розпороченість радянських партизанів. Так, у 4-му корпусі в жовтні 1944 р. вони воювали у всіх дев'яти бригадах⁵⁸, причому в різних батальйонах, групами по 5—30 чоловік.

Причин цього, на наш погляд, дві. По-перше, югославське командування вважало, що перебування досвідчених і політично стійких радянських бійців серед югославських партизанів важливе з точки зору моральної та психологічної, і тому при можливості намагалася розосередити їх по підрозділах. До речі, це характерне і для частин НВАЮ в Сербії та Словенії. По-друге, радянських бійців часто використовували як спеціалістів у штабах, а також в артилерійських та інших підрозділах.

За вірогідними даними всього на території Хорватії, Боснії та Герцеговини воювало понад 1940 радянських громадян. З них приблизно 1490 чоловік в листопаді—грудні 1944 р. перебували в різних частинах НВАЮ і партизанських загонах, що діяли на хорватській землі⁵⁹. Крім цього, за побіжними відомостями⁶⁰ в Хорватії, Боснії та Герцеговині з фашистами боролися ще близько 370 радянських бійців. З усієї загальної кількості радянських партизанів тут, за нашими підрахунками, загинули в боях понад 170 чоловік⁶¹.

Справжні інтернаціоналісти, радянські партизани зробили гідний внесок у визвольну боротьбу народів Югославії.

В. Н. КОЗАК

СОВЕТСКИЕ ГРАЖДАНЕ — БОЙЦЫ НОАЮ В ХОРВАТИИ, БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ (1942—1945 гг.)

Резюме

В данной статье, используя документы архива МО СССР, документальные публикации, письменные свидетельства участников военных событий и другие материалы, автор делает попытку рассмотреть недостаточно освещенный в советской и югославской литературе вопрос об участии советских людей в народно-освободительной войне на территории Хорватии, Боснии и Герцеговины.

В статье показаны процесс организации партизанских формирований, в которых сражались советские граждане, основные боевые действия, сотрудничество в боях советских и югославских партизан. Многочисленные факты, приведенные в ней, свидетельствуют о том, что советские бойцы НОАЮ были подлинными интернационалистами, мужественными и стойкими воинами, внесли достойный вклад в антифашистскую освободительную борьбу народов Югославии.

⁵⁷ Див. Зборник докумената и података... Т. 5, кн. 34, с. 298; кн. 36, с. 10, 11.

⁵⁸ Зборник докумената и података... Т. 5, кн. 34, с. 362.

⁵⁹ Див. Зборник докумената и података... Т. 5, кн. 35, с. 546, 547; кн. 36, с. 580, 581 та ін. Підраховано автором.

⁶⁰ «Побіжними» даними автор вважає такі відомості у періодичній пресі, а також спогади учасників воєнних подій, письмові свідчення колишніх партизанів, які поки що не підтверджуються архівними документами, конкретними матеріалами.

⁶¹ Див. Платонов Г. По сигналу красной ракеты. — У зб.: О чем не говорилось в сводках. с. 150; Ширков В. Чувство семьи единой. — У зб.: Они освобождали Европу. с. 150; Бессонов И. Орден за храбрость. — «Известия». 1967, 6 октября та ін.

РАДЯНСЬКІ ГРОМАДЯНИ В ПОЛЬСЬКОМУ ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ. ПЕРШІ РАДЯНСЬКІ ПАРТИЗАНСЬКІ ЗАГОНИ В ПОЛЬЩІ (осінь 1941—літо 1942 рр.)

Фашистська Німеччина — ударна сила міжнародного імперіалізму, — вчинивши віроломний напад на Польщу, розв'язала другу світову війну. Незважаючи на героїчний опір польського населення і Війська Польського, німецько-фашистським загарбникам швидко вдалося окупувати польську територію і вже через три тижні встановити в ній так званий новий порядок.

Нацистський окупаційний режим в Польщі був режимом нестримного терору, масових арештів та розстрілів, людського приниження та денационалізації, це режим закритих шкіл та вузів, театрів, газет і журналів, це режим палаючих музеїв і бібліотек, зірваних пам'ятників та костелів, зруйнованих міст і сіл, епідемії та примусової повинності, це смерть в кожному будинку, в кожній сім'ї¹.

З кінця 1939—до середини 1941 р. німецькі фашисти збудували на території Польщі ряд концентраційних таборів, фабрик смерті, де масово знищували поляків, населення інших окупованих країн Західної Європи, а пізніше і радянських військовополонених.

В жорстоких умовах звірств і репресій гітлерівців у Польщі масово розгортається рух Опору. В основі цього руху, який наростав поки що стихійно, була загальна ненависть до окупантів, масове патріотичне піднесення широких верств народу, рішучість до відновлення втраченої національної незалежності. Тоді в Польщі діяло в різні періоди понад 300 таємних військових, напіввійськових, політичних і громадських організацій, які підпільно видавали понад 1400 газет².

Політична обстановка в Польщі під час окупації була дуже складною, особливо в 1939—1941 рр. Внаслідок розпорошеності антигітлерівські сили були недостатньо організовані на відсіч німецько-фашистським загарбникам. Комуністи були єдиною політичною силою, яка орієнтувалась на СРСР у визвольній боротьбі проти окупантів, за незалежну і демократичну Польщу³. У другій половині 1940 і в першій половині 1941 р. польські комуністи, виваючись із в'язниць, робили все для того, щоб об'єднати сили комуністичного і антифашистського руху⁴. В результаті їх наполегливої роботи виникли патріотичні організації «Товариство друзів СРСР» (навесні 1941 р.); «Серп і молот», «Спартак», «Пролетарій», «Польські соціалісти» й ін.⁵

В міру загострення політичної обстановки все ширше розгортається боротьба з окупантами, яка згодом охопить всю окуповану, але

¹ Носкова А. Ф. Разорение экономики Польши гитлеровской Германией, 1939—1944, М., 1971, с. 6.

² Зуев Ф. Г. Польский народ в борьбе против фашизма. М., 1967, с. 9.

³ Польское рабочее движение в годы войны и гитлеровской оккупации. Сентябрь 1939—январь 1945. Очерки истории. М., 1968, с. 83.

⁴ Там же, с. 84.

⁵ Там же, с. 88.

непереможену країну. Методи і форми опору народу окупантами були різноманітні⁶.

Після віроломного нападу фашистських загарбників на СРСР героїчна боротьба радянського народу стала величезним морально-політичним фактором розвитку антифашистської боротьби народів Європи, яка проявилась у могутньому русі Опору фашизму. Якщо рух Опору в окупованих країнах Європи в 1940—першій половині 1941 р. був неорганізований і боротьбу вели розрізнені антифашистські групи, то після вступу Радянського Союзу у війну з фашистською Німеччиною вона набрала більш організованого, збройного характеру.

Радянський Союз з його величезними економічними, військовими і людськими ресурсами, морально-політичною єдністю народу був головною силою в антигітлерівській коаліції. «Перемагає на війні той, — писав В. І. Ленін, — у кого більше резервів, більше джерел сили, більше витримки в народній товщі»⁷.

Народи окупованих і профашистських країн Європи тепер мали великого і надійного союзника у національно-визвольній, антифашистській боротьбі, яка, стаючи більш організованою і масовою, набувала в деяких країнах (наприклад Польщі, Югославії, Греції, Франції й ін.) своєї вищої форми — партизанських збройних виступів проти окупантів⁸.

Радянські люди, виховані і загартовані Комуністичною партією, де б вони не знаходились, свято виконували свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною — вели нещадну збройну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, як на окупованій радянській землі, так і за її межами: на території Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії, Франції, Італії, Бельгії й ін.⁹

Уже з осені 1941 р. радянські військовополонені почали здійснювати масові втечі з концентраційних таборів на території Польщі, щоб, вирвавшись на волю, зі зброєю в руках продовжувати нещадну боротьбу проти гітлерівських загарбників. У багатьох випадках ці втечі закінчувалися успішно.

Так, у середині вересня 1941 р. з ешелону, що прибув на одну із залізничних станцій під Торунем (Бидгоцьке воєводство), втекли 340 радянських полонених¹⁰. У ніч на 3 вересня 1941 р. з табору військовополонених у Седльцях (Варшавське воєводство) втекли понад 1000 воїнів Червоної Армії¹¹. У червні 1942 р. з табору в Пікулицях (поблизу Перемишля) з допомогою польських патріотів вирвалася перша група радянських полонених у кількості 20 чоловік на чолі зі Степаном Головатим. Полонені були переправлені в Гроховецькі ліси, де діяли польські партизани¹². За активною участю польських патріотів вдалося організувати втечі із 40 таборів. Разом із гітлерівських таборів для радянських військовополонених на території Польщі вирвалось на волю 65 тис. чоловік¹³. Чимало їх було спіймано і знову потрапило за колючий дріт, але значна частина налагодила зв'язок з місцевим

⁶ Див.: Bednarz B. W dwudziestą rocznicę zwycięstwa. Wrocław, 1966, s. 49—65; Jabłoński H. Polityczna i militarna rola antyfaszystowskiego ruchu Oporu, walki podziemnej i działań partyzanckich w Europie w czasie drugiej wojny światowej, ibid, s. 24—30.

⁷ Ленін В. І. Твори, т. 30, с. 54.

⁸ Польское рабочее движение в годы войны и гитлеровской оккупации, с. 107.

⁹ Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945). Киев, 1961, с. 76—77.

¹⁰ Тобіаш Юліан. Радянські партизани на польській землі. 1941—1945 рр. — «Наука і суспільство», 1968, № 9, с. 26.

¹¹ Там же.

¹² Добський В., Киселевський В. Спільними шляхами. Київ, 1971, с. 15, 18, 21.

¹³ 20 lat Ludowego Wojska Polskiego. Warszawa, 1967, s. 344.

підпіллям, вступила в польські або організувала радянські партизанські загони і вела активну антифашистську боротьбу¹⁴.

В кінці 1941 р. поодинокі і групові втечі радянських військовополонених стають більш масовими і кількісно зростають¹⁵, посилюється і терор гітлерівських загарбників проти польського населення. Справа подання допомоги радянським військовополоненим вимагала чіткої організації — цим питанням і займались створені комуністами патріотичні і прогресивні організації, а пізніше, починаючи з січня 1942 р., їх діяльність направляла створена у підпіллі Польська робітничка партія: вона організовувала втечі і супроводження радянських військовополонених в партизанські загони.

Місцеві організації Польської робітничої партії утворили комітети допомоги радянським військовополоненим, допомагали їм ховатися від переслідувань та направляли в партизанські загони¹⁶. В польському партизанському русі, який організувала ППР, радянські партизани відіграли важливу роль, особливо в перший період його формування, коли не вистачало кадрів, які б мали військову підготовку¹⁷.

Починаючи з зими 1941—1942 рр., в Польщі діяли кілька бойових груп, до складу їх входили радянські громадяни. Військовополонені, втікачі із табору Хелм, в кінці 1941 р. за активною допомогою польських і українських комуністів одними із перших організували партизанський загін на чолі з радянським офіцером Максимовим. Загін діяв в районі Хелма і Краснистава, але був розгромлений карателями. Партизани, які залишилися, в 1942 р. вступили в місцеві загони Гвардії Людової¹⁸.

У березні 1942 р. на території Томашувського повіту з 11 втікачів-полонених організувалася партизанська група, командиром якої був В. Т. Манжавідзе («Васька Грузин»). Спочатку здійснювались невеликі бойові операції, а також велась роз'яснювальна робота серед польського населення. На 10 травня 1942 р. група збільшилась до 35 чоловік і за рішенням партизан була перейменована в партизанський загін¹⁹.

Польські патріоти організували в кінці 1941 р. втечу із табору військовополонених в Кельцях старшому лейтенантові Сергію Підгорному. Він очолив диверсійну групу в польському партизанському загоні під керівництвом Кругольця. Група підривала німецькі ешелони з паливом і боеприпасами на відстані 150—200 км від місця дислокації загону²⁰.

Багато радянських військовополонених вливалось в загони тількино створеної Гвардії Людової. Так, уже в першому такому загоні, який пішов на виконання бойового завдання із Варшави, в травні 1942 р. знаходилось троє радянських громадян²¹. В Гвардію Людову вступили лейтенант Павло Савін («Петро») й інші офіцери. Вирвавшись на волю в кінці 1941 р., вони вели підпільну роботу у Варшаві за завданням місцевої організації ППР²².

¹⁴ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970, с. 22.

¹⁵ Добський В., Киселевський В. Спільними шляхами, с. 9.

¹⁶ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 24.

¹⁷ Гура Вл. Совместная борьба польских и советских партизан на землях польских. «Боевое содружество польских и советских партизан». М., 1959, с. 67.

¹⁸ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 26.

¹⁹ Партийний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 155, оп. 1551, спр. 584, арк. 3.

²⁰ Лены-Киселевский В., Пшевечерский А. «Ваньки-встаньки» Сергея Подгорного. — «Знание — сила», 1967, № 2, с. 25.

²¹ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 25.

²² Там же, с. 26.

У вересні 1941 р. лодзінські патріоти створили бойову антифашистську групу. В 1942 р. вона вступила в ППР і за її завданням організувала диверсії на підприємствах окупантів. Активним членом цієї групи був лейтенант О. Кузнецов. Він втік з табору в кінці травня 1942 р. разом з військовополоненим Воронцовим. Цю втечу забезпечили керівники лодзінської організації ППР І. Лога-Совінський, Ю. Домбровський і Ч. Гожонда. Польські товариші легалізували полонених у місті, підібрали надійні квартири і навіть «видали» паспорти. Разом з польськими комуністами вони активно боролися з окупантами²³.

За ініціативою комуністів, колишніх членів КПЗУ, Івана Ящука, Володимира Хуля, Владислава Ковальчука, Леона Демчука та ін. у Хелмському повіті у вересні 1941 р. виникла організація «Червона партизанка». Вона подавала допомогу радянським полоненим, забезпечувала їх зброєю, а в кінці 1941 р. створила збройний загін з 36 радянських воїнів, які вирвалися із фашистських таборів. Загін провів багато диверсій на території Хелмського і Красниставського повітів. Такий же загін у вересні 1941 р. був створений у Замойському повіті²⁴.

Партизанський загін з радянських громадян в грудні 1941 р. діяв і в Влодавському повіті Люблінського воеводства. Його очолив радянський офіцер Федір Микитович Ковальов («Федір», «Теодор Альбрехт»), який вирвався з полону в кінці 1941 р. В першій половині 1942 р. цей загін збільшується і уже в травні налічує близько 200 чоловік; до нього приєдналась партизанська група лейтенанта Якова Миколайовича Миколаєва за кличкою «Чуваш»; влітку загін увійшов до складу Гвардії Людової, став називатись загonom ім. Ю. Бема²⁵.

Взимку 1941—1942 рр. в районі Любартува виникла партизанська група під керівництвом капітана Микола Колосова («Кольки»), яка восени 1942 р. зросла до 80 чоловік. Ця група проводила диверсії на комунікаціях, в поліцейських дільницях та на підприємствах. Партизани використали зброю польських солдатів, заховану ще 1939 р. Літом 1942 р. група вступила в Гвардію Людову. Восени радянський офіцер старший лейтенант Петро Фінансов («Петро») утворив партизанський загін з 26 чоловік. Тут пліч-о-пліч воювали радянські військовополонені, поляки, євреї, що втікали із гетто. Загін діяв в районах Мінськ-Мазовецький, Сельдце, Лукув і Гарволін²⁶.

В кінці 1941 р. в районах Лукув, Гарволін, Пулави і Ладзінь діяли кілька невеликих радянських партизанських груп. Одною з них, в складі 30 чоловік, командував Микола Іванович Дмитренко, в'язень табору військовополонених Хаммерштейн. Тут же діяла група з 17 чоловік на чолі з Семеном Омельченком, а також загін із 60 партизан капітана Серафима Омельченка, загін із 60 партизанів капітана Серафима Павловича Алексеєва, який утік з Гарволінського табору. Ці два загони об'єднались — командиром став С. П. Алексеєв, його заступником Микола Миколайович Кошелєв. У Гвардії Людовій діяв загін ім. Килинського. В серпні 1942 р. на станції Кшивда (на південь від Лукова) партизани цього загону звільнили 200 радянських військовополонених. Вони також напали на гмінні управи, проводили диверсії на залізниці Лукув—Демблін, проводили засади, псували телефонні лінії в районі Гарволін і т. д.

В Підліссі з зими 1941—1942 рр. самостійно діяв загін під командуванням капітана Павла Томілова («Міші Білокурова»), у якому навесні 1942 р. налічувалось 180 чоловік. В Кієвицьких лісах (на захід

²³ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 25—26.

²⁴ Махоцький Едвард. Шлях боротьби і перемог. Львів, 1971, с. 45.

²⁵ Клоков В. И. Плечом к плечу. — Советские партизаны. Сб. статей. Под ред. В. Е. Быстрова. М., 1963, с. 745.

²⁶ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 30.

від Тереспоя) вели боротьбу два загони під командуванням радянських військовополонених, які носили клічки «Андрюша» і «Яшка», а в Мендзижецьких лісах — загін «Гриші». В районі Володави діяла група Михайла Петросяна, пізніше вона приєдналась до загону «Федора» і в більшості складалась із радянських громадян. В районі Яновецьких лісів на Люблінщині в 1942 р. діяв загін під командуванням Павлова²⁷.

Інтернаціональна партизанська група із 25 чоловік була утворена Красніківською організацією ППР у квітні 1942 р. на чолі з радянським капітаном Олександром Раєвським. У травні 1942 р. кілька диверсій на залізниці в районі Пулави здійснила група під командуванням Вишнякова. Пізніше тут також діяла група капітана Миколи Парамонова («Домбровського»).

В Келецькому воеводстві громив гітлерівців загін радянських партизанів під командуванням прославленого лейтенанта Миколи Івановича Слугачова («Тадека Руського»). В районі Мехува (на північ від Кракова) за завданням ППР М. Слугачов організував групу «Мних» із 6 чоловік. Наприкінці 1942 р. група збільшилась до 16 партизанів і називалась «Млот»²⁸.

На території Білостоцького воеводства в 1942 р. виникли партизанські групи Левкіна, «Кольки», «Фрола», які склалися із радянських воїнів, і інтернаціональні групи «Івана Івановича» в Біловезькій пущі, Смірнова в Белзькому районі, група «Гроза» Афанасьева, «Змія» Парфенюка, Новіка («Міні»), «Народні месники», «Червоний Жовтень» Павлова й ін.

Радянські партизани воювали також в польських загонах, які діяли в Келецькому і Люблінському воеводствах²⁹. В Келецькому воеводстві був організований партизанський загін відомого партизана техника-лейтенанта Василя Петровича Войченка («Сашки»). Він утік із полону в листопаді 1941 р. і організував в районі Опатув групу, яка в 1942 р. воювала в Свентокшинських горах³⁰.

Партизанський загін ім. Г. К. Жукова в складі 15 радянських військовополонених був утворений під Варшавою (у Венгровському повіті) під командуванням Павла Федоровича Разіна. Він з боями дійшов до Брянських лісів Білостоцького воеводства, де в 1942 р. влився в партизанську бригаду «В ім'я Батьківщини»³¹. 13 червня 1942 р. в Сталевському лісі Держинського району Білостоцької області організувався партизанський загін «Бойовий» ім. Дунаєва. Спочатку це була організаційна група з 15 чоловік. Згодом загін зріс до 203 чоловік. В його лавах боролися проти фашистів 156 білорусів, 34 росіянина, 8 українців. Командир загону — старший лейтенант Я. П. Гриценевич³².

Сергій Злодієв втік із табору військовополонених, організував на території Польщі партизанську групу, яка здійснювала диверсії на комунікаціях; навесні 1942 р. його група перейшла до території Білорусії, де влилася в партизанський загін ім. С. Лазо³³.

Юрій Самаркін, лейтенант Червоної Армії, 5 серпня 1941 р. контужений потрапив у полон, втік разом із своїми товаришами і уже в вересні 1941 р. організував партизанський загін із 70 радянських військовополонених, який вів бої у Польщі, потім у Львівській облас-

²⁷ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 31.

²⁸ Там же, с. 31—32.

²⁹ Там же, с. 33.

³⁰ Там же, с. 27.

³¹ Партийний архів Інституту історії партії ЦК КП Білорусії, ф. 3500, оп. 4, спр. 291, арк. 83.

³² Там же, спр. 295, арк. 2, 78.

³³ Там же, арк. 294.

ті і в Карпатах, в серпні 1942 р. приєднався до партизанського загону Н. Т. Шиша в районі Лунівського лісу³⁴.

Незважаючи на суворі репресії окупантів, населення подавало полоненим радянським воїнам і партизанським загонам необхідну допомогу, забезпечувало продуктами, одягом, житлом, а інколи зброєю та боеприпасами³⁵. Гітлерівці жорстоко розправлялися з усіма, хто допомагав полоненим і партизанам. Так, 10 жовтня 1941 р. фашисти знищили сім'ю лісника Закинського з Матящівки Бялоподляського повіту. Скатували в грудні вісім чоловік у селі Соснівка Влодавського повіту. 16 травня 1942 р. в селі Тщинець Пулавського повіту були прилюдно розстріляні 11 чоловік і спалені їх будівлі. Та ніякі репресії не могли залакати польських патріотів³⁶.

Отже, з утворенням Польської робітничої партії в січні 1942 р. опір фашистським загарбникам у Польщі набрав організованого і дійового характеру. ППР і створена нею Гвардія Людова організували втечі радянським військовополоненим та направляли їх в польські партизанські загони і диверсійні підпільні групи, керовані комуністами. Радянські воїни, які виривались із гітлерівських таборів, ставали до активної збройної боротьби. Понад 40 їх, здебільшого офіцери, були командирами чи комісарами партизанських загонів і груп³⁷.

Радянські громадяни відіграли значну роль у розгортанні національно-визвольної боротьби польського народу. Скріплена кров'ю бойова співдружність радянських і польських партизанів назавжди ввійшла в історію як зразок дружби двох братніх слов'янських народів. У спільній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників створювався фундамент нової, незалежної і демократичної Польщі.

В. А. БЕЛОУС

СОВЕТСКИЕ ГРАЖДАНЕ В ПОЛЬСКОМ ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ ПЕРВЫЕ СОВЕТСКИЕ ПАРТИЗАНСКИЕ ОТРЯДЫ В ПОЛЬШЕ (осень 1941—лето 1942 гг.)

Резюме

В статье рассматривается вопрос о создании первых советских партизанских отрядов и групп на территории Польши в конце 1941 и в первой половине 1942 г., показаны их роль и интернациональный вклад в развертывание партизанского движения в стране. Автором использованы опубликованные документы и материалы архивов, а также работы советских и польских историков.

³⁴ Партийний архів Інституту історії партії ЦК КП Білорусії, ф. 3500, оп. 4, спр. 291, арк. 295.

³⁵ Див. Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 23.

³⁶ Махоцький Едвард. Шлях боротьби і перемог, с. 49, 50.

³⁷ Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении, с. 28.

**БЕЛГОРОДСЬКИЙ
ПОЛЬСЬКИЙ ЗАПАСНИЙ ПОЛК У БОРОТЬБИ
ПРОТИ РЕАКЦІЙНОГО КОМАНДУВАННЯ
НАПЕРЕДОДНІ КОРНІЛОВСЬКОГО ЗАКОЛОТУ
(серпень 1917 р.)**

Історія Белгородського польського запасного полку привертала і привертатиме увагу радянських і польських істориків, оскільки з його ім'ям зв'язана історія польських революційних формувань в Росії, що відіграли певну роль у захисті завоювань Великої Жовтня під час громадянської війни і боротьби з інтервентами.

Історія полку напередодні корніловського заколоту спеціально не висвітлена ні в радянській, ні в польській історичній літературі, хоч окремих її фрагментів торкаються у своїх роботах радянські і польські історики. Серед них П. Голуб, О. Манусевич, П. Каленіченко, І. Белякевич, Л. Гросфельд, А. Заторський, М. Вжосек, В. Найдус, М. Пирко¹.

У цій статті автор ставить за мету висвітлити історію полку протягом серпня 1917 р.², насичену важливими подіями.

Головними джерелами вивчення цієї теми були документи, що зберігаються в архівах Москви і Варшави, радянські і польські публікації документів і матеріалів, спогади учасників подій, російська і польська преса³.

12 серпня 1917 р. за розпорядженням командуючого Московським військовим округом О. І. Верховського виборний командир полку поручик Яцкевич усувається від обов'язків, а на його місце призначається полковник Я. Богуш-Шишко⁴.

Про вступ на посаду Шишко повідомив Ставку верховного головнокомандуючого, а також про вжиті «заходи порядку» і призначення командуючим Московським військовим округом слідчої комісії⁵. В аналогічному рапорті Довбур-Мусніцькому Шишко, явно переоцінюючи обстановку, писав, що «значна більшість солдатів-поляків полку розсудливо виконає всі вимоги, якщо вилучити невелику частину шкідливого елемента і купку агітаторів». Не довіряючи пошті, Шишко відпра-

¹ Докладно про роботи цих авторів див. «Українське слов'янознавство», вип. 6. Львів, 1972, с. 44.

² Історія Белгородського полку з часу його заснування висвітлена в статтях автора. Див. Белякевич І. І. Революціонування Белгородського польського запасного полку (лютий—травень 1917 р.). «Питання нової та новітньої історії», вип. 14, К., 1972; його ж. Полковий комітет і солдати-більшовики — організатори революційної боротьби проти реакції у Белгородському польському запасному полку (травень—липень 1917 р.). — «Українське слов'янознавство», вип. 6. Львів, 1972; його ж. Белгородський польський запасний полк в дні липневої кризи 1917 р., «Питання нової та новітньої історії», вип. 15, К., 1972.

³ Ця стаття є продовженням вказаних вище.

⁴ Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА), ф. 1606, оп. 2, од. зб. 1007, арк. 22; Centralne Archiwum Wojskowe (далі — CAW), 122/1/170, к. 15, 18, 25; Centralne Archiwum Komitetu Centralnego PZPR (далі — СА КС PZPR), zesp. Wspomnienia, J. Bogusz-Szyszek, t. osob., 8649, к. 63; СА КС PZPR, zesp. Wspomnienia, S i c h o Ń s k i A. t. osob. 9329, tom 2, к. 208—209.

⁵ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 341, арк. 80.

вив свій рапорт з посланцем, якого рекомендував Довбур-Мусніцькому як особу, яка «може більш докладно викласти всю суть справи»⁶.

Шишко мріяв диференціювати солдатів полку і в новому, від 14 серпня, рапорті на ім'я Довбур-Мусніцького просив дозволу зразу ж виділити саперну і артилерійську команди «для ізоляції від шкідливого впливу і для навчання їх спеціальному виду зброї». Шишко знову наполягав «на якнайшвидшому вилученні з полку шкідливих елементів, які щоденно викликають все нові безпорядки». Він вважав також «конче необхідним вилучення з полку значної кількості солдатів для формування нових частин», щоб цим самим зменшити особовий склад в ротах, який в даний час доходить до тисячі чоловік. Шишко змушений визнати, що йому «важко утримувати порядок»⁷.

Дії нового командира з перших днів викликали загострення обстановки, особливо між ним і полковими комітетами. Шишко намагався встановити контроль над їх діяльністю і підпорядкувати їх своєму впливу. 13 вересня він скликає полкові і ротні комітети. На цьому засіданні сталося відкрите зіткнення між членами полкового комітету і Шишком. Варто було одному з членів комітету відкрити засідання, як Шишко заявив, що він зібрав членів полкового і ротних комітетів «не для засідання, а для знайомства з обраними представниками полку», а також, щоб висловити їм «свої вимоги і погляди», які зводилися до беззастережного підкорення і виконання наказів командування. На цю вимогу члени комітетів відповідали, що «полковий комітет не підлеглий командиру полку», і запропонували Шишку «записатись на виступ в порядку черги».

Після такої заяви і спроби «пояснити» їм «законні», на думку Шишка, вимоги, члени полкового комітету однастижно висунули свої контрвимоги, висловивши їх, за виразом полковника, «у вельми зухвалій формі»: комітет зібрався сюди «не мітингувати». Діставши відсіч, Шишко змушений залишити приміщення комітету⁸. Спроба нав'язати свою волю полковому комітету завершилась невдачею, що в свою чергу ще більше загострило відносини між полковим комітетом і командиром полку.

Шишко вирішив апелювати безпосередньо до солдатів. Спеціальним наказом від 14 серпня за № 175 за допомогою демагогічних фраз він підбурює солдатів проти комітету, заявляє, що «для підтримки всіх прав свободи і могутності революційної Росії, а з нею і Польщі» нібито потрібна «організована могутня армія, а не озброєна банда», і наказує офіцерам «роз'яснювати права і обов'язки солдата»⁹, діючи через голову ротних комітетів.

Для залучення солдатських мас на свій бік Шишко активізує діяльність контрреволюційної полкової організації «Пляцувка». Широко рекламуються обіцянки поліпшити побутові умови солдатів, «сердечних і товариських відносин з боку командування»¹⁰, водночас погрожуючи тим, хто чинить опір, тобто членам полкового і ротних комітетів, «вжиттям заходів»¹¹.

Однак це не увінчалось успіхом. Солдати були добре обізнані про інтриги, спрямовані на придушення революційних настроїв, не йшли на провокацію¹². Вони ще тісніше згуртувалися навколо своїх обранців з комітетів.

⁶ САУ, 122/1/170, к. 15.

⁷ САУ, 122/1/170, к. 21.

⁸ САУ, 122/1/170, к. 18.

⁹ Ibid.

¹⁰ СА КС PZPR, zesp. Wspomnienia, t. 8649, k. 71.

¹¹ САУ, 122/1/170, к. 16.

¹² Zatorski A. Dzieje pułku Białgorodzkiego. Warszawa, 1960, s. 108.

За подіями в Белгородському полку пильно стежили інформована Начполем Ставка верховного головнокомандуючого генерала Корнілова, а також головнокомандуючі Західним і Південно-Західним фронтами. Як видно з листів вищих російських воєнних властей¹³, вони хотіли попередити розвиток революційних настроїв в полку, вилучити з нього революційне ядро і включити полк до складу Польського корпусу.

Боючись революційного впливу Белгородського полку на Польський корпус, голова Начполю Рачкевич 14 серпня повідомив Довбур-Мусніцькому, що полк «як такий, що не відповідає вимогам з'їзду, не можна зарахувати до складу Польського корпусу»¹⁴. Такої ж думки дотримувався і Довбур-Мусніцький. Він вважав, що не приборканий і не профільтрований полк не можна переводити в розташування частин корпусу. Того ж дня він направляє телеграми штабу Західного фронту, іншим військовим організаціям, в тому числі і штабу Південно-Західного фронту, з проханням «не починати перевезення, поки не прибудуть призначені в польські війська командири, в протилежному випадку буде внесено елемент дезорганізації вже на початку формування польських військ, сумний приклад чому вже мав місце»¹⁵. Хоч польський корпус, що формувався, потребував поповнення в результаті проведеної в I Польській дивізії фільтрації, все ж Довбур-Мусніцький змушений був утриматись від поповнення його солдатами революціонізованого Белгородського полку¹⁶.

Довбур-Мусніцький мав надію, що це буде тимчасовим заходом щодо очищення полку від найбільш активних революційних елементів і підкорення його складу. Тому у телеграмі він пропонував «розпочати перевезення польських поповнень лише в тому випадку, якщо з того боку надійде відповідне прохання»¹⁷. У той же час начальник штабу Західного фронту в телеграмі від 16 вересня, виконуючи розпорядження Корнілова, наполягав на передислокації Белгородського полку на Західний фронт¹⁸. Довбур-Мусніцький змушений був особисто звернутись до Корнілова за підтримкою. Між ними було досягнуто угоду, що «польський запасний полк буде переведений з Белгорода в Гжатськ після приведення його в порядок»¹⁹. Командування польського корпусу не наважувалося включити Белгородський полк до складу корпусу до вилучення з полку революційних елементів.

За розвитком подій в полку уважно стежив і Начполь, інформований реакційним офіцерством. У постанові засідання від 12 вересня зазначалось, що на основі рішень Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків польські збройні сили створюються лише з добровольців, «тому запасний полк в Белгороді, який не відповідає в цілому цьому принципу, не може бути визнаний належним до польських збройних сил». Далі говорилося, що ця причина спонукала Начполь відправити в полк делегацію під керівництвом секретаря Начполю прапорщика С. Солтика. Його завдання — «пояснити полку обов'язки», виконання яких «вимагається від усіх, хто вступає в польські збройні сили, виділити бажаних перейти в них, профільтрувати їх

¹³ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 341, арк. 78—78 зв., 79, 81.

¹⁴ САУ, 122/99/5, роз. 38.

¹⁵ САУ, 122/1/170, к. 10. Довбур-Мусніцький мав на увазі антивоєнні виступи в Польській стрілецькій дивізії. Більш повно див. Белякевич І. І. Антивоєнні виступи в I Польській стрілецькій дивізії на Південно-Західному фронті влітку 1917 р., «Українське слов'янознавство», вип. 1, Львів, 1970.

¹⁶ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 70, оп. 2, од. зб. 600, арк. 27.

¹⁷ САУ, 122/1/170, к. 10.

¹⁸ Ibid, к. 12.

¹⁹ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 328, арк. 329.

і таким чином одержаний елемент передати в розпорядження командира I Польського корпусу». Всі інші солдати, які «не бажають перейти в польські збройні сили», відповідно до рішення Начполю, «повинні бути виключені з-під влади командира Польського корпусу і передані у розпорядження російських військових властей»²⁰. 13 серпня цю постанову було передано Довбур-Мусніцькому²¹. З наведеного видно, що Начполь також планував розколоти полк і вилучити з нього найбільш революційні елементи.

Керівництво Начполю систематично інформувало вище командування російської армії про становище в полку і вимагало направити каральну експедицію для його втихомирення. «Про серйозний і навіть небезпечний» стан у Белгородському полку телеграфував у Могилів голови Начполю Рачкевичу його заступник капітан Пшидецький і пропонував «надіслати збройні частини, необхідні для фільтрації полку»²². Про те, що «стан в Белгородському полку вкрай небезпечний» і що полк під впливом полкового комітету «відмовився від виконання наказів Довбур-Мусніцького»²³, 17 вересня повідомляв телеграмою і заступник голови Начполю М. Ямонт представника Начполю при штабі головнокомандуючого Західного фронту полковника Тупальського.

Начполь і командування Польського корпусу покладали велику надію на результати слідчої комісії Московського військового округу, що на цей час почала розслідування становища в полку. До складу комісії входили представники Московського військового округу, Московської Ради робітничих і солдатських депутатів, а також представник Начполю прапорщик Х. Орлеанський, «запрошений командуючим військами округу для повного висвітлення національного питання»²⁴.

14 серпня в присутності членів комісії і під головуванням військового комісара м. Белгорода Меранвіля відбулось розширене засідання полкового комітету з участю ротних комітетів і членів Белгородської Ради. Учасники засідання викрили підривну діяльність командира полку Шишка і його оточення, членів контрреволюційної організації «Пляцувка»²⁵.

Було викрито також спробу реакційного офіцера зобразити полковий комітет як порушника революційної дисципліни. Присутні на засіданні солдати спростували цю версію і підтвердили, що «порядок і революційну дисципліну в полку підтримував полковий комітет». Спростовуючи наклепи реакційного офіцера про розклад полку, представник Белгородської Ради Костюков заявив: «Польський полк в основному поводить себе у вищому ступені коректно, є лише група солдатів і офіцерів, що поводять себе непристойно, але вони ніяк не можуть бути показником настроїв і вчинків більшості». Він викрив спробу реакційних офіцерів, які намагалися спровокувати полк обстрілом солдатського патруля, що охороняв порядок у місті²⁶.

Військовий комісар Меранвіль підтвердив, що солдати полку визнавали справу революції «своею власною і вважали, що їх обов'язком є зміцнення революційного порядку, однак націоналістичні офіцери полку на чолі з прапорщиком Робаковським переконували їх, що вони не повинні втручатись в російські справи, оскільки вони чужі полякам»²⁷. Плани заколотників провалились. Вони були повністю викриті перед слідчою комісією.

²⁰ САУ, 122/1/170, к. 34.

²¹ Ibid.

²² САУ, 122/99/5, поз. 17.

²³ Idem, поз. 18.

²⁴ САУ, 122/1/170, к. 25.

²⁵ Ibid, к. 28.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

Так, член слідчої комісії прапорщик Верещагін, виступаючи наприкінці засідання, обіцяв «точно проведення слідства» і повне висвітлення в її рішенні «демократичних основ революційної армії». Очевидно, Шишко зумів зразу ж розібратись в настроях комісії, бо він, як свідчить унтер-офіцер Чижевський, ще до засідання «переконавав представників полкового комітету і ротних комітетів в нецільності слідчої комісії»²⁸.

Навіть представник Начполю прапорщик Орлеанський не вплинув на висновки слідчої комісії, спрямовані проти підступів полковника Шишка і його реакційного оточення. Вони були зроблені під безпосереднім впливом засідання полкового комітету і рішучої позиції солдатів Белгородського полку²⁹. До 22 серпня комісія вже закінчувала роботу і констатувала неможливість перебування Шишка на посаді командира, бо це «може викликати нові ексцеси через його небажання зрозуміти інтереси солдатів і бути нейтральним в зіткненні національних течій в полку», точніше в боротьбі в полку між двома напрямками, тобто революційним і контрреволюційним. Комісія запропонувала призначити командиром капітана Гендінгера і рекомендувала йому тісніше співробітничати з полковим комітетом, зокрема у вилученні з полку активних діячів «Пляцувки» лікаря Залуски, поручиків Робаковського, Лангнера та інших³⁰. Таким чином надії реакції на репресії не виправдались. Слідча комісія фактично підтримала позицію комітетчиків, про що з жалем писав пізніше у своїх спогадах Шишко³¹.

У своїх спогадах він визнав, що члени полкового комітету в присутності членів комісії довели, що «в усьому винні офіцери, які не хотіли йти з солдатами, а створювали контрреволюційний союз»³².

22 серпня представник Московського військового округу поручик Шер повідомив про результати слідчої комісії командирі І Польського корпусу і просив Довбур-Мусніцького, «враховуючи місцеві умови», погодитись «тимчасово призначити командиром полку» капітана Гендінгера, попереджуючи, що «негайне вирішення цього питання необхідне для спокою в місті»³³. Довбур-Мусніцький відмовився виконати цю пропозицію, навпаки, в телеграмі, надісланій на ім'я командуючого Московським військовим округом, копії якої були розіслані в Петроград Начполю і в Ставку Корнілова, наполягав на тому, щоб залишити на посаді командира полку полковника Шишка³⁴. Він вимагав проведення «чистки» в полку і обвинувачував поручика Шера в некомпетентності і що «до розбору белгородських непорядків варто було б залучити Головний польський військовий комітет в Петрограді, єдину правомочну (на його погляд. — *Ів. Б.*) польську військову організацію»³⁵. Довбур-Мусніцький, мабуть, сподівався на підтримку російських воєнних властей і особливо Корнілова в здійсненні своїх планів щодо Белгородського полку.

Революційні сили міцніли. 20 серпня було проведено збори полкового і ротних солдатських комітетів, головою полкового комітету знову обрали поручика Вальца, його заступниками — старших унтер-офіцерів Чижевського і Турецького, секретарем — молодшого унтер-офіцера Радлинського³⁶. Цей склад був більш послідовним у боротьбі з

²⁸ САУ, 122/1/170, к. 28.

²⁹ Zatorski A. Op. cit., s. 103—104.

³⁰ САУ, 122/1/170, к. 25.

³¹ СА КС PZPR, zesp. Wspomnienia, t. osob. 8649, к. 75.

³² Ibid.

³³ САУ, 122/1/170, к. 25 ЦДВІА, ф. 1606, оп. 2, од. зб. 1013, арк. 8.

³⁴ САУ, 122/1/170, к. 26; ЦДВІА, д. 2003, оп. 2, од. зб. 341, арк. 83—83 зв.

³⁵ САУ, 122/1/170, к. 26; ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 341, арк. 83—84.

³⁶ САУ, 122/1/170, к. 116; С. Жбіковський помилково пише, що до серпня полк нібито не мав солдатських комітетів (Див. ЦПА ІМЛ, оп. 2, од. зб. 600, арк. 26).

реакцією і стояв проти включення полку до складу 1 Польського корпусу.

Яскравим проявом цієї боротьби була декларація, одногосно прийнята 20 серпня від імені 35 офіцерів і 15 тис. польських солдатів. В ній говорилось: «Беручи найактивнішу участь у боротьбі проти німецького імперіалізму, ми, солдати-поляки, не можемо погодитись з культивуванням в польському питанні імперіалістичних прагнень, виразником яких у нас в еміграції є Верховний польський військовий комітет (Начполь. — *Ів. Б.*) у Петрограді, іспірований польськими реакційними партіями на чолі з націонал-демократією, і одночасно гаряче протестуємо проти дворушницької політики партій, які нібито йдуть разом з російською демократією, насправді ж мріють про встановлення польської монархії». Декларація вказувала на майбутню мету — утворення «незалежної об'єднаної Польщі» і встановлення в ній «народно-демократичного ладу». Зокрема, автори декларації відзначили: «Ми вважаємо своїм обов'язком тут, на чужині, готувати ґрунт серед наших солдатів для створення на нашій батьківщині дійсно демократичних державних установ». Солдати Белгородського полку сподівались на допомогу «російської демократії в боротьбі з польськими реакційними силами». В декларації висловлювалось щире переконання, що російська демократія допоможе «в завоюванні незалежності нашої батьківщини і створенні наших революційних військ на чолі з демократичним командуванням, військ, де не буде місця прихильникам реакції». Декларація закликала до пильності і висувала ідею формування в Росії «польських частин на демократичних засадах, з широкою участю польських солдатських організацій (ротних, полкових, дивізійних комітетів та ін.) на чолі з Польським революційним солдатським комітетом, завданням якого полягає здійснення революційної дисципліни, щоб на чолі частин не призначались особи антидемократичних переконань». Закінчувалась вона словами: «Хай живе вільна, незалежна об'єднана Польща! Хай живе російська революція! Хай живе польське революційне військо! Геть польську реакцію!»³⁷.

Декларація виражала думку всієї солдатської маси полку, а також 35 офіцерів.

Згадка в декларації про «війну з німецьким імперіалізмом» має глибокий зміст зважаючи на небезпеку з боку російського контрреволюційного генералітету і Довбур-Мусніцького. Цей вираз, мабуть, викликаний бажанням, по-перше, в якійсь мірі нейтралізувати вороже ставлення до полку з боку російського вищого командування і, по-друге, заручитись підтримкою демократичних організацій. Про це свідчить антивоєнна позиція Белгородського полку, що знайшла своє відображення в рішучій і послідовній відмові від посилки маршових рот в 1 Польську стрілецьку дивізію під час літнього наступу і поповнень в 1 Польський корпус. А. Заторський також вважає, що ця згадка змичнювала позицію полку в боротьбі проти «головної небезпеки — змови реакційного генералітету»³⁸.

Декларація сміливо виступила проти планів Начполю створити реакційні польські формування, які стали б сліпою зброєю в руках контрреволюції. Вона протиставила їм створення польських револю-

³⁷ САУ, 122/99/5, к. 76, 122/99/15, кк. 3—3 odw. Російський переклад декларації містить деякі відхилення від польського тексту (див. СА КС PZPR, sygn. 60/III, roz. 8, к. 13). Переклад декларації, вміщений в зб. «Документы и материалы по истории советско-польских отношений», т. I, М., 1963 (док. № 59, с. 123—124), також має ряд неточностей у порівнянні з польським оригіналом (Пор. САУ, 122/99/5, к. 76). Декларацію було опубліковано в органі Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів (див. «Голос солдата», 6/19./IX. 1917).

³⁸ Zatorski A. Op. cit., s. 115.

ційних сил на суворо демократичних засадах. Це був сміливий виступ революційних елементів полку в обстановці, коли російська контрреволюція перейшла до відкритої боротьби проти революції. Це була негативна відповідь на спроби включення Белгородського полку до складу 1 Польського корпусу і використання його в заколоті, що готувався.

В цілому декларація була спрямована проти польського реакційного офіцерства — Начполя, ендеків, що стояли за ним, а також проти демократів і пілсудчиків. О. Манусевич правильно підкреслює, що декларація в цілому, «не зважаючи на окремі нечіткі положення, що містились в ній, відображала революційний потяг, властивий переважній більшості солдатів полку»³⁹.

Декларацію Белгородського запасного полку передбачалось надрукувати тиражем 80 тис. примірників і розповсюдити серед частин російської армії, де служили поляки. Побоюючись впливу на формування 1 Польського корпусу, Довбур-Мусніцький в терміново виданому наказі пропонував «докласти всіх зусиль для пояснення дійсної суті цієї декларації, спрямованої проти Начполю, якщо вона буде розповсюджуватись серед солдатів»⁴⁰. Цей наказ був виданий у зв'язку з тим, що Белгородський запасний полк був головним центром революційного впливу на солдатів-поляків російської армії, з яких формувались частини 1 Польського корпусу.

Орган Начполю, опублікувавши декларацію Белгородського полку, коментував її як удар, нанесений польським інтересам, точніше польській буржуазії.

В дійсності ж Начполь досить гостро реагував на декларацію Белгородського полку. З закінченням роботи слідчої комісії, що фактично підтримала позицію полкового комітету, а також після прийняття декларації відносини між полковим комітетом і його революційними силами, з одного боку, і командуванням полку та 1 Польського корпусу, з другого, ще більше загострюються. Особливо в другій половині серпня вони досягли кульмінаційного моменту. В цей час польське реакційне командування при підтримці Корнілова вирішило рядом заходів зламати опір полку. Але воно знову зустріло рішучу протидію революційних солдатських сил, керованих полковим комітетом.

21 серпня Довбур-Мусніцький передав телеграфом наказ командирів Белгородського полку про підготовку маршових рот, призначених для формування частин корпусу. Пропонувалось комплектувати їх з числа уродженців однієї губернії і здійснювати підготовку до відправлення цілком «обережно і таємно», чекаючи приїзду самого Довбур-Мусніцького або призначеної ним особи. В наказі пропонувалось «весь людський матеріал, небажаний для польського війська, виділити «в особливі списки, він буде направлений в полки російської армії»⁴¹. Таким чином Довбур-Мусніцький сподівався зламати опір полку, виділивши з нього революційні елементи.

Побоюючись можливих ускладнень, Шишко в рапорті від 24 серпня писав Довбур-Мусніцькому: «Відокремлення всіх непотрібних елементів, що не мають нічого спільного з організацією дійсно польських військ, викличе виступ проти офіцерів. Особи, на чолі яких стоїть група з 10 офіцерів, вже вживають заходи для підбурювання натовпу»⁴².

³⁹ Манусевич А. Я. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. Февраль—октябрь 1917, М., 1965, с. 294.

⁴⁰ САУ, 122/1/170, к. 117. Цю декларацію було розмножено і розіслано військовим частинам для розповсюдження серед солдат-поляків у вересні 1917 р. Супровідного листа до тексту декларації наведено на фотокліше у А. Заторського (див. Zatorski A. Op. cit., s. 112—113).

⁴¹ САУ, 122/1/170, к. 23а.

⁴² САУ, 122/1/170, к. 31.

Не покладаючись на власні сили, Шишко просив Довбур-Мусніцького надіслати спеціальну комісію, бо справа може дійти до сутички⁴³.

Але таємні плани реакції стали відомі солдатським масам. Члени комітету разом з революційним активом вживають відповідні заходи щодо запровадження в полку революційного порядку, посилення агітації серед солдатів, нейтралізації ворожих задумів. Уже 21 серпня полковий комітет приймає ряд постанов, спрямованих проти реакційного командування, в тому числі контрреволюційної організації «Пляцувка»⁴⁴.

Частина постанов полкового комітету стосувалась поліпшення побуту солдатів. Від командира вимагали виділити кошти для найму приміщень для солдатів, «які до цього часу сплять у коридорах, на площах і вулицях». Господарському відділу пропонувалось видати розпорядження про ремонт полкових приміщень⁴⁵.

Полковий комітет і його більшовицьке ядро розгорнули широку агітацію проти формування Польського корпусу. Вони викривали реакційне обличчя його командування, зокрема Довбур-Мусніцького, який придусував виступи солдатів ще в революції 1905—1907 рр., не зупиняючись перед застосуванням смертної кари.

Члени комітету вели агітаційну роботу в контакті з Московською Радою робітничих і солдатських депутатів, два представники якої входили до комітету⁴⁶. В цій агітаційній роботі використовувались факти, що викривали контрреволюційний характер І Польського корпусу, драконівську дисципліну і заборону солдатських комітетів. Агітатори пояснювали солдатам, що позиція Начполю про невтручання поляків у внутрішні справи Росії означає ізоляцію польських солдатів від російської революції. Особливо обурювали солдатів зрадницькі плани Довбур-Мусніцького, спрямовані на розкол і розформування полку⁴⁷. Викривальні факти свідчили про те, що полковий комітет пильно стежив за підступами командування полку і корпусу.

Шишко систематично інформував Довбур-Мусніцького про розвиток більшовицької агітації, попереджав, що не може гарантувати повної безпеки в разі його приїзду в розташоване полку, бо лише три ескадрони ротмістра Соколовського залишались вірними командиру⁴⁸.

Для проведення в життя наказу Довбур-Мусніцького, як вказував Шишко, «необхідна стороння збройна сила, без якої неможливо вилучити весь шкідливий елемент». Він попереджав, що «в полку все більше і більше поширюється агітація проти формування» і що вона нібито «тероризує здорову, по-польськи мислячу частину солдатів»⁴⁹.

Спираючись на підтримку контрреволюційної Ставки верховного головнокомандуючого і особисто генерала Корнілова, Довбур-Мусніцький вирішив прискорити формування І Польської запасної бригади. 22 серпня Корнілов підписав наказ, за яким Белгородський запасний полк було перейменовано в І Польський запасний полк І Польської запасної бригади, до формування якої пропонувалось приступити негайно⁵⁰. На чолі бригади Довбур-Мусніцький збирався поставити генерала Я. Павловського, якому після приїзду у Белгород запропонували взяти «дві сотні козаків, автомобіль з кулеметами і дві роти стрільців, щоб навести порядок в полку, але він (Павловський. — *Ів. Б.*) від-

⁴³ Ibid, k. 30.

⁴⁴ Ibid, k. 29.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid, k. 27.

⁴⁷ СА КС PZPR, zesp. Wspomnienia, t. osob. 8649, k. 81.

⁴⁸ Ibid, k. 78.

⁴⁹ САW, 122/1/170, k. 51.

⁵⁰ Ibid, k. 137; ЦДВІА, ф. 2003. оп. 2, од. зб. 345, арк. 140.

мовився від цього, запевняючи, що і без цих частин справиться в Белгороді»⁵¹.

Павловський мав надію мирним шляхом розв'язати поставлене завдання. Він робив навіть спробу агітувати солдатів за вступ у Польський корпус⁵², але при першій же зустрічі з ними під час огляду йому дали рішучу відсіч. Павловський «настільки був приголомшений і наляканий солдатами, що ретирувався, не закінчивши огляду»⁵³.

Ставка верховного головнокомандуючого і особисто генерал Корнілов пропонували військовому міністру провести акції по припиненню безпорядків в полку, доручивши цю справу Довбур-Мусніцькому⁵⁴. Але фігура останнього була настільки одіозною, що навіть військове міністерство Тимчасового уряду не могло дозволити йому вжити санкції проти Белгородського полку. Начальник кабінета військового міністра Б. В. Савінков 31 серпня надіслав у Ставку телеграму, в якій писав, що «через загострення відносин серед польської військової громадськості між правим і лівим її крилом виникає сумнів в достатньому авторитеті генерала Довбур-Мусніцького як представника однієї течії»⁵⁵. Як видно, і Савінков мав сумнів у доцільності використання Довбур-Мусніцького для проведення каральної експедиції⁵⁶.

Наштовхнувшись на непередбачений опір військового міністерства, Корнілов взяв одностунця і ставленика під свій захист. У відповідь на телеграму Савінкова він писав: «Польський корпус формується з добровольців, тому до його складу можуть потрапити лише ті офіцери і солдати, які погоджуються виконувати вимоги, що ставить генерал Довбур-Мусніцький. Цього генерала, як людину тверду і відмінного бойового начальника, я ставлю високо і вважаю, що він є особливо бажаним як командир Польського корпусу»⁵⁷. Все ж Корнілову довелось також відмовитись від каральних послуг Довбур-Мусніцького. За два дні до заклоту він передоручив жандармський жезл Московському округу⁵⁸.

Прагнення польського і російського контрреволюційного офіцера підпорядкувати своєму впливові Белгородський запасний полк, активна роль у цьому Корнілова і Довбур-Мусніцького пояснювались їх рішучою підготовкою до заклоту. 15 тис. багнетів Белгородського полку, після вилучення з нього революційних елементів, значно прискорили б час захоплення влади Корніловим. Ось чому перед генералом Павловським було поставлене завдання найшвидшого формування запасної бригади⁵⁹.

Для здійснення цієї мети Начполь направляє в полк другу комісію⁶⁰. До її складу входили: секретар Головного польського військового виконавчого комітету прапорщик Солтик (він же голова комісії), члени інформаційного відділу Начполю старші унтер-офіцери Малишевський та Браховський⁶¹. Комісія повинна була нагадати солдатам їх обов'язки, відібрати бажаних перевести в корпус, профільтрувати декотрих, а інших передати в розпорядження російських воєнних властей. Про ці плани було поінформовано Довбур-Мусніцького⁶².

⁵¹ СА КС PZPR, zesp. Wspomnienia, t. osob. 8649, k. 84.

⁵² Podsiadło J. W szeregach Rewolucyjnego pułku Warszawy. — «Z pola walki», 1958, Nr I, s. 150—151.

⁵³ СА КС PZPR, zesp. Wspomnienia, t. osob. 8649, k. 86.

⁵⁴ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 341, арк. 82; див. також арк. 78—78 зв., 85.

⁵⁵ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 341, арк. 86.

⁵⁶ Там же, арк. 74—74 зв., 75, 88.

⁵⁷ Там же, арк. 87.

⁵⁸ Там же, арк. 74.

⁵⁹ САВ, 122/1/170, к. 135.

⁶⁰ САВ, 122/99/5, к. 48.

⁶¹ САВ, 122/99/1, к. I — «Polskie siły zbrojne», Nr. I, 18/31/VIII. 1917, s. 14.

⁶² САВ, 122/1/170, к. 34.

Комісія прибула в Белгород 23 серпня⁶³. У відповідності з поставленими завданнями вона спочатку збиралась провести бесіди з солдатами, але, враховуючи їх настрої і результати минулої бесіди генерала Павловського, від подібної спроби відмовилась. Її дії обмежились двома вузькими нарадами. На першій з них були присутні полковник Шишко, його заступник підполковник Кучевський і керівники «Пляцувки»⁶⁴. Нарادا розглядала два можливих варіанти поповнення частин Польського корпусу: 1-й — відібрати з полку «позитивні елементи», а полк як такий передати в розпорядження російських воєнних властей; 2-й — вилучити з полку солдатів, що не бажають служити в польських військах, а решту вивести з Белгорода, розділити на частини і перевести у відповідні з'єднання польських збройних сил. Перевагу було віддано другому варіанту, бо він зберігав полк і все його майно для польських збройних сил⁶⁵.

Розуміючи, що цей план викличе незадоволення солдатських мас, учасники наради прийшли до висновку, що єдиною силою, здатною зламати опір полку, є російські військові частини⁶⁶. Увечері того ж дня комісія провела нараду з генералом Павловським і прийшла до тих же висновків⁶⁷. Відмовившись від зустрічі з полковим комітетом, очевидно, передбачаючи зіткнення, комісія вирішила направити Браховського до Начполю у Петроград, а Солтику і Малишевському доручила виїхати в Мінськ для доповіді Довбур-Мусніцькому, щоб за допомогою російського реакційного командування негайно реалізувати провокаційні плани. Відбувся новий зговір проти Белгородського полку. Але й він потерпів крах.

Отже, плани Довбур-Мусніцького не мали успіху. Військовий міністр не погодився «на найсуворіші репресії» проти Белгородського полку⁶⁸.

Зрив планів реакції, спрямованих на розправу з полком за допомогою каральної експедиції, пояснюється всебічною підтримкою полкового комітету Белгородською і Московською Радами робітничих і солдатських депутатів. Ця підтримка зміцнила позиції полкового комітету, чому сприяла також рішуча і послідовна позиція солдатів Белгородського полку, керованих полковим комітетом і організацією більшовиків.

Тим часом контрреволюційні сили, об'єднані «Пляцувкою», розгорнули агітацію серед солдатів за підписання зобов'язання, розробленого Начполем, про добровільний вступ в Польський корпус. Ця агітація повинна була полегшити генералу Павловському вирішити завдання негайного формування запасної бригади на базі Белгородського полку. Але вона не дала бажаних результатів. Лише офіцери, частина кавалеристів і невелика група піхотинців відгукнулись на неї.

Вирішальну роль в організації солдатів на боротьбу проти реакції відіграли полковий комітет і більшовицька організація полку. Це завдання полегшувалось упередженістю солдатів проти Шишка і реакційного офіцерства, які заплямували себе зрадою інтересів полку⁶⁹. Більшовицька група полку за вказівкою Белгородського комітету більшовиків і місцевої Ради провела в ротах і командах мітинги, на яких

⁶³ Wrzosek M. Przyczynek do Historii Rewolucyjnego Pułku Polskiego, — «Przegląd Historyczny», 1957, Nr 4, s. 72.

⁶⁴ САУ, 122/99/1, к. I.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Dowbór-Muśnicki J. Krótki szkic do historii I-go Polskiego korpusu, cz. I, Warszawa, 1918, s. 17.

⁶⁹ Archiwum Akt Nowych, zesp. I/30, APR 5f, k. 337; «Dziennik Piotrogradzki», 21. IX/4. X/1917.

вимагалося вилучення з полку з підпорядкуванням контрреволюційним польським воєнним властям, усунення з посади командира Шишка, призначення на його місце поручика Яцкевича, а також розпочати в найближчий час формування на базі полку Польської революційної армії. Полковий комітет і Белгородська Рада підтримали вимогу солдатів⁷⁰. В резолюціях, прийнятих на ротних мітингах, що відбулись наприкінці серпня, солдати рішуче протестували проти планів вищого командування і Начполю, спрямованих на розкол полку. Навіть генерал Павловський змушений був пояснити провал планів польської реакції силою агітації, яку проводило революційне ядро полку, її організацією і цілеспрямованістю. Це свідчення класового ворога зайвий раз пояснює причини перемоги революційних сил над реакцією на вирішальному етапі боротьби за польські солдатські маси.

Наслідками цієї перемоги можна вважати і невдалі спроби вербовки у корпус. Лише 400 солдатів і 120 офіцерів 15-ти тисячного полку дали згоду на переїзд у Гжатськ і Дорогобуж, місця, передбачені для формування полків Польської запасної бригади⁷¹. Полковий комітет не заперечував проти відокремлення цієї групи, оскільки це сприяло зміцненню позицій революційних сил.

Довбур-Мусніцькому не вдалось одержати з полку необхідну кількість артилеристів для 73-го окремого польового важкої артилерії дивізіону⁷².

Полковник Шишко писав у спогадах: «...Тільки незначна частина полку (солдати) з часом перейшла на бік командира I корпусу генерала Довбур-Мусніцького, а значно більша лише з декількома офіцерами боролась проти нас»⁷³. Ендецький історик М. Сейда пояснював подібний стан тим, що «російські і польські ліві сили своїм впливом зуміли вже на той час занархізувати Белгородський запасний полк»⁷⁴. Йшлося, безумовно, не про втручання анархістів, як це стверджує М. Сейда, а про більшовицький вплив на солдатів. Це підкреслює і відомий польський буржуазний політик і публіцист В. Студницький, який писав: «*Більшовизований Белгородський полк* (курсив наш. — Ів. Б.) доводить, як небезпечно було б створення польських збройних сил з ненадійних, більшовизованих елементів»⁷⁵. Стверджує цей факт і Довбур-Мусніцький, який пізніше писав про повну катастрофу надій, покладених ним на Белгородський полк. Зводячи наклеп на полк, що не хотів підкоритись його наказам, Довбур-Мусніцький заявляв, що там були «найгірші елементи» і завдяки лівій агітації розклад дійшов до крайніх меж⁷⁶. Далі він вказує на результат агітації, коли «полк відмовився підкорятись і заявив, що братиме активну участь у внутрішній політичній боротьбі в Росії»⁷⁷; зважаючи на все це Довбур-Мусніцький робить висновок: «*Полк в Белгороді був революціонізований агітацією лівих партій*»⁷⁸. В цих визнаннях класових ворогів міститься вимушена оцінка послідовної боротьби проти реакції, яку вели солдатські маси, очолювані більшовицькою організацією і полковим комітетом.

Перед корніловським заколотом обстановка в полку досягла максимального напруження. Полковий комітет, спираючись на підтримку

⁷⁰ Голуб П. А. Польские революционные войска в России в 1917—1920 гг. — «Вопросы истории», 1958, № 3, с. 51.

⁷¹ САУ, 122/1/170, к. 75, 138.

⁷² ЦДБІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 341, арк. 62.

⁷³ СА КС PZPR, zesp. Wspomnienia, t. osob. 8649, k. 2.

⁷⁴ Seyda M. Polska na przełomie dziejów. Poznań, 1927, t. 2, s. 152.

⁷⁵ Stundnicki W. Ludzie, idee i czyny. Warszawa, 1937, s. 94.

⁷⁶ Dowbór-Musnicki J. Op. cit., s. 16.

⁷⁷ Ibid, s. 17.

⁷⁸ Ibid, s. 20.

Белгородської Ради і міської організації більшовиків, продовжував рішучу боротьбу з реакційним командуванням. Революційний актив перекреслив зусилля генерала Павловського продовжити вербовку солдатів в Польський корпус і зірвав плани реакції. Полковий комітет фактично зосереджує владу в полку в своїх руках⁷⁹.

Успішна боротьба Белгородського полку проти реакційного командування зірвала плани польської реакції, розраховані на якнайшвидше формування I Польського корпусу. «Існування запасного полку в Белгороді, в якому зосереджувалось близько 15 тисяч поляків, — писав Довбур-Мусніцький, — *вельми несприятливо впливало на формування корпусу* (підкреслено нами — *Ів. Б.*), крім поганого прикладу, який цей полк подавав своїм розвалом і відсутністю дисципліни, з цього полку, вогнища більшовицької пропаганди, ведеться посилена агітація проти формування Польського корпусу»⁸⁰. Це визнання Довбур-Мусніцького остаточно підтверджує вирішальну роль в зриві планів польської і російської контрреволюції, зв'язаних із створенням в Росії реакційних польських збройних сил, яку відіграла боротьба Белгородського польського запасного полку. Вона не тільки остаточно зруйнувала далекоглядні плани польської реакції, пов'язані з створенням в Росії національної армії, але й завдала удару по планах російського генералітету, особисто Корнілова та його оточення, які поклали великі надії на реакційні польські сили у плануванні захоплення влади.

И. И. БЕЛЯКЕВИЧ

БЕЛГОРОДСКИЙ ПОЛЬСКИЙ ЗАПАСНЫЙ ПОЛК В БОРЬБЕ ПРОТИВ РЕАКЦИОННОГО КОМАНДОВАНИЯ НАКАНУНЕ КОРНИЛОВСКОГО МЯТЕЖА (август 1917 г.)

Резюме

Широко используя разнообразные советские и польские источники, автор освещает историю борьбы Белгородского польского запасного полка против реакционного командования накануне корниловского мятежа в августе 1917 г., чрезвычайно насыщенной крупными событиями в жизни полка. В статье освещены напряженная обстановка в начале августа в связи с действиями нового командира полка, деятельность в полку следственной комиссии Московского военного округа, перевыборы солдатских комитетов полка и его декларация от 7 августа 1917 г. Прослеживаются также причины резкого обострения отношений в конце августа между полком и командованием Польского корпуса, опиравшегося на поддержку Корнилова, деятельность миссии генерала Я. Павловского и комиссии Начполя в полку и, наконец, подробно проанализированы причины полного провала вербовки солдат Белгородского полка в Польский корпус и его следствие — крушение планов польской реакции и русской контрреволюции, рассчитанных на быстрое формирование 1-го Польского корпуса путем включения в его состав Белгородского полка.

⁷⁹ САУ, 122/1/170, к. 168.

⁸⁰ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, од. зб. 345, арк. 6 зв.

ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ В РОБІТНИЧОМУ РУСІ ЗАХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Боротьба трудящих Західної Галичини за своє соціальне і національне визволення була зв'язана з діяльністю Польської соціал-демократичної партії (ППСД) — єдиною масовою партією польських робітників у Галичині і Сілезії.

У сучасній радянській історіографії про ППСД знаходимо лише окремі, розрізнені дані¹. Більше уваги діяльності ППСД приділяють польські історики Ю. Бушко² і В. Найдус³.

Мета даної статті — висвітлення політики ППСД у робітничому русі Західної Галичини на початку ХХ ст., форм і методів її боротьби за запровадження загального виборчого права до австрійського парламенту.

Західна Галичина — південні польські землі — відійшла до Австрії під час першого поділу Польщі 1772 року. Тоді ж Австрія загарбала і Східну Галичину — західноукраїнські землі. В умовах австрійського панування Галичина була аграрним колоніальним придатком і служила ринком збуту для австрійської промисловості. Соціально-економічний розвиток поневоленого краю штучно стримувався.

Галицький пролетаріат був малочисельним і слабо сконцентрованим. У 1902 р. в промисловості працювало всього 228 829 чоловік, із них в Західній Галичині — 102 347 чоловік⁴. Становище трудящих було дуже тяжким. Робочий день на більшості фабрик тривав 11 годин. В дрібній промисловості, в ремісничому виробництві — 15—18 годин на добу⁵. Умови праці були надзвичайно погані. Відсутність на підприємствах охорони праці часто приводила до каліцтва і смерті робітників.

Робітничий клас Галичини терпів не тільки економічне, але також політичне і національне гноблення. За існуючим тоді виборчим правом, заснованим на куріальній системі, широкі народні маси були позбавлені права участі в австрійському парламенті. Досить сказати, що переважну більшість крайового сейму (161 депутат) складали представ-

¹ Див. Манусевич А. Я. Очерки по истории Польши. М., 1952; История Польши, т. II. М., Изд-во АН СССР, 1955 й ін.

² Див. Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905—1914. Warszawa, 1956; Buszko J. Ruch robotniczy w Galicji zachodniej do rewolucji 1917 r. Szkice z dziejów ruchu komunistycznego w województwie krakowskim. Kraków, 1958; Buszko J. Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890—1914. Kraków, 1961 й ін.

³ Najdus W. W sprawie wpływu rewolucji 1905—1907 r. na Galicję. — Materiały i studia. Instytut Nauk Społecznych przy KC PZPR «Książka i Wiedza», t. I. Warszawa, 1954; Najdus W. Podłoże ruchu burżuazvino-demokratycznego w Galicji w przededniu rewolucji 1905—1907 roku. — «Przegląd Historyczny», 1955, t. XLVI, z. 1—2; Najdus W. Szkice z historii Galicji. T. I. Galicja w latach 1900—1904, Warszawa, 1958; t. II, Galicja w latach 1905—1907, Warszawa, 1960 й ін.

⁴ Див. Najdus W. Szkice z historii Galicji, t. I, s. 179; Bujak Fr. Galicja, t. II, Lwów, 1910, s. 251.

⁵ Buszko J. Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890—1914, s. 173—174.

ники панівних, буржуазно-поміщицьких верств суспільства. Сюди були обрані лише 10 селян і жодного робітника⁶.

У відповідь на соціальне, політичне і національне гноблення трудящі Західної Галичини піднімалися на боротьбу проти капіталістів і поміщиків, проти австрійських імперіалістів. Існуючі в Галичині соціал-демократичні партії (польська, українська і єврейська) за своєю політичною організацією були дрібнобуржуазними і стояли на націоналістичних позиціях. Це в значній мірі гальмувало розвиток робітничого руху.

В 1892 р. на першому з'їзді галицьких соціалістів у Львові була створена Галицька соціал-демократична партія як частина австрійської соціал-демократичної партії⁷. Але в 1897 р. під впливом сепаратистських і націоналістичних тенденцій галицький робітничий рух розколовся, в результаті виникли польська, українська, а у 1905 р. — єврейська соціал-демократичні партії⁸.

ППСД, подібно іншим соціал-демократичним партіям Австрії (німецької, чеської, української, італійської, південнослов'янської)⁹, які з часу Віденського (Вімберзького) з'їзду австрійської, соціал-демократії 1897 р. складала федерацію з шести національних партій, була побудована не за територіальним, а за національним принципом. Такий стан речей різко критикував В. І. Ленін: «Ні, тієї мерзоти, що в Австрії, у нас не буде»¹⁰.

Керівництво ППСД на чолі з І. Дашинським намагалося «насадити націоналістичні ідеї в робітничому класі, направити робітничий рух по шляху реформізму, обмежити його лише боротьбою за окремі реформи, які не зачіпали основ існуючого ладу»¹¹, позбавити робітничий рух самостійності¹².

Опортуністична і націоналістична політика керівництва польської соціал-демократії викликала незадоволення і критику серед лівих елементів партії. В середині ППСД виникла опозиція. Але вона не складалася в єдину і організовану течію, виявляла нерішучість і непослідовність¹³.

ППСД, яка діяла у відсталому, напівколоніальному краї, вела певну боротьбу проти пережитків феодалізму, сваволі і насильств поміщиків та властей, духівництва. Але ППСД не виконувала основне завдання класової організації пролетаріату — «не виховувала робітничі маси у революційному дусі». Керівники партії закликали робітників «не виходити за межі легальності»¹⁴, дотримуватися «поваги», «спокою», не реагувати на «провокації» властей¹⁵.

ППСД, типова партія II Інтернаціоналу, яка під натиском робітничих і селянських мас, що революціонізувалися, змушена висувати лозунги демократизації суспільного і політичного ладу, була зацікавлена в запровадженні загального виборчого права, що змінило б її становище в крайовому сеймі. Проте в організації і проведенні кампанії за реформу виборчого закону вона проявляла опортунізм. Замість пояснення

⁶ Najdus W. Podłoże ruchu burżuazyjno-demokratycznego w Galicji w przededniu rewolucji 1905—1907 roku. — «Przegląd Historyczny». 1955, t. XLVI, z. 1—2, s. 42.

⁷ Buszko J. Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890—1914, s. 42.

⁸ Rappaport H., Tugowicz M. Statystyka strajków w Krakowie w latach 1894—1914. — «Teki Archiwalne», 1963, s. 290.

⁹ Трайнин И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М.—Л., 1947, с. 197.

¹⁰ Ленін В. І. Твори, т. 35, с. 59.

¹¹ История Польши, т. II, с. 465.

¹² Там же.

¹³ Najdus W. Szkice z historii Galicji, t. I, s. 219—226.

¹⁴ Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905—1914, s. 22.

¹⁵ Buszko J. Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890—1914, s. 231.

робітникам, що без застосування революційних методів трудно говорити не тільки про демократизацію держави, а і про отримання від капіталістів більш-менш значних поступок, які б поліпшували побутові умови життя пролетаріату, «замість піднесення руху за реформу (виборчого права. — М. Р.) на чим раз вищий ідеологічний і політичний рівень, спостерігаємо в діяльності партії майже цілковиту втрату революційних перспектив»¹⁶.

ППСД, подібно іншим соціал-демократичним партіям Галичини і Австрії, діяльність яких була основана на ідеях реформізму, націоналізму і економізму, широко користуючись соціалістичною фразеологією, відволікала трудящих від революційної боротьби. Вона докладала всіх зусиль, щоб робітники не пішли шляхом революційного пролетаріату Росії і Королівства Польського.

Незважаючи на свою малочисельність, робітники Західної Галичини представляли значну силу. «Зв'язок з робітничим рухом у промислових краях тодішньої Австрії, з одного боку, а з другого, — зі Сілезією і Королівством Польським, а через Королівство з революційним рухом в Росії, виняткова реакція на кожний приплив зростаючої там хвилі революційного руху — це особливі риси робітничого руху в Галичині, який розвивався»¹⁷.

Приклад пролетаріату Росії запаливав робітників Західної Галичини на боротьбу. Величезний вплив мала марксистська література, яка нелегально переправлялася з-за кордону через Галичину в Росію¹⁸. З Галичини було організовано «транспорт зброї і агітаційних матеріалів». на її території переховувалися від переслідування російські і польські революціонери. Галицькі робітники перебували з ними в контактах¹⁹. Все це сприяло зростанню революційної свідомості робітничого класу, організовувало його і активізувало. За прикладом пролетаріату Росії робітники Західної Галичини переходили від економічних до політичних страйків і демонстрацій.

У 1902 р., за неповними даними, в Галичині відбулися 22 страйки, а в 1904 р. — 46. Кількість страйкуючих зросла з 6386 чоловік у 1902 р. до 9570 чоловік у 1904 році²⁰. Страйки ставали більш бойовими і все частіше закінчувалися повною або частковою перемогою робітників.

Керівництво ППСД намагалось ввести страйковий рух у межі часткових економічних вимог, розв'язувати конфлікти мирним шляхом, не допустити загострення класової боротьби, прагнуло привернути увагу мас до першочергового постулата партії — вимоги загального виборчого права²¹. Щоб зупинити наростання страйкового руху, керівництво ППСД послуговалося аргументом організаційної слабості. Лідери партії Дашинський, Діаманд, Місьолек, Марек та ін., розглядаючи страйковий рух як «неминуче зло», твердили, що, перш ніж приступити до страйкової боротьби, треба «розбудувати профспілкові організації»²². Так, поразка страйку нафтовиків у Кросненському повіті в 1904 р. значною мірою була зумовлена тим, що страйковий комітет за вказівкою ППСД пішов на деякі уступки підприємцям²³, показавши цим свою слабкість і непослідовність.

Нереволюційну, немарксистську позицію займало керівництво ППСД також щодо політичної боротьби польського пролетаріату. Свід-

¹⁶ B u s z k o J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905—1914, s. 35.

¹⁷ N a j d u s W. Szkice z historii Galicji, t. I, s. 208.

¹⁸ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 146, спр. за 1904 р., док. № 591.

¹⁹ B u s z k o J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905—1914, s. 20.

²⁰ Podręcznik statystyki Galicji, t. IX, s. 1—11. Lwów, 1913, s. 239.

²¹ B u s z k o J. Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890—1914, s. 181.

²² N a j d u s W. Szkice z historii Galicji, t. I, s. 244.

²³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 635, арк. 139.

ченням цього можуть бути слова соціал-демократичного лідера Дашинського. В одному із своїх виступів у Кракові в 1902 р. він заявив: «Ми є революційною партією, одночасно і партією права і порядку»²⁴.

На піднесення робітничого руху в Австрії, зокрема в Західній Галичині, особливо вплинула перша російська революція, яка посилила революційні настрої трудящих і послабила вплив реформізму в робітничому русі. Адже Галичина була тісно зв'язана з Королівством Польським і територіально і економічно. В правлячих колах Австрії усвідомлювали, «що польські робітники (Королівства. — М. Р.) перебувають у тісних зносинах з галицькими робітниками і що вони здавна були носіями революційних ідей»²⁵.

Австрійський уряд розглядав події 9 січня 1905 року в Петербурзі як безпосередню загрозу Галичині. Це «болюче місце» Австрії називали «російським філіалом»²⁶.

Тактика ППСД щодо першої російської революції була дуже складною і суперечливою. Вона відбивала занепокоєння буржуазно-поміщицьких класів наростаючою революцією в Росії і мала на меті запобігти революційній кризі в Австрії. Друкований орган польських соціал-демократів газета «Напшуд», про яку В. І. Ленін писав, що це «дуже поганий і зовсім не марксистський орган»²⁷, систематично повідомляла про події в Росії і Королівстві Польському, але намагалася приховати масовість революційних виступів, переконати своїх читачів, що боротьба йде не за владу народу, а за часткові реформи, як і в Галичині: «за свободу зборів, товариств, за загальне виборче право»²⁸.

На словах солідаризуючись з російською революцією, опортуністичне керівництво ППСД не висувало перед робітниками конкретних лозунгів політичної і економічної боротьби. Воно намагалася направити робітничий рух в русло націоналізму, надати йому форми кампанії проти царизму, революційну боротьбу в Королівстві Польському представити як національний рух²⁹, відвернути увагу трудящих від завдань класової боротьби, применшити роль російської революції, принизити її міжнародне значення і вплив на розвиток польського революційного руху³⁰. Могутній рух солідарності з російським пролетаріатом охопив Західну Галичину³¹. На зборах, мітингах, демонстраціях у містах і селах робітники, селяни, передова інтелігенція і революційно настроєна молодь палко вітали російську революцію. Одночасно трудящі посилювали боротьбу за поліпшення свого матеріального становища, за політичні права і свободи.

ППСД докладала великих зусиль, щоб забезпечити в Галичині «класовий мир», заборонити, зірвати або відкласти демонстрації, щоб у такий спосіб нейтралізувати революційні настрої робітничих мас, не допустити вуличних виступів пролетаріату. Якщо заклики до спокою виявлялися даремними, «Напшуд» апелював до партійної дисципліни членів партії, попереджав про наслідки неорганізованих виступів. Одночасно газета нагадувала, що партійне керівництво заздалегідь повідомляє робітничі організації про час і місце публічних демонстрацій, рекомендує «завжди бути в готовності» і чекати на дальші вказівки³².

²⁴ ЦДІА УРСР у Львові, оп. 8, од. зб. 155, арк. 1.

²⁵ М н у х и н а Р. С. Отклики в Австрии на события 9 января 1905 г. в Петербурге. — «Ученые записки Ленинградского университета», 1950, № 127, с. 29.

²⁶ Там же, с. 30.

²⁷ Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 392.

²⁸ «Naprzód», 1905, 29 lutego.

²⁹ История Польши, т. II, с. 550.

³⁰ N a j d u s W. W sprawie wpływu rewolucji 1905—1907 г. na Galicję. — Materiały i studia, t. 1. 1954, s. 173.

³¹ «Naprzód», 1905, 2 lutego.

³² «Naprzód», 1905, 30 stycznia.

Але не завжди вдавалося опортуністичному керівництву ППСД утримати робітників від масових виступів. Наприклад, 2 лютого 1905 р. місцевий комітет ППСД скликав збори в Кракові з порядком денним: «Про найближчі завдання польського робітничого руху на сучасному етапі». На зборах виступив соціал-демократичний лідер, депутат австрійського парламенту Дашинський. У демонстрації, яка відбулася після зборів, взяли участь 25—30 тис. чоловік. Кульмінаційною точкою цього масового виступу трудящих було намагання робітників прилюдно спалити портрет російського царя Миколи II. Виступ закінчився кривавою розправою поліції над демонстрантами і жертвами з обох сторін, що стало предметом обговорення в австрійському парламенті³³.

Під впливом революції в Росії страйкова боротьба в Західній Галичині набрала ще гострішого характеру і охопила майже всю її територію. Поєднання економічних і політичних вимог стало характерною рисою страйкового руху. В. І. Ленін підкреслював, що «тільки економічна боротьба, тільки боротьба за негайне безпосереднє поліпшення свого становища здатна розбуркати найбільш відсталі верстви експлуатованої маси, дає їм справжнє виховання і перетворює їх — в революційну епоху — протягом небагатьох місяців в армію політичних борців»³⁴.

Протягом 1905 р. до страйкової боротьби залучалися все нові заго-ни національних робітників: поляки, українці, євреї та ін., які все більше усвідомлювали, що тільки спільними зусиллями можна добитися знищення соціального гніту.

Розмах страйкового руху перелякав реакцію. Уряд і його галицькі прислужники, консерватори і «вшехлопяки»³⁵, докладали всіх зусиль, щоб придушити революційний рух. З цієї метою заборонялися народні збори, розганялися демонстрації. Різні угруповання буржуазії, незважаючи на чвари і протиріччя, виступали спільно у боротьбі з пролетаріатом.

Іншу тактику обрала ППСД. Не заперечуючи проти страйків взагалі, вона засуджувала страйки, не схвалені відповідними спілковими інстанціями. А визнання страйку керівництвом профспілки не так легко було добитися. Наприклад, в Австрії діяв страйковий статут спілки гірників, прийнятий наприкінці 1904 р. при активній участі польської делегації³⁶. Напередодні революції 1905 р. він яскраво свідчив про політику профспілкових лідерів щодо робітничого руху, викривав їх як агентів буржуазії, що вірно служили інтересам пануючих класів.

Проте, незважаючи на перешкоди з боку реакції, опортуністичну політику керівництва ППСД, страйкова боротьба в Західній Галичині розгорталася далі. На її активність впливало розгортання революційної боротьби в Росії, зокрема Всеросійський жовтневий політичний страйк і грудневе збройне повстання в Москві. У 1906 р. кількість страйків продовжувала зростати. Їх характерні риси — тривалість, організованість, а також солідарність робітників. У місті Кракові (за урядовими даними) у період 1900—1904 рр. відбувалося щорічно від 2 до 3 страйків, у 1905 р. — до 7, а в 1906 р. — до 13³⁷.

Страйковий рух тривав і протягом всього 1907 р., тільки в дещо менших масштабах. Особливо значними були виступи робітників у най-

³³ Див. «Naprząd», 1905, 3 lutego; М н у х и н а Р. С. Отклики в Австрии на события 9 января 1905 г. в Петербурге. — «Ученые записки Ленинградского университета», 1950, № 127, с. 31; Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates im Jahre 1905. Wien, 1905, s. 26813.

³⁴ Л е н і н В. І. Твори, т. 23, с. 222.

³⁵ «Вшехлопяки» — члени національно-[народово]-демократичної партії.

³⁶ «Naprząd», 1905, 2 stycznia.

³⁷ N a j d u s W. W sprawie wpływu rewolucji 1905—1907 r. na Galicję. — Materiały i studia, t. 1, 1954, s. 175—176.

більш промислово розвинених повітах Західної Галичини: Хжанівському, Бяльському, Краківському й ін.

Наростання робітничого руху в Західній Галичині під впливом російської революції викликало серйозне занепокоєння серед опортуністичного і націоналістичного керівництва ППСД. Не виступаючи спочатку відкрито проти російської революції, керівництво ППСД, в міру її розвитку, зайняло ворожу позицію щодо неї. В грудні 1905 р., коли російська революція досягає найвищої точки, ППСД — вже відкрито на боці її ворогів. Газета «Напшуд» закликає кайзерівську Німеччину і Австро-Угорщину до інтервенції. В одній із своїх статей вона писала, що «в історії держав є моменти, використання яких є прямо необхідне. А теперішня слабкість Росії є для Німеччини, а також для Австрії саме таким моментом»³⁸. Не тільки в період героїчної боротьби пролетаріату на барикадах Москви, на Красній Пресні, але і влітку 1906 р., коли Росію охопив могутній селянський рух, друкований орган польських соціал-демократів закликав європейські держави до інтервенції. Газета «Напшуд» писала, що «поголоски про інтервенцію можуть статися доконтиним фактом»³⁹. У 1907 р. Дашинський пропонував робітникам чекати на інтервенцію збройних сил Австрії і Німеччини в Росію і Королівство Польське⁴⁰.

ППСД, займаючи відкрито ворожу позицію щодо російської революції, відіграла зрадницьку роль у боротьбі трудящих Західної Галичини за виборчу реформу, з якою вони зв'язували ліквідацію панування поміщиків, національного гноблення, за передачу землі селянам.

Під впливом Всеросійського жовтневого політичного страйку в Австрії, зокрема Західній Галичині, значно активізувалася боротьба «за демократизацію суспільно-політичного ладу країни, за негайне введення загального і рівного виборчого права»⁴¹. Революційний рух в Галичині набував масового характеру, трудящі більш рішуче вимагали політичних свобод, виборчої реформи⁴². В. І. Ленін вказував: «Не слід забувати, що, як тільки 30 жовтня 1905 року до Відня прибула телеграма про конституційний маніфест царя, ця звістка відіграла вирішальну роль в остаточній перемозі загального виборчого права в Австрії»⁴³.

Висуваючи перед пролетаріатом важливе політичне завдання — завоювання загального виборчого права, як австрійські, так і польські соціал-демократи опортуністично звужували завдання робітничого класу, не закликаючи і не підготовляючи його до збройного повстання проти уряду. Вони хотіли домогтися запровадження нового виборчого закону мирним шляхом, шляхом компромісу з урядовими колами, а не шляхом революційної боротьби робітничого класу і селянства. Свідченням цього може бути, наприклад, умовляння соціал-демократичними лідерами Дашинським і Вітиком робітників спокійно розійтись після майже 50-тисячної демонстрації перед будинком галицького намісництва у Львові 23 жовтня 1905 р., які вимагали докорінної реформи виборчого права на підставі рівного, загального, прямого і таємного голосування⁴⁴. І сама вимога запровадження нового виборчого права була обмежена. Вона поширювалася тільки на чоловіків. В. І. Ленін різко критикував керівництво австрійської соціал-демократії за те, що воно не вимагало

³⁸ «Naprzód», 1905, 22 grudnia.

³⁹ «Naprzód», 1906, 27 lipca.

⁴⁰ Najdus W. W sprawie wpływu rewolucji 1905—1907 r. na Galicję. — Materiały i studia, t. 1, s. 174—175.

⁴¹ Овнанян С. В. Подъем рабочего движения в Австрии в 1905—1907 годах. — «Вопросы истории», 1955, № 4, с. 111.

⁴² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 624.

⁴³ Ленін В. І. Твори, т. 23, с. 232.

⁴⁴ Див. ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 624, арк. 55; «Głos robotniczy», 1905, 28 października.

загального виборчого права для жінок, чим саме ослабляло силу масового руху⁴⁵.

Польські, як і австрійські, соціал-демократичні лідери, висуваючи лозунг запровадження загального виборчого права мирним шляхом, боялися, щоб робітники не піднялися на збройну боротьбу за негайне його введення і за задоволення інших вимог, як це зробили трудящі маси Росії під керівництвом більшовицької партії. В одній із своїх відозв ППСД закликала робітничі маси розгорнути боротьбу за встановлення 8-годинного робочого дня і запровадження загального виборчого права. Але одночасно вона пропонувала користуватися поміркованими методами боротьби, боючись революційного виступу. Вершиною боротьби для ППСД був масовий страйк⁴⁶. Прикриваючись прапором марксизму, лідери ППСД замовчували необхідність переходу від маніфестацій і страйків до збройної боротьби проти австрійської буржуазно-поміщицької монархії Габсбургів.

Проте боротьба за скасування куріальної системи і запровадження загального виборчого права ставала масовою і вилася в могутню політичну кампанію. Австрійський уряд не був у силі задушити зростаючий робітничий рух в Західній Галичині. Не допомогли йому і польські буржуазно-націоналістичні запроданці.

28 листопада 1905 р. в день відкриття чергової сесії австрійського парламенту, яка мала розглядати питання виборчої реформи, в багатьох містах і промислових центрах Австрії, зокрема Західної Галичини, трудящі провели загальний політичний страйк, щоб заставити уряд піти на поступки.

Незважаючи на зрадницьку діяльність опортуністичних лідерів соціал-демократичних партій, в тому числі і ППСД, які намагалися надати боротьбі мирний характер⁴⁷, в ряді місць країни відбулися криваві сутички робітників з поліцією, жандармерією і військом⁴⁸.

Одноденним страйком робітники показали, що вони свідомо вимагають загального рівноправного, прямого і таємного голосування і що готові боротися за це до кінця. Під враженням грандіозних виступів робітників глава уряду барон Гауч змушений був декларувати запровадження виборчої реформи. «А все це зробила революція в Росії і живий рух народу в Австрії»⁴⁹.

Під впливом грудневого збройного повстання в Росії рух трудящих Західної Галичини за виборчу реформу ставав масовим. В нього активно включилися також селянські маси⁵⁰.

Виступаючи на селянських зборах (як і на робітничих), лідери ППСД не вказували шляхів боротьби за загальне виборче право⁵¹. Керівництво соціал-демократії робило все, щоб збори, віча, демонстрації набирали «поважний і мирний характер». Наприклад, І. Дашинський з великим задоволенням стверджував, що «спокій і поміркованість, як в жодному іншому краю Австрії, характеризують великий і пишний рух за виборчу реформу, який в Галичині має місце»⁵².

Внесений в австрійський парламент урядом барона Гауча проект виборчої реформи довго обговорювався. Нарешті, 29 жовтня 1906 р. ко-

⁴⁵ Див. Ленін В. І. Твори, т. 13, с. 59.

⁴⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 624 а, арк. 1277; «Naprzód», 1905, 2 маја.

⁴⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 635, арк. 200.

⁴⁸ Див. М н у х и н а Р. С. Борьба за всеобщее избирательное право в Австрии в 1905 году. — «Ученые записки Ленинградского университета», 1950, № 130, с. 54—56; О в н а н я н С. В. Подъем рабочего движения в Австрии в 1905—1907 годах. — «Вопросы истории», 1955, № 4, с. 113.

⁴⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 624, арк. 778.

⁵⁰ «Naprzód», 1906, 15 stycznia.

⁵¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 624, арк. 468.

⁵² «Naprzód», 1906, 8 lutego.

місія закінчила роботу. Закон був прийнятий палатою депутатів 1 грудня 1906 р., а 26 січня 1907 р. австрійський імператор Франц-Йосиф видав указ про його запровадження.

Найбільша заслуга в тому, що правлячі кола Австрії змушені були під тиском народних мас запровадити новий виборчий закон, належить трудящим країни, передусім робітничому класові. Проте нову реформу не можна назвати демократичною. Вона була запроваджена з великими обмеженнями і не змінила по суті становища трудящих. Продовжувалася боротьба трудящих Західної і Східної Галичини за виборчу реформу до галицького сейму. Не припинявся страйковий рух. Але економічна і політична боротьба відбувалася в тяжких і складних умовах. Після поразки революції в Росії буржуазно-поміщицький австрійський уряд і галицька реакція, солідаризуючись з царським самодержавством, перейшли в рішучий наступ проти революційного руху в Західній і Східній Галичині. Значно ускладнювала боротьбу трудящих відсутність революційної марксистської партії.

Керівництво ППСД далі додержувалося старої тактики. Воно перешкоджало розвитку робітничого руху, виступало проти збройної боротьби і намагалось згорнути боротьбу трудящих. Отже, лідери польської соціал-демократії своєю діяльністю сприяли реакції і зраджували інтереси трудящих. Це дискредитувало ППСД і викривало її керівництво як прислужників буржуазії в очах найбільш свідомої частини пролетаріату. Але ні жорстокі переслідування з боку властей, ні криваві розправи, ні зрадницька політика керівництва ППСД не змогли припинити розвиток робітничого руху. Трудящі Західної Галичини продовжували боротьбу за поліпшення свого економічного становища, за політичні права і свободи. Ця боротьба не припинялася аж до розпаду монархії Габсбургів у 1918 році.

Н. А. РАТЫЧ

ПОЛИТИКА ПОЛЬСКОЙ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ В РАБОЧЕМ ДВИЖЕНИИ ЗАПАДНОЙ ГАЛИЦИИ В НАЧАЛЕ XX ст.

Резюме

В статье рассматриваются политика, формы и методы деятельности Польской социал-демократической партии Галиции и Силезии в рабочем движении Западной Галиции в начале XX в. Разоблачается оппортунистическая деятельность ППСД в стачечной борьбе рабочего класса против капиталистического угнетения, а также в борьбе трудящихся за отмену курриальной избирательной системы и введение всеобщего избирательного права.

ПРО ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КВІТНЕВОГО ПОВСТАННЯ В БОЛГАРІЇ (1876 р.)

Однією з найбільш яскравих сторінок багатовікової героїчної боротьби болгарського народу за соціальне і національне визволення є Квітневе повстання 1876 р., яке В. І. Ленін відносив до найбільш визначних національно-визвольних рухів другої половини ХІХ століття¹. Підготовлене і кероване революційною організацією, Квітневе повстання було справді масовим народним повстанням. У ньому втілились найбільш характерні риси болгарського революційно-визвольного руху 60—70-х років ХІХ століття². Повстання було кульмінаційним моментом болгарської буржуазно-демократичної революції, яка мала на меті повалити прогнилий турецький феодальний лад, що стояв на перешкоді вільному розвитку капіталізму. В умовах Болгарії це завдання тісно перепліталось з необхідністю національного визволення болгарського народу і відродження незалежної болгарської держави.

Квітневе повстання знайшло широке відображення в історичній літературі. Болгарська буржуазна історіографія нагромадила великий фактичний матеріал, але внаслідок своєї класової обмеженості виявилася не здатною правильно оцінити революційні події 1876 року. А в роки панування в Болгарії монархо-фашистської диктатури певна частина буржуазних істориків стала на шлях явної фальсифікації Квітневого повстання.

Рішуча відсіч буржуазним і фашистським перекрученням і фальсифікаціям дана в працях болгарських істориків-марксистів і радянських дослідників, які здійснили велику і плідотворну роботу по вивченню Квітневого повстання і висвітленню його з марксистсько-ленінських методологічних позицій. І все ж в існуючій літературі, в тому числі й марксистській, є немало прогалин, дискусійних і нез'ясованих питань, які вимагають дальшого і більш ґрунтовного дослідження.

Нез'ясованість окремих, хай навіть часткових питань утруднює правильне трактування більш важливих сторін Квітневого повстання. Так, віддавна викликає розходження дослідників і залишається нез'ясованим донині питання про кількість революційних округів, на які поділилась у той час Болгарія. Причиною цих розходжень є відсутність актових матеріалів, зумовлена тим, що Гюргівський революційний комітет (ГРК) не вів протоколів своїх засідань, а спогади його учасників носять суперечливий характер³.

¹ Див. Ленін В. І. Тетради по імперіалізму. М., Госполитиздат, 1939, с. 622—623.

² Коларов В. Върху Априлското въстание. — «Съвременник», 1945, кн. 13, с. 567.

³ На суперечливий характер свідчень сучасників звертали увагу Д. Страшимиров (История на Априлското въстание, т. І. Пловдив, 1907, с. 246—257) та А. Бурмов (Български революционен централен комитет 1868—1877. Изд. ІІ. София, 1950,

Більшість авторів⁴, спираючись на менш поінформованих діячів революційного руху, таких, як З. Стоянов та І. Дакчов (до речі, обидва не брали безпосередньої участі в роботі ГРК, отже, і вірогідність їх свідчень невелика), а також виходячи з того, що в період підготовки і в ході Квітневого повстання існувало 4 округи, вважає, що ГРК з самого початку поділив Болгарію на 4 революційні округи: Тирновський, Слівенський, Врачанський і Пловдивський (перейменованій пізніше у Панагюрський).

Одним з найбільш глибоких дослідників Квітневого повстання є Д. Страшимиров. Він, спираючись на спогади Ст. Заїмова і Н. Обретенова, вірогідність яких, на наш погляд, значно більша, ніж інших мемуаристів (адже обидва вони були членами ГРК⁵), дотримується тієї думки, що, крім названих чотирьох округів, у рішеннях ГРК було передбачено створення і п'ятого — Софійського або Новосільського округу, центром якого повинно було стати с. Болгарський Извор (мабуť, Голям Извор)⁶. Керівниками повстання, або, як їх тоді називали, апостолами, в цей округ були призначені Н. Обретенов і Н. Славков⁷.

Нам здається ця точка зору більш правдоподібною і не лише тому, що спирається на вірогідніші свідчення учасників революційного руху, а й тому, що підтверджується дальшим розвитком подій. Але Д. Страшимиров не зміг аргументовано пояснити, чому залишилося невиконаним рішення ГРК про створення Софійського округу. Це трапилося, очевидно, тому, що замість критичного вивчення документів він сліпо повторив версію Заїмова. В загальних рисах вона зводиться до

с. 148—149). Відзначимо, що Д. Страшимиров помилково вважає (вказ. праця, т. I, с. 248), нібито розходження щодо кількості округів та їх порядкової нумерації (при цьому він наголошує саме на нумерації, що, на нашу думку, є другорядним) виникли у 1895 р., коли Ст. Заїмов опублікував свою рецензію на «Записки» З. Стоянова. Насправді вони виникли значно раніше. Ще в 1881 р. А. П. Шопов опублікував мемуари невідомого учасника повстання, написані незабаром після його поразки, у яких вказувалось, що Болгарія була поділена на п'ять округів (Шопов А. П. Десятьднєвно царуване. Из българского встание в 1876 г. Дневници на един бунтовник. София, 1881, с. 108). А в 1884 р. появилася перша частина «Записок» З. Стоянова, у якій стверджувалось, що ГРК поділив Болгарію на чотири округи. (Стоянов З. Записки о болгарских восстаниях. М., ГИХЛ, 1953, с. 178). Якраз тоді вийшов у світ перший том спогадів Ст. Заїмова, у передмові до якого автор, не дискутуючи із З. Стояновим (очевидно, він ще не ознайомився із книгою останнього), говорить про те, що Болгарія була поділена на п'ять округів. (Заимов Ст. Миналото. Кн. I. Варна, 1884, с. XVI—XVII).

⁴ Бурмов А. Вказ. праця, с. 148; Косев Д. Новая история Болгарии. М. Издательство иностранной литературы, 1952, с. 378; Никитин С. А. Революционная борьба в Болгарии в 1875—1876 годах и Апрельское восстание. — В сб.: Освобождение Болгарии от турецкого ига. М., Изд-во АН СССР, 1953, с. 23; Кратка българска енциклопедия, т. I, София, 1963, с. 106; Косев Д., Жечев Н. Апрельското въстание 1876. София, 1966, с. 46.

⁵ Див.: Апрельското въстание 1876 г. Сборник от документи (далі — АВ), т. I, София, 1954, с. 48.

⁶ Страшимиров Д. Вказ. праця, т. I, с. 247, 254—256. Точку зору Д. Страшимирова поділяє Й. Митев — автор відповідного розділу колективної праці з історії Болгарії (История на България, т. I. София, «Наука и искусство», 1954, с. 451). Але у поглядах на це питання Й. Митев виявився дуже непослідовним. У 1959 р. в одній із своїх статей (К вопросу о роли Ст. Заимова в болгарском освободительном движении. — «Вопросы истории», 1959, № 9, с. 140) він твердив, що округів було чотири, а через два роки у переробленому і доповненому виданні колективної праці «История на България» (т. I) знову відстоював думку, що Болгарія була поділена на п'ять округів (с. 453). Інші дослідники висловлюються з цього приводу дуже нечітко. Так, академік Н. С. Державін писав, що згідно з рішенням ГРК «в Болгарії утворюється більша, ніж раніше, кількість революційних округів» (История Болгарии, т. IV. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1948, с. 201).

⁷ Заимов Ст. Миналото. Кн. I. Варна, 1884, с. XVI—XVII; Обретенов Н. Спомени за българските въстания. София, (1942), с. 248; У листі Н. Обретенова до Т. Чунчулова від 14 січня 1876 р. говориться: «...цими днями я відправляюся з одним офіцером (Н. Славковим. — В. Ч.) у призначене для нас місце» (АВ, т. I, с. 69).

того, нібито Н. Обретенов і Н. Славков прибули в Болгарію як керівники Софійського округу і розпочали підготовку повстання в районі Орханіє. Але 27 лютого 1876 р.⁸ внаслідок зради одного з місцевих жителів Н. Славков був арештований турецькою поліцією. Н. Обретенов прибув до с. Болгарський Извор уже після арешту Н. Славкова. Спроба Н. Обретенова продовжити розпочату справу не увінчалася успіхом нібито через те, що населення було налякане арештом Н. Славкова. І Н. Обретенов, який, крім того, був погано обізнаний з місцевістю, незабаром покинув Орханійський район і після недовготривалого перебування у Враці повернувся в Румунію⁹.

Д. Страшимиров вважав, що розгорнути підготовку повстання у Софійському окрузі не вдалося з двох причин. Перша з них — провал Н. Славкова¹⁰, друга — необізнаність Н. Обретенова із Софійським округом.

На нашу думку, таке пояснення причин зриву підготовки повстання у Софійському окрузі не можна вважати вичерпним, воно носить дещо тенденційний характер. Джерелом, на якому це пояснення базується, є мемуари Ст. Заїмова. Але вони не можуть викликати в даному разі особливого довір'я, оскільки автор з певних причин (з яких саме — буде видно далі) міг бути зацікавленим у тенденційному висвітленні цього питання.

Принагідно зауважимо, що невеликою є і достовірність свідчень Н. Обретенова, спогади якого появилися значно пізніше і були написані під сильним впливом існуючої літератури, в тому числі і праць Д. Страшимирова.

Уважний аналіз документів, опублікованих після виходу у світ праці Д. Страшимирова, дає можливість по-іншому оцінити ці події. Насамперед необхідно відзначити, що сам Ст. Заїмов, на противагу своїм пізнішим спогадам, у перші дні після поразки повстання, попавши у руки турецької влади, твердив на допитах, начебто Н. Обретенов і Н. Славков прибули разом з ним у Болгарію і з самого початку діяли як керівники Врачанського округу: перший у районі Орханіє, а другий — в Оряхово¹¹. Про Софійський округ на слідстві він не говорив нічого. Але, на нашу думку, це не може бути використане як доказ проти того, що ГРК передбачав у своїх рішеннях створити Софійський округ. Адже на слідстві мова йшла не про плани ГРК, а про підготовку повстання.

Хоч Ст. Заїмов, намагаючись заплутати слідчі органи¹², давав суперечливі, а іноді й цілком вигадані свідчення (зокрема, в одному місці він говорить про Батак як центр п'ятого революційного округу), в багатьох випадках він наводив цілком достовірні дані, вірогідність яких підтверджується іншими джерелами. Так, деякі документи прямо або посередньо свідчать про те, що підготовка повстання в районі Орханіє, який повинен був входити до складу Софійського округу, велася Н. Славковим від імені Врачанського комітету і в тісному кон-

⁸ Архив внешней политики России, ф. «Посольство в Константинополе», 1876, спр. № 2192, арк. 60; АВ, т. I, с. 123; т. III, с. 171. Д. Страшимиров помилково вважав, що Н. Славков був арештований у середині лютого (вказ. праця, т. I, с. 255).

⁹ Страшимиров Д. Вказ. праця, т. I, с. 255—257.

¹⁰ На думку Д. Страшимирова, провал Н. Славкова був неминучим, бо за своїми зовнішніми даними (високий ріст, масивна і неповоротка фігура) він нібито не був придатний до конспіративної роботи (вказ. праця, т. I, с. 255, 257). Погодитися з фатальністю арешту Славкова не можна. Нам здається, тут доцільніше говорити про обставини, які утруднювали його роботу.

¹¹ АВ, т. III, с. 233. Гаджанов Д. Турски источници за новата ни история. — Сборник на Българската Академия на науките. Клон историко-филологичен, 2. Софя, 1914, с. 47.

¹² Митев Й. Вказ. стаття, с. 146—150.

¹³ АВ, т. I, с. 102, 103; т. III, с. 252—253.

такті з ним¹³. Доказом цього може служити арешт одного з діячів Врачанського комітету (С. Савова) у зв'язку із справою Н. Славкова¹⁴.

Все це, як нам здається, дає підставу висловити припущення, що Софійський округ, створення якого намітив у своїх рішеннях ГРК, з самого початку підготовки повстання був об'єднаний з Врачанським округом, а його керівники Н. Обретенів і Н. Славков зразу ж після прибуття в Болгарію включилися в революційну роботу Врачанського комітету¹⁵.

Це суперечило рішенням ГРК, про що свідчить лист (від 25 березня 1876 р.) керівника Тирновського округу С. Стамболова до одного із болгарських емігрантів у Румунії — Я. Ангелова. В цьому листі С. Стамболов звинувачує «шопських», тобто врачанських апостолів, що «вони забрали до себе і Славкова, ігноруючи рішення наших головних зборів»¹⁶ (рішення ГРК. — В. Ч.).

Важко сказати, що спонукало Ст. Заїмова, Н. Обретеніва, Н. Славкова і Г. Апостолова стати на шлях об'єднання двох округів. Однак можна припустити, що в цій справі могли відіграти немало-важну роль такі мотиви:

1) Після арешту і загибелі В. Левського в Західній Болгарії наступив спад революційних настроїв серед населення.

2) На відміну від інших округів, де існувало по декілька активних революційних осередків, на території Софійського округу не було жодного революційного комітету, який міг би стати опорою апостолів і штабом підготовки повстання.

3) З певних причин (територіальна близькість, можливість підтримання контактів з еміграцією в Румунії) керівники Софійського округу з самого початку попали у сферу впливу надзвичайно активного і, як здавалося на перших порах, по-бойовому настроєного Врачанського комітету. Можна припустити, що головний апостол Врачанського округу Ст. Заїмов (молодий, але уже досвідчений революціонер, який, однак, не був позбавлений честолюбства), прагнучи виділитись серед інших керівників, виступив ініціатором об'єднання двох округів, бо тільки завдяки цьому він міг іменувати себе «керівником повстання в Західній Болгарії»¹⁷.

Призначені керівниками Софійського округу Н. Обретенів і Н. Славков, не будучи впевненими в успіху повстання на території довіреного їм округу, очевидно, добровільно погодилися на таке об'єднання. Це фактично означало ліквідацію Софійського округу, бо, як відомо, революційною агітацією був охоплений лише один із його районів — Орханійський і то тільки на перших порах. Що ж стосується інших районів, то вони залишилися поза увагою Врачанського комітету.

Отже, ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів привів до того, що з самого початку підготовки повстання було ліквідовано Софійський округ, створення якого передбачалося у рішеннях ГРК. Цим самим свідомо було звужено територію, на якій велася підготовка повстання. Потенційно це вело до зменшення розмаху повстання, що в кінцевому результаті неминуче повинно було відбитися на його наслідках.

¹⁴ АВ, т. II, с. 243, 250.

¹⁵ Як уже зазначалось вище, Н. Славкову було доручено керувати підготовкою повстання в районі Орханіє, який згідно з планами ГРК повинен був входити до складу Софійського округу. Саме ця обставина давала підставу Ст. Заїмову пізніше твердити, що ліквідація Софійського округу була наслідком провалу Н. Славкова.

¹⁶ АВ, т. I, с. 184.

¹⁷ Там же, с. 263.

Другим важливим питанням, що вимагає уточнення, є питання про дату, яка була обрана ГРК для проголошення повстання. За винятком автора статті в Короткій болгарській енциклопедії, який пише, що повстання було призначене на період з 18 по 23 квітня¹⁸, майже всі автори наукових праць, науково-популярної літератури і підручників, в один голос твердять, що ГРК призначив повстання на 1 травня¹⁹.

На сьогоднішній день у розпорядженні дослідника є досить достовірних документів, які дають можливість внести повну ясність у це питання. Серед опублікованих документів вперше згадку про дату повстання зустрічаємо в листі голови Горнооряховицького комітету І. Семерджієва до Я. Ангелова від 6 березня 1876 року. З цього листа видно, що повстання призначено на Юріїв день²⁰, тобто на 23 квітня. Більш повні і точні відомості знаходимо в листі С. Стамболова до Т. Кирджієва від 6 квітня 1876 року. Немає сумніву в тому, що автор листа — один з керівних діячів ГРК, головний апостол Тирновського округу — знав дату виступу. З другого боку, лист написаний на початку квітня, тобто в розпал підготовки повстання, коли ще ніякі суб'єктивні фактори не могли впливати на тенденційність автора щодо названої ним дати повстання.

С. Стамболов писав, що «день (початок повстання. — В. Ч.) визначений ще зимою». Цей день «є перед Юрієвим днем». З конспіративних міркувань він не називає його відкрито. І лише в постскрипті натякає, що точний день повстання можна встановити, якщо відняти «від Юрієвого дня п'ять днів»²¹. Весняний Юріїв день припадає на 23 квітня, отже повстання було призначено на 18 квітня.

Цю ж дату називав на початку червня 1876 р. Ст. Заїмов²² під час допиту його членами спеціальної слідчої комісії, створеної турецьким урядом. Але, як видно, дата ця була орієнтовною. С. Стамболов пише у листі, що термін повстання «може бути відкладений тільки за погодженням з іншими» апостолами, однак тут же додає, що відкласти його після Юрієвого дня важко (но м'ячно ще се отложи по-късно от Георгьов ден»)²³.

В ході підготовки нерідко виникало питання про можливий термін виступу. З цього приводу між керівниками революційних округів велося жваве листування. «Коли ми прибули у Врацу, — говорив Ст. Заїмов на слідстві 5 червня 1876 р., — то розіслали листи, щоб зорієнтуватися, чи будуть (інші округи. — В. Ч.) готові до 18 квітня, чи ні. Одні писали, що вже готові, інші — ще не приготувалися. Після (одержання) цих відповідей ми відклали повстання до 1 травня»²⁴. Ця дата була, очевидно, прийнята всіма округами. Мабуть, саме тому майже всі автори, які в тій чи іншій мірі висвітлюють Квітневе повстання, наводять дату 1 травня як день, на який було призначене повстання.

¹⁸ КБЕ, т. I, с. 106. На жаль, автор статті жодним словом не обмовився, на основі яких джерел вводить в науковий обіг нову дату.

¹⁹ Страшимиров Д. Вказ. праця, т. I, с. 243, 245; Бурмов А. Вказ. праця, с. 148; Косев Д. Вказ. праця, с. 378; Никитин С. А. Вказ. праця, с. 23; История на България, т. I, с. 453; Косев Д., Жечев Н. Вказ. праця, с. 44.

²⁰ АВ, т. I, с. 127.

²¹ Там же, с. 199.

²² Гаджанов Д. Вказ. праця, с. 47. Вважаючи, що Ст. Заїмов давав слідчим органам навмисно неправильну інформацію, Й. Митев, не взявши до уваги опублікованих документів, які підтверджують, що повстання було призначене на середину квітня, прийшов до помилкового висновку, начебто «ніколи не приймалося рішення про початок повстання 18 квітня» (Вказ. стаття, с. 149).

²³ АВ, т. I, с. 199.

²⁴ Гаджанов Д. Вказ. праця, с. 47.

Проте ця дата теж не була остаточною. Справа в тому, що одні керівники вимагали прискорити повстання, а інші, навпаки, пропонували відкласти його до 11 травня. Щоб прийти до єдиної думки в цьому та інших питаннях, за пропозицією Тирновського округу вирішено було скликати нараду представників усіх революційних округів²⁵. Але через деякий час, з конспіративних міркувань, проведення такої наради було визнано недоцільним. Натомість було вирішено провести збори представників революційних комітетів по округах²⁶. Такі збори, як відомо, відбулися в середині квітня лише у Панагюрському окрузі, в місцевості Обориште.

Обориштські збори ухвалили розпочати повстання в Панагюрському окрузі 1 травня²⁷. На цей же день орієнтувались і в Тирновському окрузі²⁸. Д. Страшимиров переконливо доводить, що на 1 травня було призначено повстання в Слівенському окрузі²⁹. І лише керівники Врачанського округу в останній час вирішили призначити повстання на 11 травня³⁰. Особлива позиція врачанців була продиктована бажанням розпочати повстання одночасно з прибуттям повстанського загону емігрантів з Румунії.

Із сказаного можна зробити висновок, що ГРК призначив початок повстання орієнтовно на 18 квітня. А вже значно пізніше, в ході підготовки повстання, була визначена нова дата — 1 травня. Йі, однак, не прийняв Врачанський комітет, який планував розпочати повстання 11 травня.

Уточнення розглянутих питань має важливе значення для глибокого розкриття історії Квітневого повстання, зокрема його підготовки. Не претендуючи на остаточне з'ясування, вважаємо, що ґрунтовніше вивчення цих питань і обмін думками науковців допоможе усунути суперечності і неточності, які, на жаль, ще мають місце в літературі.

В. П. ЧОРНИЙ

О НЕКОТОРЫХ ДИСКУССИОННЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ АПРЕЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ В БОЛГАРИИ (1876 г.)

Резюме

В статье рассматриваются некоторые спорные моменты в истории Апрельского восстания. Одним из них является вопрос о количестве революционных округов в Болгарии. Внимательное изучение источников дало автору возможность сделать вывод о том, что Гюргевский революционный комитет, разрабатывая план восстания, разделил Болгарию на пять округов, но в силу ряда объективных и субъективных факторов в самом начале подготовки Софийский округ формально объединился с Врачанским, а по существу был ликвидирован, что, бесспорно, отрицательно повлияло на ход восстания. Кроме того, автор пришел к выводу, что первоначально восстание было назначено Гюргевским комитетом на 18 апреля. И лишь в ходе подготовки восстания этот вопрос был пересмотрен и три из четырех (кроме Врачанского) округов назначили восстание на 1 мая.

²⁵ АВ, т. I, с. 172, с. 199 (док. № 190); Шопов А. Вказ. праця, с. 88.

²⁶ Гаджанов Д. Вказ. праця, с. 18; Шопов А. Вказ. праця, с. 202.

²⁷ Стоянов З. Вказ. праця. с. 289.

²⁸ АВ, т. I, с. 262.

²⁹ Страшимиров Д. Вказ. праця, т. I, с. 243—245.

³⁰ АВ, т. I, с. 262.

С. Л. КАІРОВ

ВИСВІТЛЕННЯ ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ 1941 року В ЮГОСЛАВСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Повстання 1941 року в Югославії — перший серйозний антифашистський виступ у Європі, за часом пов'язаний з віроломним нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз і початком Великої Вітчизняної війни радянського народу.

Вивчення і дослідження героїчної боротьби народів Радянського Союзу і Югославії проти спільного ворога набирають все більшого значення в процесі дальшого розвитку і зміцнення радянсько-югославських відносин. Ця проблема перебуває в центрі уваги югославських і радянських істориків.

Основні питання історіографії повстання 1941 року знайшли відображення у ряді праць радянських і югославських авторів¹. У югославській історіографії з розглядуваної проблеми можна визначити два періоди. Перший період — 1945—1955 рр., — в свою чергу, поділяється на два етапи. Для першого етапу, з 1945 по 1948 рр., характерні військово-історичні огляди визвольної боротьби, написані здебільшого керівниками повстання. На другому етапі, з 1949 по 1955 рр., з'являються наукові праці, створені на підставі джерел. Саме тоді почалася публікація документів з історії визвольної боротьби і спогадів активних учасників партизанського руху. У більшості робіт цих років, всупереч документальним даним, роль героїчної боротьби радянського народу у Великій Вітчизняній війні, її значення для розвитку національно-визвольної боротьби та народної революції в Югославії, зокрема для виникнення зовнішніх передумов повстання 1941 року, висвітлюється, із зрозумілих причин, суб'єктивно.

У другий період, з 1956 р. і до цього часу, з'являються ґрунтовні праці про розвиток визвольної боротьби в Югославії, зокрема монографії про повстання 1941 року, в яких югославські історики дедалі більше спираються на марксистсько-ленінську методологію.

¹ Волков В. К. Некоторые вопросы освободительной борьбы югославских народов в годы второй мировой войны в освещении югославской исторической литературы. — «Новая и новейшая история», 1960, № 5; Волков В. К., Гибианский Л. Я. Проблемы новой и новейшей истории в Югославии на страницах журнала «Jugoslovenski istorijski casopis». — «Новая и новейшая история», 1966, № 1; Гибианский Л. Я. Проблемы исследования революции и становления народной власти в Югославии. — «Советское славяноведение», 1972, № 6; Миркин Б. З. Освещение заключительного этапа Народно-освободительной войны (1944) в югославской историографии. — «Славянская историография». МГУ, 1966; Морача П. Югославская историография Народно-освободительной войны и революции (1941—1945 г.г.) — «Вторая мировая война», кн. III. М., 1966; Пајовић Б., Радевић М. Библиографија о рату и револуцији у Југославији. Београд, 1969; Кривокапић Р. V. Bibliografija vojnih izdanja 1945—1968. Београд, 1969; Јелић Ј. Naša historiografija о narodnooslobodilačkoј borbi u Hrvatskoј 1941. godine. — «Vojnolst. glasnik». Београд, 1971, br. 1, s. 9—43; Historiographie de Macedonie (1945—1970). т. 1—2. Скопје, 1972.

На початковому етапі першого періоду повстанню 1941 року приділено деяку увагу в загальних працях про визвольний рух. Однією з них є огляд визвольної війни 1941—1945 рр., написаний колишнім начальником Верховного штабу Народно-визвольної армії Югославії генерал-лейтенантом Арсо Йовановичем. Великого значення він надає Радянсько-югославському договору про дружбу, укладеному 5 квітня 1941 року. Автор підкреслює, що героїчна переможна боротьба Червоної Армії, що прийняла на себе основний удар гітлерівської воєнної машини, створила сприятливі умови для виникнення і успішного розвитку повстання 1941 року².

Для вивчення цього повстання важливе значення має також праця колишнього члена Сербського крайового комітету КПЮ, одного з організаторів повстання в Сербії М. Марковича. Його «Огляд» розкриває роль Комуністичної партії Югославії в організації визвольного руху, а також значення Радянського Союзу для визвольної боротьби народів Югославії. У виданні 1947 р. автор підкреслював: «Боротьба Червоної Армії дала нам можливість підняти повстання»³. На жаль, у другому виданні останнє питання не висвітлюється⁴.

На другому етапі першого періоду, поряд з оглядовими працями, з'являються дослідження, написані на підставі публікацій документів і мемуарної літератури про визвольну війну⁵.

Глибокі наукові праці, які всебічно досліджують різні аспекти проблеми визвольної боротьби, з'явилися у другий період.

Березневі події як прелюд національно-визвольної боротьби і народної революції розглядаються в праці академіка Ф. Чуліновича, почесного доктора Московського університету. Він вбачає причину народних заворушень у невдоволенні тривалою політичною кризою, а особливо приєднанням влади Цветковича—Мачека до Троїстого пакту фашистських держав. Аналізуючи передумови кризи югославської монархії, Ф. Чулінович робить правильний висновок про те, що революційна ситуація в країні призвела до перевороту 27 березня 1941 р., в якому вирішальну роль відіграли народні маси під керівництвом Комуністичної партії⁶. Поділ країни окупантами показаний Ф. Чуліновичем в одній з його останніх праць⁷, в якій висвітлюється створення маріонеткових профашистських урядів, залежних від гітлерівської Німеччини. Автор досліджує причини народного повстання та керівну роль у ньому Компартії.

У ряді праць розглядається початок визвольної боротьби в окремих краях, областях і містах.

Так, характер окупаційного режиму в Словенії досліджується в книзі М. Мікужа, який особливу увагу приділяє виникненню Визвольного фронту. Ця фундаментальна праця є одним з перших, найбільш глибоких досліджень з історії національно-визвольного руху. В ній автор розкрив характер руху Опору, спинившись на історіографії Визвольного фронту і періодизації його розвитку. М. Мікуж висвітлює рух словенського народу як складову частину загальноюгославського повстання, як єдину народну революцію, підкреслюючи, однак, специфіку збройного опору в Словенії. Він вказує на посилення визвольної боротьби після «відтягнення основних сил Німеччини на радянсько-німецький фронт»⁸.

² Јовановић А. Преглед Народноослободилачке борбе. Београд. 1946, с. 15—16.

³ Марковић М. Преглед Народноослободилачке борбе у Србији. Београд, 1947, с. 16.

⁴ Марковић М. Борба Србије 1941—1945. Београд, 1952.

⁵ Saje F. Belogardizam. Ljubljana. Bakarić. Razvoj 1951; Narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj. Beograd. 1952; Sibl. Zagrebačka oblast u NOB. Zagreb. 1952.

⁶ Dr. Čulinović F. 27 Mart. Zagreb. 1965, s. 5—7.

⁷ Čulinović F. Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd, 1970.

⁸ Mikuš M. Pregled razvoja NOB u Sloveniji. Beograd. 1956, s. 61—63.

Відзначаючи, що революція в Югославії мала народний характер, автор більше зупиняється на питаннях визвольного руху. При цьому не можна погодитися з періодизацією визвольного руху, пропонуваною М. Мікужем. На наш погляд, перший етап закінчується не у травні 1942 р.⁹, а у грудні 1941 р., оскільки в цей час зміцнилися Визвольний фронт, органи народної влади, почалося формування визвольної армії, а боротьба партизан окремих країв переросла у загальноюгославський визвольний рух.

Червневий збройний опір 1941 р. в Герцеговині, що був викликаний окупаційно-ушашським терором і був стихійним за характером через нечисленність краєвої партійної організації, показано у праці Б. Ковачевич та С. Скоко¹⁰.

Масове повстання у Чорногорії висвітлюється в монографії Батрича Йовановича¹¹, який розглядає питання виникнення органів народної влади на місцях, формування і зростання партизанських загонів та деякі інші проблеми розвитку революції в Чорногорії у 1941—1942 роках. Висвітлюючи політичну діяльність Компартії в ході підготовки повстання, мобілізації мас на боротьбу, Б. Йованович справедливо вказує, що липнєве повстання у Чорногорії вплинуло на посилення боротьби патріотів Санджака, Боснії і Герцеговини. Він розглядає зрадницьку діяльність буржуазних партій, аналізує процес створення контрреволюційних четницьких та квіслінгівських формувань, що розв'язали громадянську війну в Чорногорії. Автор один з перших відмічає у визвольній боротьбі риси, притаманні соціалістичній революції.

Проблеми збройного повстання 1941 року в Сербії досліджуються у змістовній праці Й. Мар'яновича, який дає глибокий аналіз окупаційної системи і збройної боротьби, виникнення і розвитку партизанських загонів, ролі НВФ. Й. Мар'янович підкреслює, що народно-визвольні комітети, керовані компартією, були представницькими та виконавчими органами революційної влади. В них автор вбачає виникнення нової державної організації на визволеній території¹². У іншій праці про боротьбу партизан з четниками Й. Мар'янович дослідив одне «з найважливіших питань періоду народної революції в Югославії»¹³ — проблему виникнення і розвитку четницького руху. Ця праця являє собою значний інтерес для з'ясування розстановки класових сил і причин виникнення громадянської війни в країні. Й. Мар'янович розглядає також питання про участь підпілля югославської столиці у визвольній боротьбі 1941—1945 років¹⁴.

Повстанню в Ужицькому окрузі та утворенню «Ужицької республіки» в Західній Сербії присвячено колективну працю Н. Любичича, Й. Поповича, М. Ковачевича, Й. Радовановича-Фабріна. В ній докладно висвітлено питання формування Ужицького партизанського загону, утворення звільненої території, захисту її від окупантів та четників, героїчної оборони Ужице. В праці зібраний значний фактичний матеріал, викладений в описовій формі¹⁵.

⁹ Mikuž M. Pregled razvoja NOV u Sloveniji. Beograd. 1956, s. 8, 9, 290, 291.

¹⁰ Kovačević B. i Skoko S. Iunski ustanak u Hercegovini 1941 godine. Beograd. 1965.

¹¹ Јовановић Батрић. Црна Гора у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији, т. 1. Београд, 1960.

¹² Марјановић Ј. Устанак и Народноослободилачки рат у Србији 1941. Београд, 1963, с. 428.

¹³ Марјановић Ј. Prilozi istoriji sukoba NOP i četnika D. Mihailovica u Srbiji 1941 godine. — In.: Istorija XX veka. Zbornik radova. Kultura. Beograd. 1959, s. 231.

¹⁴ Марјановић Ј. Београд. Београд, 1964, с. 48—211.

¹⁵ Ужице 1941. Београд, 1961, с. 385, 397.

Для дослідження визвольного руху в Македонії важливе значення має праця одного з його керівників, академіка М. Апостольського¹⁶. Причому, розвиток опору в Македонії дається на фоні загальноюгославської визвольної війни і міжнародної обстановки цього періоду.

Д. Станіславевич показав складність умов виникнення партизанського руху в Хорватії¹⁷, велику роботу Компартії по мобілізації мас на боротьбу проти окупаційно-ушашського терору. Поряд з тим автор підкреслює, що реакційна буржуазія виступала спільно з окупантами проти повстання.

Військовим проблемам присвячено більшість праць з історії визвольного руху. Виникненню Народно-визвольної армії Югославії приділено увагу в 1-й книзі двотомника, виданого Військово-історичним інститутом Югославської Народної Армії за редакцією генерал-полковника Велемира Тирзича¹⁸. В книзі дано характеристику військовим силам окупантів і квіслінгівців; показано своєрідність визвольної боротьби в різних краях Югославії. Це одна з перших спроб узагальнити військові проблеми руху.

Роль Компартії в організації визвольної боротьби розглядається в праці П. Морач з історії Союзу комуністів Югославії. Цікаві цифри і факти про кількісний склад та організаційну діяльність КПЮ, про рішення її нарад, зокрема, травневої наради 1941 року, де стояло питання про підготовку повстання. Автор дає правильну оцінку значення Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу для виникнення і розвитку визвольної боротьби в Югославії¹⁹. Разом з тим, конкретна обстановка, в якій розвивалась діяльність КПЮ, на наш погляд, висвітлена недостатньо.

Однією з найважливіших проблем історії визвольної боротьби і народної революції є створення органів народної влади. Це питання досліджено у працях М. Шнудерла, Л. Гершковича, Ф. Чуліновича та деяких інших югославських істориків та юристів. Правда, з твердженням М. Шнудерла про те, що з виникненням Народно-визвольного фронту і народно-визвольних комітетів «Ужицької республіки» на звільненій території Західної Сербії в 1941 р. з'явилася нова держава, розвиток якої був тимчасово перерваний, цілком погодитись не можна²⁰. Цієї ж думки додержується і Д. Косанович²¹. Та незважаючи на деякі недоліки, книга М. Шнудерла, як одна з перших праць з питань органів народної влади, становить значний інтерес.

У праці Л. Гершковича показане поступове руйнування експлуаторської держави у ході визвольної війни і створення нової держави в процесі розвитку революції. Він робить правильний висновок про те, що народно-визвольні комітети стали «адміністративними посередниками між партизанськими загонами і селами»²². Проте досвід Рад революційної Росії, залишився поза увагою автора.

На відміну від Д. Кулича, Д. Косановича та деяких інших югославських істориків, Ф. Чулінович підкреслює народний характер революції, розглядаючи, зокрема, діяльність революційних судів²³. Проте дослід-

¹⁶ Апостолски М. Ослободителната војна на македонскиот народ (1941—1945). Скопје. 1965.

¹⁷ Dr. Stanisa v Ijević. Ustanak u Hrvatskoj. Zagreb. Beograd. 1970.

¹⁸ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. 1. Beograd. 1957. 1963.

¹⁹ Морача П. Комунистичка партија Југославије у периоду ослободилачког рата и револуције (април 1941—мај 1945). «Преглед историје Савеза комуниста Југославије». И-т за изучавање радничког покрета. Београд, 1963, с. 328—329.

²⁰ Šnuder I. M. Zgodovina Ljudske oblasti. Ljubljana. 1950.

²¹ Dr. Kosanović Dj. Ekonomskopolitička djelatnost narodne vlasti u toku NOV-a, Zagreb. 1964, s. 165, 185, 186.

²² Гершкович Л. Хисторија народне власти. Београд. 1957. с. 54.

²³ Čulinović F. Stvaranje nove jugoslovenske države, Zegreb, 1959, s. 74, 83, 119.

ник повністю не розкриває значення революційних заходів органів нової влади та ролі народно-визвольних комітетів у розвитку повстання 1941 року.

У другій своїй праці «Виникнення нової Югославії»²⁴ Ф. Чулінович досліджує процес переростання народно-визвольної боротьби у соціалістичну революцію після повстання 1941 року у зв'язку із створенням нової влади.

У згаданій колективній праці Н. Любичича та інших авторів показано створення системи органів народної влади. Дуже цінним у ній є дослідження політичного і соціального складу народно-визвольних комітетів²⁵ та здійснюваних ними соціально-економічних заходів.

Особливості структури органів народної влади і революційний характер їх діяльності на визволеній території Сербії висвітлені у працях Й. Мар'яновича, Д. Кулича і Д. Косановича.

У монографії Й. Мар'яновича підкреслюється, що народно-визвольні комітети, керовані комуністами, стали представницькими і виконавчими органами нової влади²⁶.

Д. Кулич досліджує діяльність народно-визвольних комітетів і судів. Він розглядає створення легальних, нелегальних і напівлегальних народно-визвольних комітетів і аналізує особливості їх структури і діяльності в різних краях. Д. Кулич вдало визначає чотири основні функції цих комітетів: військово-політичну, законодавчу, виконавчу, тобто управлінську і судову²⁷. Автор робить правильний висновок про єдину політичну систему революційної влади, керовану Компартією. Розвиток народно-визвольних комітетів Д. Кулич поділяє на три основних етапи, перший включає повстання 1941 року. Виходячи з окремих ознак народно-визвольного руху і діяльності народно-визвольних комітетів, автор вважає революцію соціалістичною вже з 1941 року. Це питання цікавить і С. Нешовича²⁹.

Значний інтерес становить монографія Д. Живковича³⁰, в якій узагальнено соціально-політичні концепції порушеного питання. (Ця праця розглянута в статті Л. Я. Гібіанського³¹).

Безпосередньо повстанню 1941 року в Югославії присвячено колективну працю під редакцією Ф. Трго, в ній узагальнено події та факти збройного повстання в Югославії. В утворенні 1-ї Пролетарської бригади автори вбачають особливість, притаманну лише соціалістичній революції³². У праці підкреслюється інтернаціональна солідарність народів Югославії і Радянського Союзу в боротьбі проти спільного ворога, що відкривала перспективу перемоги над фашистськими окупантами.

Одну з перших спроб узагальнення історії народно-визвольного руху в Югославії зробили Й. Мар'янович і П. Морача. У своїй книзі вони висвітлюють передумови збройного повстання, характеризуючи березневі події як початок антифашистської боротьби і народної революції. Разом з тим автори дають загальну характеристику визвольній війні 1941—1945 років. При цьому слід зауважити, що не з усіма їх оцінками

²⁴ Čulinović F. Postana k nove Jugoslavije. Zagreb. 1961.

²⁵ Ужице 1941, с. 335—336.

²⁶ Мар'янович Й. Устанак..., с. 428.

²⁷ Dr. Kulić D. Narodnooslobodilački odbori i sudovi u Srbiji. Beograd. 1964, s. 30.

²⁸ Там же, с. 79.

²⁹ Nešović S. Privredna politika i ekonomske mere u toku oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Beograd. 1964.

³⁰ Živković D. Postanaki razvitak narodne vlasti u Jugoslavije 1941—1942. Beograd, 1969.

³¹ Див. Г и б и а н с к и й Л. Я. Проблемы исследования революции и становления народной власти в Югославии. — «Советское славяноведение», 1972, № 6.

³² Četrdeset prva. Ustanak naroda Jugoslavije. Beograd. 1961, s. 900—905.

розвитку подій на світовій арені, зокрема ряду міжнародних договорів, можна погодитись³³.

Узагальнюючою працею з історії визвольної боротьби народів Югославії, поряд з монографією Й. Мар'яновича³⁴, є докторська дисертація В. Стругара. В ній автор розглядає основні проблеми визвольної боротьби і народної революції у зв'язку з Великою Вітчизняною війною Радянського Союзу та іншими важливими міжнародними подіями. Автор відмічає роль югославського повстання у європейському Опорі і зазначає, що реальну підтримку воно мало тільки від Радянського Союзу³⁵. Висвітлюючи питання виникнення органів революційної влади, дослідник справедливо вказує на соціалістичний характер революції в Югославії³⁶. Проте В. Стругар не зміг дати правильної класової оцінки співробітництву четницької верхівки з окупантами проти партизанів³⁷.

Не можна поминути і нову книгу П. Морачи³⁸. Вважаємо за необхідне зупинитися на ній більш детально. Тут вже зазначається, що важливою складовою частиною загального стратегічного плану КПЮ у визвольній боротьбі було згуртування антифашистських мас у НВФ. В боротьбі за НВФ на платформі збройного опору КПЮ викривала буржуазію, частина якої відкрито співробітничала з окупантами, інша ж — орієнтувалася на західних союзників³⁹. П. Морача глибоко досліджує боротьбу між ЦК КПЮ і четницьким керівництвом навколо платформи збройного опору окупантам. Д. Михайлович, який очолив четницький штаб і був ставлеником великосербської буржуазії і емігрантського уряду в Лондоні, мав на меті придушити революційне повстання і ліквідувати нові органи влади, реставрувати старий лад.

Отже, точилась гостра і непримиренна класова боротьба за маси: між робітничим класом на чолі з КПЮ і великосербською буржуазією, інтереси якої виражала четницька верхівка⁴⁰.

П. Морача справедливо відмічає, що в умовах збройної боротьби проти окупантів, громадянської війни і розвитку соціалістичної революції народні маси все більше усвідомлювали, що «визвольна боротьба відкриває перспективу здійснення їх національних та соціальних прагнень⁴¹». Автор також вказує, що підтримці політичної платформи КПЮ і мобілізації широких мас на визвольний рух сприяло зміцнення антигітлерівської коаліції і насамперед контрнаступ Радянської Армії під Москвою. Ці сприятливі міжнародні обставини КПЮ вміло використала для активізації визвольного руху⁴² і ізоляції великосербської буржуазії, зокрема четницької верхівки. Підтримана масами КПЮ здобула перемогу над реакційною буржуазією у боротьбі за платформу збройної боротьби.

Таким чином, розглянуті нами праці являють певний інтерес для розуміння деяких проблем повстання 1941 року. Наведений історіографічний огляд дає підставу стверджувати, що югославська історіографія досягла чималих успіхів у дослідженні воєнних питань народно-визвольної війни, але ще недостатньо розробила соціально-політичні проблеми збройного повстання 1941 року.

³³ Мар'янович Ї. и Морача П. Наш ослободилачки рат и народна револуција 1941—1945. Историјски преглед. Београд, 1958, с. 27, 30.

³⁴ Мар'янович Ї. Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941—1945. Beograd, 1968.

³⁵ Стругар В. Jugoslavija 1941—1945. Beograd, 1970, s. 39, 66.

³⁶ Там же, с. 73—83.

³⁷ Там же, с. 57.

³⁸ Могаца Р. Jugoslavija 1941. Beograd, 1971.

³⁹ Там же, с. 739, 741, 742.

⁴⁰ Там же, с. 522, 540, 548, 741, 742, 758, 759.

⁴¹ Там же, с. 747.

⁴² Там же.

**ОСВЕЩЕНИЕ ВООРУЖЕННОГО ВОССТАНИЯ 1941 ГОДА
В ЮГОСЛАВСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

Резюме

В статье прослеживается развитие югославской историографии вооруженного восстания 1941 года, дана ее периодизация. В рассматриваемых работах, освещающих народно-освободительную борьбу и революцию в целом, по отдельным краям и проблемам, выделяются менее исследованные вопросы организационно-политической и социально-экономической деятельности Коммунистической партии и временных органов народной власти Югославии в восстании 1941 года.

ПРОБЛЕМИ БІЛЬШОВИЗАЦІЇ БКП В ІСТОРІОГРАФІЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЇ

Марксистське вивчення впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Болгарію та процесу більшовизації БКП розпочали керівники партії тісних соціалістів (з 1919 р. — БКП) — Д. Благоев, Г. Кіркоу, Х. Кабакчиев, Г. Димитров.

У своїй роботі «Третя річниця революції», написаній в травні 1920 р., Д. Благоев, оцінюючи вплив Жовтневої революції на Болгарію, писав: «Вплив Жовтня на Балкани був надзвичайно сильним. Революція, як промінь прожектора, прорізала нічний морок війни на балканських фронтах, вона вказала мільйонним масам робітників та селян шлях до миру, до волі»¹.

Для сучасних істориків, що займаються питанням боротьби БКП, спрямованої на захист молоді Радянської республіки, важливі роботи Г. Кіркоу «Пропозиція Радянського уряду про мир»², В. Коларова «Вплив Жовтневої революції на Болгарію», «Більшовицька Росія»³ та багато інших. Саме ці автори визначили основні напрямки вивчення даного питання. Але, зрозуміло, в силу історичних обставин величезний фактичний матеріал залишався для них недоступним. Перемога народно-демократичної революції в 1944 р. створила усі необхідні умови для розвитку болгарської марксистської історіографії.

Глибоко закономірний той факт, що питання про більшовизацію БКП марксистська історіографія НРБ почала розробляти одним з перших. Навіть побіжне озайомлення з болгарською історією міжвоєнних років дозволяє помітити тісний зв'язок революційного руху народних мас з процесом більшовизації БКП, який в кінцевому рахунку визначив перемогу трудящих мас Болгарії у боротьбі проти буржуазії та війни. Правильне розв'язання цього важливого питання мало принципове теоретичне і практичне значення для розвитку болгарської історичної науки.

Серед авторів, які почали в НРБ розробку питань новітньої історії, перш за все слід назвати Хр. Христова. В 1950—1951 рр. в журналі «Исторически преглед» з'являються дві статті Христова, органічно пов'язані одна з одною. Їх автор найбільш торкається складного періода процесу більшовизації БКП: від Жовтневої революції і до Солдатського повстання 1918 р. включно⁴.

¹ Див. Димитров Г. Октомврийската революция и Балканите. — Сьчинения, т. 8. София, 1953, с. 287.

² Кіркоу Г. По предложението за мир на съветского правительства. — Избрани произведения, т. I. София, 1950.

³ Коларов В. Влиянието на Октомврийската революция в България. — Избрани произведения, т. III, София, 1955; Коларов В. Болшевишка Русия. — Избрани произведения, т. I. София, 1954.

⁴ Христов Хр. Към вопроса за влиянието на Великата Октомврийската социалистическа революция в България. — «Исторически преглед», 1949—1950, кн. 7; Христов Хр. Войнишкото въстание през 1918, — «Исторически преглед», 1950—1951, кн. 1.

Хр. Христов доводить, що тісні соціалісти сприйняли соціалістичну революцію в Росії як факт величезного історичного значення. Однак вони не змогли перетворити Солдатське повстання 1918 р. в соціалістичну революцію, бо не розуміли необхідності союзу робітників і селян в Болгарії, лозунгу перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Хр. Христов, розкриваючи діалектику цього питання, показує, що сприйняття ідей Жовтневої революції та більшовизму — процес складний і тривалий. Проте висновок не відповідає фактичному змісту статей. На думку вченого, процес більшовізації БКП завершується у період 1917—1918 рр. Хр. Христову не вдалося істотно поглибити розглядуване питання, це була скоріше його розробка вшир, а не вглиб. Заслуга автора полягає у тому, що він залучив до роботи велику кількість документального матеріалу, підводячи основу під висунуті положення, які, правда, у переважній більшості були вже відомі з праць попередників.

Хр. Христов є також автором глав, присвячених впливу Жовтневої революції на Болгарію та революційній кризі 1918—1919 рр. у двотомній «Історії Болгарії»⁵.

Історики Болгарії, виходячи з рішень БКП, приступили до написання двотомної історії в 1950 р. До 1955 р. вийшли обидва томи. Однак ще в процесі підготовки до видання виявилось, що значна кількість проблем з історії Болгарії новітнього часу залишилася не вирішеною. На думку багатьох болгарських та радянських дослідників, другий том виявився слабшим за перший і вимагав дальшої розробки і удосконалення.

Процес більшовізації БКП після Великої Жовтневої соціалістичної революції і до I з'їзду БКП Хр. Христов висвітлює майже за тою ж схемою, як і в попередніх роботах, стверджуючи, що перехід партії тісняків на ленінські позиції відбувся протягом 1917—1918 рр. і I з'їзд БКП вже завершив цей процес. Безперечно, окремі видатні діячі тісняків вже тоді стояли на ленінських позиціях з багатьох питань теорії соціалістичної революції, але про партію в цілому сказати цього не можна. З цієї причини період від Владайського повстання і до I з'їзду БКП взагалі опинився поза увагою Хр. Христова, а отже, приєднання БКП до Комінтерну показане дещо схематично.

У наступній главі процес ідейного переозброєння БКП розглядає Я. Йоцов⁶. Найбільше уваги він приділяє вивченню еволюції у ставленні БКП до селянства. Адже в роки перебування БЗНС при владі селянське питання не могло не бути для партії питанням номер один.

Однак, Я. Йоцову, на відміну від Д. Тішева, не вдалося переконливо показати зростання впливу БКП серед селян, одного з корінних питань стратегії і тактики партії у 1920—1923 роках. Хоча селянська партія (БЗНС) знаходилася при владі, з кожними виборами в країні все більша кількість селян віддавала свої голоси комуністам. Еволюція у поглядах селянства була б пояснена, якщо б автор більш глибоко розкрив дрібнобуржуазну суть реформ уряду Ал. Стамболійського, показав їх класову обмеженість і непослідовність.

У главі не знайшли відображення питання організаційної перебудови БКП на основі ленінських принципів партійного будівництва, питання боротьби з «лівим» ухилом; за чистоту партії. Ці недоліки дещо звузили висвітлення питання про становлення БКП як партії нового типу, не дозволили автору розглянути його у всій повноті та багатогранності.

⁵ История на България. т. 2. София, 1955, с. 374—378, 392—403. Рец. див. Краткие сообщения Института славяноведения, № 17, М., 1955.

⁶ История на България, т. 2, с. 382—393.

Серед робіт, які вийшли до 40-ї річниці Жовтневої революції і присвячені її впливу на партію тісних соціалістів, слід вказати на статтю А. Тодорова в журналі «Філософска Мъсл»⁷.

Автор спробував всебічно підійти до проблеми більшовизації БКП, дати її філософський аналіз. Тодоров правильно визначив об'єктивні причини, що зумовили складність і тривалість переходу партії тісних соціалістів на позиції лєнінізму. Головна з них — дрібнобуржуазний уклад Болгарії, який не дозволяв партії відразу чітко зрозуміти закономірності, що діють в умовах імперіалізму, зрозуміти лєнінізм як марксизм епохи імперіалізму⁸.

Автор рєзглядає еволюцію поглядів тісняків з усіх важливих питань лєнінізму: про диктатуру пролетаріату, про союз робітничого класу з селянством, про рушійні сили революції і т. д. Однак, розглядаючи окремо кожне питання, він вже не обмежує себе рамками 1917—1918 рр. і висновки, характерні для наступних років, мимоволі переносить на розглядуваний період. В результаті у читача складається неправильне уявлення про дійсне становище в БРСДП (тісних соціалістів).

Найбільш вагомю роботою з даної проблеми, написаною в 50-х роках, слід вважати монографію Хр. Христова «Революційна криза в Болгарії 1918—1919 рр.»⁹, а в радянській історіографії роботу М. Бірманана¹⁰.

Праця Хр. Христова являє собою серйозне дослідження, у якому узагальнені результати багаторічного наукового пошуку. Безперечною заслугою Христова є нове, зроблене на підставі великого документального матеріалу вивчення впливу Лютневої революції 1917 р. на Болгарію і на партію тісних соціалістів зокрема. Вперше після Кабакчієва болгарська історіографія в особі такого серйозного дослідника, як Хр. Христов, стала шукати джерела впливу лєнінізму на БКП в періоді, що передує Жовтневій революції. Тим самим було поставлено питання про наявність так званого підготовчого періоду більшовизації БКП. Автор також переконливо показує, яке велике значення мала для укріплення авторитету БРСДП (т. с.) в масах палка підтримка нею Жовтневої революції, її справжній інтернаціоналізм¹¹.

Але й тут Хр. Христов допускає переоцінку ступеня сприйняття тісняками ідей більшовизму в період 1917—1918 рр. У схему, створену Хр. Христовим, цілком не вписувалось Владайське повстання 1918 р. Тому автор порівнює помилкову тактику тісних соціалістів в цьому повстанні з тактикою більшовиків 9 січня 1905 р.¹²

Таким чином, в болгарській історіографії 40-х та 50-х років не можна не помітити велику увагу дослідників до періоду 1917—1918 рр. та його ролі в ідейному переозброєнні партії. Саме на цей період спочатку зорієнтувались всі болгарські історики, які вивчали проблему становлення БКП на позиції лєнінізму. Однак серйозних успіхів тут не було досягнуто.

Одним з невирішених питань перетворення БКП в партію нового типу залишалось питання організаційної перебудови партії на основі лєнінських принципів партійного будівництва. Цій проблемі присвятив свою роботу Аспарух Аврамов. Автор підкреслив, що рівень боездатно-

⁷ Тодоров А. За въздействие на Великата Октомврийската социалистическа революция върху партията на тесните социалисти (1917—1918). — «Философска Мъсль», 1957, № 6.

⁸ Там же, с. 57—59.

⁹ Христов Хр. Революционната криза в България през 1917—1918 година, София, 1957.

¹⁰ Бірманан М. Революционная ситуация в Болгарии в 1918—1919 гг. М., 1957.

¹¹ Див. Лєнін В. И. Задачи пролетариата в нашей революции. — Полн. собр. Соч., т. 31, с. 174.

¹² Христов Хр. Революционната криза..., с. 72.

сті пролетаріату залежить не тільки від ідейної єдності, але й від організаційної єдності цього авангарду робітничого класу¹³.

В 1962 р. вийшла в світ «Коротка історія Болгарії»¹⁴. Авторський колектив (Д. Косев, Хр. Христов, Д. Ангелов) більш критично підійшов до оцінки ступеня більшовизації БРСДП (т. с.) в 1917—1918 рр. Зокрема, було наголошено, що партія і після Жовтневої революції ще не ставила своєю метою підготовку пролетарської революції в Болгарії і Солдатське повстання 1918 р. було стихійною спробою мас революційним шляхом вийти з імперіалістичної війни¹⁵.

Тактика партії щодо селянства у 1917—1923 рр. була досліджена в книзі Д. Тішева¹⁶.

З усіх робіт з селянського питання ця праця займає особливе місце. Відмітивши велике значення досвіду більшовиків у Жовтневій революції для подолання тісняками їх помилкових поглядів на селянство, автор вперше в болгарській історіографії прагне розкрити об'єктивні фактори, які сприяли подоланню цих помилкових поглядів і перетворенню БКП в партію нового типу.

Д. Тішев детально досліджує процес розорення та розшарування селянства, доводить, що аграрна реформа, проведена урядом Ал. Стамболійського, не задовольнила селянські маси, відмічає надзвичайно високу політичну активність сільського населення в ті роки. Незважаючи на те, що БЗНС був при владі, вплив комуністів на селі зростав швидкими темпами. На виборах 1919 р. в Народні збори комуністична партія дістала з усіх 119 тис. голосів, поданих за неї, 74 тис. голосів селян. Через 7 місяців, на виборах 1920 р., число селян, що подали голоси за представників компартії, майже подвоїлось¹⁷.

Таким чином, увесь хід історичного розвитку Болгарії об'єктивно вів селян до союзу з робітничим класом і завдання партії в тому і полягало, щоб уміло використовувати цю тенденцію. Однак тактику єдиного фронту болгарські комуністи розуміли як організацію всіх трудящих під прапором БКП і замість курсу на союз з БЗНС був взятий курс на його фактичний розвал¹⁸.

Однак Д. Тішев нечітко говорить про завдання, які ставила перед собою партія в роботі на селі і які на кожному етапі боротьби істотно змінювалися.

Серед досліджень з проблем більшовизації БКП привертає увагу стаття П. Боева, яка висвітлює ставлення тісних соціалістів до Жовтневої революції та більшовиків в 1917—1919 рр.¹⁹ Автор вважає, що вплив революційних подій у Росії на партію тісних соціалістів на різних етапах її історії виявлявся по-різному.

Перший етап охоплює період до Жовтневої революції, коли БРСДП (т. с.) вже відчувала на собі вплив ленінізму, але тісняки повністю ще лишалися на старих позиціях.

Другий етап охоплює період від перемоги Жовтня до весни 1918 р. В цей час тісні соціалісти не стільки сприйняли соціалістичні лозунги Жовтневої революції, як їх запалив приклад більшовиків, їх рішучість та сміливість.

¹³ Аврамов А. Организационни принципи и изграждане на БКП (т. с.) в начални период на болшевиизацията. София, 1962, с. 22.

¹⁴ Кратка история на България, София, 1962.

¹⁵ Там же, с. 207.

¹⁶ Тишев Д. За съюз между работниците и селяните 1917—1923 рр., София, 1964.

¹⁷ Там же, с. 48.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Боев П. Към въпроса за влиянието на Великата Октомврийската социалистическа революция върху БРСДП (т. с.). — «Известия на Института по история на БКП», 1968, кн. 18.

Третій етап охоплює період від весни до листопада 1918 р. П. Боев вважає, що в цей час, коли стало ясно, що революція в Росії не приведе до всесвітньої революції, у відношенні тісних соціалістів до більшовиків мала місце певна стриманість. На підтвердження своєї думки автор наводить приклади замовчування Жовтневої революції в партійних документах, статтях видатних діячів БРСДП (т. с.).

Не можна не відмітити, що третій етап виділений дещо штучно. І висновок про «охолодження» тісних соціалістів до Жовтневої революції занадто категоричний, адже причини замовчування подій в Росії могли бути зовсім іншими (наприклад цензурні гоніння на партійну пресу).

Наступний етап триває з листопада 1918 р. по травень 1919 р. Відношення тісних соціалістів до Жовтневої революції різко змінилося. На думку Боева, головною причиною цього була Листопадова революція в Німеччині. Тісняки побачили в ній відгук Жовтневої революції і врешті-решт зрозуміли її всесвітньо-історичне значення. Саме тоді тісняки стали твердо говорити про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату та Радянську республіку в Болгарії.

Отже, П. Боев вважає, що на перших 3-х етапах вплив Жовтневої революції на тісняків носив, головним чином, ідейно-теоретичний характер, а практичне становлення партії тісних соціалістів як партії нового типу починається з листопада 1918 р.

Не можна не визнати сміливості Боева у вирішенні даного питання. Безумовно, становлення БКП на позиції лєнінізму було доволі складним процесом, який охоплює значний проміжок часу: від утворення БРСДП (т. с.) і до кінця 30-х років.

В цілому робота П. Боева з проблеми більшовизації БКП викликає значний інтерес.

Що стосується спільного видання Інституту історії БКП та Інституту марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС — «Лєнін та історична доля болгарського народу», то глави, в яких досліджується процес більшовизації БКП під впливом Жовтневої революції, відбивають найбільш усталену точку зору як болгарської, так і радянської історіографії з цієї проблеми²⁰.

Тут також виділяють 4 періоди більшовизації БКП.

Перший період, який умовно можна назвати підготовчим, охоплює час від утворення БРСДП (т. с.) до Жовтневої революції. Організаційне оформлення та розвиток партії тісних соціалістів відбувались з розвитком лєнінізму. Хоча в цей час майбутня партія болгарських комуністів лишалася ще на старих позиціях, саме тоді були закладені основи для наступного сприйняття БРСДП (т. с.) ідей Жовтневої революції, ідей В. І. Лєніна.

Другий період охоплює 1917—1923 рр.; його вже можна вважати першим етапом становлення БКП як партії нового типу. В дослідженні підкреслено, що остаточне перетворення БКП в марксистсько-лєнінську партію було можливим не лише за умови оволодіння лєнінською теоретичною спадщиною, але й також уміння партії застосувати лєнінізм до конкретних умов Болгарії²¹. Тому переломним моментом в більшовизації БКП слід вважати Вересневе повстання 1923 р. — перший приклад творчого застосування партією на практиці ідей лєнінізму²².

Однак помилки, які мали місце в ході повстання, гальмували перетворення БКП в партію нового типу, і тому протягом третього періоду (1923—1934 рр.) партія аналізувала їх, ведучи непримиренну боротьбу з лівим ухилом.

²⁰ Ленин и исторические судьбы болгарского народа. София—Москва, 1970.

²¹ Там же, с. 82.

²² Там же, с. 83.

Вирішальну роль у становленні БКП на позиції лєнінізму відіграли рішення VII конгресу Комінтерна. До початку другої світової війни БКП завершила своє ідейне переозброєння і повністю перебудувала роботу відповідно до лєнінських рішень VII конгресу Комінтерна.

На нашу думку, саме такий підхід до питання більшовізації БКП дозволить розкрити його діалектику, показати у всій повноті та різноманітності. Робота у цьому напрямі тільки розпочалась і, безумовно, буде продовжена.

С. М. СЕМЕНЮК

ПРОБЛЕМЫ БОЛЬШЕВИЗАЦИИ БКП В ИСТОРИОГРАФИИ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ БОЛГАРИИ

Резюме

В историографии Народной Республики Болгарии вопрос о большевизации БКП выкристаллизовывался довольно длительное время. Первоначально наметилась тенденция ограничить этот процесс рамками нескольких лет, однако на рубеже 50—60-х годов подход к решению проблемы изменился и окончательно определился к концу 60-х годов. Было установлено, что становление БКП как партии нового типа охватывает время от Великой Октябрьской социалистической революции и до начала второй мировой войны. Кроме того, было признано целесообразным особо выделить так называемый подготовительный период большевизации партии: от образования БРСДП (т. с.) и до Октябрьской революции.

Вместе с тем было подчеркнуто, что превращение БКП в партию нового типа стало возможным не только при условии овладения ленинским теоретическим наследием, а также умения применять ленинизм на практике, сообразно конкретным условиям страны.

С. Ю. ПРУНИЦЯ

ДО ПИТАННЯ ПРО СКЛАД ПРОЛЕТАРІАТУ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В 30-х РОКАХ ХХ СТОРІЧЧЯ (за матеріалами перепису населення 1930 року)

Чехословацька держава в 30-х роках належала, як відомо, до капіталістичних країн з порівняно високо розвиненими промисловістю, сільським господарством і сферою обслуговування, що обумовило соціальну структуру її населення, зокрема чисельність та структуру робітничого класу. За даними перепису 1930 року населення країни становило 14,7 млн. чоловік. З цього числа самодіяльне населення дорівнювало 6,8 млн. чоловік¹, або 46,5%.

Аналізуючи соціальну структуру самодіяльного населення, можна з'ясувати класову структуру чехословацького суспільства взагалі і, зокрема, місце в ній пролетаріату. Чехословацька статистика, на відміну від статистики багатьох інших капіталістичних країн, дає досить повні дані, його загальну чисельність та питому вагу серед осіб найманої праці. Так, із загальної маси найманих робітників нею виділяються чотири категорії: «постійні робітники», «поденники», «робітники-учні» та робітники, що «працювали дома». Таке групування дає змогу, хоч і не повною мірою, з'ясувати основні тенденції формування і розвитку чехословацького пролетаріату, визначити найбільш характерні особливості та суттєві відмінності окремих його груп в чеських землях, в Словаччині і на Закарпатській Україні.

65%, тобто майже дві третини пролетаріату Чехословацької Республіки, були зайняті у промисловості, будівництві і на транспорті. Цей загін пролетаріату становив основу чехословацького робітничого класу, який сформувався і досягнув значного рівня концентрації на базі порівняно розвиненої промисловості країни.

Таким чином, абсолютну більшість пролетаріату становили фабрично-заводські робітники, зв'язані з великою машинною індустрією, крупним капіталістичним виробництвом. Якщо застосувати ленінський критерій фабричного виробництва, то у Чехословацькій Республіці, за нашими підрахунками, на підприємствах з 50 і більше робітниками тоді зосереджувалось 60—65% робітників, хоча загальна кількість їх по відношенню до усіх промислових підприємств становила менше 1,5%.

За даними перепису 1930 року, в країні налічувалось майже 3 тис. промислових підприємств з кількістю від 50 до 100 найманих осіб, майже 2,5 тис. підприємств, на яких працювало від 100 до 500 найманих осіб, та близько 450 підприємств, де було 1000 і більше робітників².

Можна було б виділити промислові райони, такі, як Кладненський, Остравсько-Карвінський, Північно-Чеський, Празький, Пльзеньський та інші, де зосереджувався індустріальний пролетаріат, який справляв великий вплив на робітничий рух країни.

¹ Československá statistika. Díl II, část I. Praha, 1934, s. 40.

² Zprávy statního úřadu statistického. Ročník XV. Praha, 1934, s. 1330.

Концентрація робітничого класу на великих підприємствах має важливе соціально-політичне значення. В. І. Ленін у свій час, говорячи про роль великих підприємств, указував, що «великі заводи (і фабрики) включають у себе частину всього робітничого класу, яка переважає не тільки кількістю, а ще більше переважає впливом, розвитком, здатністю її до боротьби»³.

При цьому В. І. Ленін наголошував, що тільки велика машинна індустрія створює сучасний пролетаріат як «особливий клас населення», який відрізняється від селян, ремісників «іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»⁴. Адже тільки умови великого капіталістичного виробництва, які до кінця оголюють капіталістичну експлуатацію, дозволяють пролетаріату усвідомити себе як клас.

Проте, хоча в цей час промисловість Чехословаччини у загалі й досягла високого рівня концентрації, потрібно відзначити, що водночас значна кількість промислового пролетаріату була розпорошена по дрібних і середніх підприємствах, ремісничих майстернях. Досить сказати, що з 378 тис. усіх підприємств 180 тис. були такі, на яких працював сам власник і не більше однієї найманої особи, майже на 173 тис. підприємств працювало від 2 до 10 осіб і на 15,5 тис. — від 11 до 50 найманих осіб⁵.

Аналіз чисельності промислового пролетаріату, розподілу його по окремих найбільших галузях господарства показує, що і в металургійній і металообробній галузі було зайнято понад 330 тис. робітників, у гірничовидобувній, — 116 тис., текстильній — 295 тис., скляній — 167 тис., будівництві — 318 тис., трикотажно-швейній і взуттєвій — 234 тис., деревообробній — 144 тис. і т. д. Значно менше робітників було зайнято у хімічній, паперово-картонній і поліграфічній, електроенергетичній та деяких інших галузях промисловості. Порівняно невелика кількість робітників — всього близько 85 тис. — працювала на транспорті і в зв'язку. Промисловий пролетаріат Чехословаччини був зконцентрований здебільшого у важкій і гірничовидобувній промисловості, а також в окремих галузях легкої промисловості: у текстильній, швейно-трикотажній і шкіряновзуттєвій. Причому в легкій промисловості переважала праця жінок. Зокрема, в текстильній промисловості частка жінок-робітниць дорівнювала 67%, у швейній — 64%.

Характеризуючи пролетаріат Чехословаччини, слід підкреслити, що за кількістю він становив абсолютну більшість (75%) у самодіяльному населенні, зайнятому в промисловості, тоді як підприємці — менше 14%, решта — службовці⁶. Щоправда, в галузях легкої промисловості це співвідношення було дещо іншим: робітники складали менше половини самодіяльного населення⁷. Таким чином, розвиток промисловості об'єктивно створював найсприятливіші умови для згуртування і консолідації пролетаріату як класу.

Другим за кількістю загоном чехословацького пролетаріату в цей період був сільськогосподарський пролетаріат. Підкреслюючи авангардну роль фабрично-заводського пролетаріату, класики марксизму-ленінізму рішуче виступали проти спроб застосувати поняття «робітничий клас» лише до фабрично-заводських робітників. В. І. Ленін, як відомо, заперечуючи народникам з цього приводу, писав, що «місія» капіталізму виконується розвитком капіталізму і усупільненням праці взагалі, створенням пролетаріату взагалі, у відношенні до якого фабрично-заводські

³ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 7, с. 15.

⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 3, с. 518.

⁵ Zprávy statního úřadu statistického. Ročník XV. Praha, 1934, s. 1330.

⁶ Československá statistika. Díl I., část 2. Praha, 1934, s. 33.

⁷ Statistika ročenka. R. C. Praha, 1934, s. 15.

робітники відіграють роль тільки передових лав, авангарду. «Безперечно, певна річ, — стверджував В. І. Ленін, — що революційний рух пролетаріату залежить і від числа цих робітників, і від концентрації їх, і від ступеня їх розвитку і т. д., але все це не дає найменшого права зводити «об'єднуюче значення» капіталізму до числа фабрично-заводських робітників. Це значить до неможливості звужувати ідею Маркса»⁸.

У загальній кількості чехословацького робітничого класу питома вага сільськогосподарського пролетаріату становила близько 750 тис. чоловік, або 22,8%. При цьому, якщо в чеських землях сільськогосподарський пролетаріат становив по відношенню до загальної кількості промислового пролетаріату в цих землях 25%, то в Словаччині та Закарпатській Україні він становив переважну більшість.

Характерно, що сільськогосподарський пролетаріат країни весь час зменшувався у кількісному відношенні. Особливо це стосується чеських земель. Тут за період з 1921 по 1930 рік кількість сільськогосподарського пролетаріату зменшилась більш як на 111 тис. чоловік, або на 27%⁹.

Зменшення чисельності пролетаріату було викликане розвитком капіталізму в сільському господарстві, його інтенсифікацією і посиленням експлуатації робітників, усе більш широким застосуванням техніки в поміщицько-куркульських господарствах. К. Маркс писав: «Скоро-но капіталістичне виробництво оволодіває сільським господарством або в міру того, як воно оволодіває ним, попит на сільськогосподарських робітників абсолютно зменшується разом з нагромадженням функціонуючого в цій галузі капіталу, причому витіснення робітників супроводиться, як у виробництві неземлеробському, більш притягненням їх»¹⁰.

Для сільськогосподарського пролетаріату була характерна порівняно висока питома вага поденних робітників — 271 тис. чоловік, або понад 36% загальної чисельності пролетаріату країни. Поденних робітників не можна віднести до пролетаріату у повному розумінні цього слова, оскільки, як правило, вони не мали ні постійного місця роботи, ні спеціальності. Значна частина їх займала перехідне становище напівпролетарів, напівселян, напівпауперів. Цей прошарок пролетаріату був тісно зв'язаний з селянством і до певної міри належав до нього. Особливо у Словаччині і на Закарпатській Україні, де із загальної кількості сільськогосподарського пролетаріату поденники становили 62%, а постійні робітники — лише 38%. У чеських землях, навпаки, поденні робітники посідали 20, а постійні — 80%. Сільськогосподарський пролетаріат становив також меншу частину серед самодіяльного населення, зайнятого в цій галузі виробництва.

До сільськогосподарських робітників дуже близько примикав такий прошарок пролетаріату, як лісоруби. За даними перепису населення 1930 року в країні налічувалось 61 тис. робітників-лісорубів¹¹. Зв'язані зі селом побутом, соціальним походженням, характером і умовами праці, вони, як і сільськогосподарський пролетаріат, знаходилися у найбільш важкому становищі, зазнавали найбільшої експлуатації.

Нарешті, у період, який розглядається, кількісно значним був третій загін чехословацького робітничого класу — торгово-конторський пролетаріат. Він складався з робітників, зайнятих у комунальному господарстві, в установах кредитно-фінансової системи, у сфері послуг.

Загальна чисельність торгово-конторського пролетаріату в 1930 р. становила 337 тис. чоловік. Причому питома вага жінок дорівнювала 168,5 тис. чоловік, або 50%.

⁸ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1, с. 306.

⁹ Československá statistika. Díl II., část I, s. 93—96.

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 609.

¹¹ Československá statistika. Díl II., část I, s. 50—62.

Торгово-конторський пролетаріат був найбільш розпорошений, менш організований і класово свідомий. Це не могло не позначитись на його становищі в порівнянні з фабрично-заводським пролетаріатом. Уже той факт, що торгово-конторський пролетаріат у відношенні до «самостійних господарств» становив менше однієї третини (31%), говорить про те, що дана категорія робітників була найбільш розчленована у великій масі підприємств. Зайняті переважно на дрібних підприємствах торгово-конторські робітники цілком залежали від свавілля своїх хазяїв і нерідко опинялись у становищі слуг. Особливо на дрібних підприємствах торгівлі. Адже на цих підприємствах і режим і оплата праці не піддавалися законодавчому регулюванню.

Важливе значення для характеристики робітничого класу має такий показник, як його професійний рівень. Та, на жаль, прямих даних про кваліфікацію чехословацького робітничого класу в розпорядженні дослідників нема. У чехословацькій буржуазній статистиці групування робітників за кваліфікацією відсутнє. Однак, безперечно, що в цілому пролетаріат країни, зокрема фабрично-заводський, належав до одного з висококваліфікованих робітничих загонів капіталістичного світу. Про його професійну структуру якоюсь мірою свідчать непрямі дані перепису населення 1930 року. Так, близько 2550 тис., або майже 78% загальної чисельності пролетаріату, були постійні або кадрові робітники¹². Фактично до цієї категорії віднесена і напівкваліфікована робоча сила. Здебільшого робітники, які мали відповідний загальноосвітній рівень або пройшли певну школу професійного навчання, тобто потомственні робітники.

До найбільш кваліфікованих слід віднести робітників металообробної, металургійної, гірничовидобувної, хімічної, скляної, мебльової, взуттєвої та інших галузей промисловості. Серед чехословацького пролетаріату в цей час ще був дуже поширений робітник типу ремісника, що навчався по кілька років. Особливо на дрібних і середніх промислових підприємствах. У 1930 р. в промисловості працювали понад 184 тис. робітників-учнів, які здобували професію, у тому числі в металообробній промисловості — 34 тис., у взуттєвій — 53 тис., у будівництві — 35 тис.¹³

Поряд з тим, у складі чехословацького пролетаріату була така численна категорія, як поденники, переважно некваліфіковані робітники. У 1930 р. їх нараховувалося майже 450 тис. Особливо великою питомою вагою поденних робітників була в Словаччині і на Закарпатській Україні. Якщо в Чехії, Моравії та Сілезії, разом узятих, поденні робітники по відношенню до постійних становили лише 10%, то в Словаччині — 60%, а на Закарпатській Україні навіть 70%. Значну частину їх становили жінки — 161 тис. чоловік¹⁴.

Таким чином, у східній частині країни, порівняно з чеськими землями, переважала некваліфікована робоча сила. Це пояснювалося низьким рівнем економічного розвитку Словаччини і Закарпатської України. Лісорубом, робітником-будівельником, на виноградарських плантаціях, у помістях великих землевласників, де основними знаряддями праці були пила, сокира, лопата, мотика, кайло, молот тощо, міг стати кожен. На невеликих фабриках і заводах з примітивним обладнанням, а значить і технологічним процесом переважали некваліфіковані робітники (наприклад на лісопильнях, цегельних заводах, підприємствах харчової промисловості).

Треба сказати і про вікову структуру чехословацького робітничого класу в цей період. Перш за все, привертає увагу малий процент робіт-

¹² Československá statistika. Díl II., část 1, s. 2, 14, 26, 38.

¹³ Див. Československá statistika. Díl II., část 1, s. 2, 14, 26, 38.

¹⁴ Там же.

ників старшого віку (60 років і більше), особливо в тих галузях промисловості, які вимагали найбільш інтенсивної праці.

За переписом 1930 року 63% чехословацького пролетаріату — це робітники у віці від 15 до 35 років, тобто в основному молодь, а у промисловості — 65%¹⁵. Водночас процент робітників у старшому віці, не кажучи вже про літніх, був дуже низький. Це обумовлювалось капіталістичною системою експлуатації, що в процесі все зростаючої інтенсивності праці передчасно виснажує фізичні сили робітника, робить його непрацездатним, неспроможним до конкуренції з молодими робітниками. Тим більше, що постійний притік свіжої робочої сили надзвичайно загострював боротьбу за місце на виробництві.

Робітники у віці до 15 років становили незначну частину (лише 1,4%). Наявність великої армії «зайвих» робочих рук, згідних працювати за мізерну платню, робила дитячу працю невідгідною для підприємців, надаючи перевагу найму дорослих.

Робітничий клас Чехословаччини був неоднорідним за національним складом. За даними перепису 1930 року чехи і словаки становили 2 млн., або майже 62% загальної кількості робітників, близько 626 тис., або 19%, робітники-німці, решту — угорці, українці, поляки, євреї та ін.¹⁶ При цьому слід відзначити, що робітники згаданих національностей, крім єврейської, групувались у досить компактних територіально-національних загонах: у Чехії та Моравії основну масу робітничого класу становили робітники чеської національності, в Словаччині — словацької і на Закарпатській Україні — української. Найбільшу, теж досить компактно національну меншість, утворювали робітники-німці в північно-західній Чехії і Сілезії, робітники-угорці — у південних районах Словаччини і Закарпатської України, поляки — у північній Моравії тощо. Зрозуміло, що це породжувало певні тенденції відокремленості, що впливали з національних традицій і звичаїв, способу життя, і об'єктивно створювало сприятливий ґрунт для зберігання серед найбільш відсталих прошарків робітників націоналістичних дрібнобуржуазних пересудів. Саме ці тенденції намагалися широко використати буржуазія і реформісти у своїй політиці розколу робітничого класу.

З другого боку, той факт, що у кожному виробничому колективі були представлені робітники різних національностей, мав і велике значення для виховання почуттів пролетарської солідарності, класового інтернаціонального обов'язку.

Робітничий клас Чехословаччини був неоднорідним і з точки зору релігійної приналежності. За даними перепису 1930 року найбільша кількість робітників — понад 2,5 млн., у тому числі на Словаччині і Закарпатській Україні — 290 тис., — належала до римо-католиків. Решта робітників — до «євангелістів різних напрямів», «православних», «ізраїльського віросповідання» тощо¹⁷. Ця обставина об'єктивно теж породжувала певну відокремленість і ізольованість робітників різних віросповідань і сприяла буржуазії і реформістам у проведенні політики розколу робітничого класу. Але в ході класової боротьби, робітники на власному досвіді переконувалися, що кожна релігія захищає інтереси панівних класів, що значною мірою підривало позиції клерикалів у пролетарських масах. Водночас зауважимо: під час перепису 1930 року близько 300 тис. робітників заявили, що вони є «безвірцями», для порівняння значимо, що всього у цю графу були занесені 497 тис. чоловік самодіяльного населення¹⁸. В цьому яскраво підтвердився висновок К. Маркса про те, що робітник по-справжньому ніколи не має релігійної свідомості.

¹⁵ Československá statistika. Díl II., část 2, s. 190, 202, 230.

¹⁶ Československá statistika. Díl II., část 3, s. 60.

¹⁷ Československá statistika. Díl II., část 3, s. 124.

¹⁸ Там же.

«Коли він і буває релігійним, то тільки на словах, навіть не в теорії, — писав К. Маркс, — на практиці ж робітник живе тільки земними інтересами»¹⁹.

Незважаючи на високу концентрацію робітничого класу на великих підприємствах, про що вже йшлося вище, значна частина його була розташована в дрібних населених пунктах. Досить вказати, якщо у містах з населенням понад 20 тис. чоловік засереджувалося лише 21,1% загальної чисельності робітників, то у населених пунктах з кількістю мешканців до однієї тисячі чоловік — понад 32%, а разом з населеними пунктами до 5 тис. мешканців — майже 65%. Навіть якщо взяти тільки промисловий пролетаріат Чехії та Моравії, то понад 520 тис., або 30% робітничого класу, проживали в населених пунктах з кількістю мешканців не більше однієї тисячі чоловік і 1078 тис., або понад 62%, — в населених пунктах з кількістю мешканців до 5 тис. осіб.

Таким чином, дані перепису населення Чехословаччини 1930 року — цінний фактичний матеріал для дослідників-марксистів, які вивчають питання історії чехословацького пролетаріату. Без урахування цих даних не можна певною мірою визначити роль пролетаріату в чехословацькому суспільстві у розглядуваний період, визначити ті головні об'єктивні і суб'єктивні фактори, які зумовлювали його становище у буржуазному суспільстві і його класову боротьбу, впливали на формування його революційної свідомості. Ці дані мають також важливе значення для вивчення проблеми ідейної боротьби, класових і соціальних коренів опортунізму та соціал-реформізму в чехословацькому робітничому русі, для наукового аналізу стратегії і тактики Комуністичної партії Чехословаччини у передвоєнні роки.

С. Ю. ПІУНЬЦЯ

К ВОПРОСУ О СОСТАВЕ ПРОЛЕТАРИАТА ЧЕХОСЛОВАКИИ В 30-х ГОДАХ XX ст.

(на материалах переписи населения 1930 года)

Резюме

В статье на основе изучения обширного фактического материала исследуется классовая структура чехословацкого общества к началу 30-х годов, и прежде всего количественный и качественный состав рабочего класса, важнейшие процессы его внутреннего развития, а также анализируются данные о возрастном и национальном составе чехословацкого рабочего класса, его концентрации в чешских землях в сравнении со Словакией и Закарпатской Украиной.

¹⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 343.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗБЛИЖЕННЯ РОСІЙСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ МАРКСИСТІВ НАПЕРЕДОДНІ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП

Польський революційний соціал-демократичний рух розвивався під животворним впливом ленінських ідей. В. І. Ленін вбачав у польському робітничому класі природного і близького союзника російського пролетаріату в боротьбі проти спільного ворога — царського самодержавства, російських і польських поміщиків та капіталістів. Він надав велику допомогу польським соціал-демократам у подоланні ряду помилок, зокрема в національному питанні. «Ленін краще і глибше розумів завдання польського пролетаріату в національному питанні, його роль і місце в боротьбі за соціалістичну революцію, ніж багато польських марксистів»¹.

Закладаючи основи марксистської партії нового типу, вождь світового пролетаріату високо підняв прапор революційного співробітництва російських і польських робітників. Під цим прапором сьогодні разом ідуть до перемоги соціалізму і комунізму польський і радянський народи-брати. Ось чому дослідження джерел співробітництва, ролі В. І. Леніна в революційному єднанні російських і польських марксистів, зокрема в період підготовки і скликання ІІ з'їзду РСДРП, набуває великого наукового і політичного значення.

Початок дослідженню даної проблеми поклали статті польських комуністів З. Ледера, А. Варського, Я. Ганецького, С. Кржижановського², написані в 1920—1930 роки. В них нагромаджений і викладений фактичний матеріал з історії польського робітничого руху, діяльності соціал-демократії Королівства Польського і Литви, відносин польської соціал-демократії з російським робітничим рухом і РСДРП. Новим вкладом в розробку проблеми російсько-польського революційного співробітництва в період підготовки ІІ з'їзду РСДРП стали дослідження 1960—1970 років, що містять серйозний критичний аналіз даної теми і вводять в науковий обіг невідомі раніше джерела. Це, перш за все, праці Р. Ермолаєвої, О. Манусевича, А. Шевелева, М. Пухлова³.

¹ Знамя нашей эпохи. — «Правда», 1960, 19 апреля.

² Див. Ледер З. Национальный вопрос в польской социал-демократии. «Пролетарская революция», 1927, № 2; Варский А. Социал-демократия Польши и Литвы и II съезд РСДРП. — «Коммунистический Интернационал», 1929, № 14; Кржижановский С. Польская социал-демократия на II съезде РСДРП. — «Борьба классов», 1933, № 9; Ганецкий Я. Делегация СДКПиЛ на II съезде РСДРП. — «Пролетарская революция», 1933, № 2.

³ Див. Ермолаева Р. Из истории русско-польских революционных связей (1893—1906 гг.) — «Вопросы истории КПСС», 1963, № 2; Манусевич А. Ленинская «Искра» и польское рабочее движение. — «Русско-польские революционные связи». Краткие сообщения института славяноведения. Т. 37, М., 1963; Манусевич А. Ленинская «Искра» и польская социалистическая печать. — «Новая и новейшая история», 1961, № 2; Ермолаева Р., Манусевич А. Ленин и польское рабочее движение. М., 1971; Шевелев А. Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг. Киев, изд-во Киевского ун-та, 1966; Пухлов Н. Из истории польской социал-демократической партии (1893—1904 гг.). М., «Наука», 1968.

Автор статті робить спробу показати діяльність В. І. Леніна та російських марксистів, спрямовану на організаційне зближення СДКПіЛ з РСДРП та залучення польської соціал-демократії до участі в роботі II з'їзду РСДРП.

У 1903 р. теоретична і практична діяльність В. І. Леніна була спрямована на те, щоб покінчити з ідейним і організаційним розбродом, що настав після I з'їзду РСДРП, створити марксистську партію нового типу. «Дедалі відчутніше, — писав він, — виявлялася потреба утворити справді згуртовану партію, тобто виконати те, що лише намічалось в 1898 році»⁴. Складні завдання, що стояли перед революційним рухом пролетаріату всієї Росії, могли бути розв'язані тільки колективними зусиллями соціал-демократичних організацій, «згуртованих в одну централізовану, дисципліновану армію»⁵.

Підготовка до II з'їзду проходила в умовах дальшого наростання революційного руху в Росії. Поширився він і на Королівство Польське. Про це свідчать першотравневі демонстрації 1903 р., які проходили під гаслом солідарності з російським пролетаріатом. Головне правління СДКПіЛ у листівках закликало польських трудящих разом з трудящими всієї Росії стати під знамена соціал-демократії у боротьбі проти царизму⁶. Слід відмітити, що поширювалися й листівки Польської соціалістичної партії (ППС), але в них «не було ні слова про 8-годинний робочий день і про соціалізм»⁷. Свою організованість, політичну свідомість і відданість справі пролетарського інтернаціоналізму виявив польський робітничий клас у ряді виступів⁸. Зростали й студентські заворушення⁹.

В. І. Ленін, редакція «Искры» надавали величезного значення політичному вихованню польських робітників, вбачаючи в них міцного і надійного союзника в революційній боротьбі. Саме в цей час надзвичайно почастишали повідомлення в департамент поліції про затримання на станції Границя транспортів з «Искрою» та іншою революційною літературою. Про виявлення «Искры» на цій станції повідомлялось майже щоденно. Тривожні сигнали про проникнення іскрівських видань в Польщу неодноразово надходили і в донесеннях зі станції Вержболово. Причому, як правило, кожний транспорт містив значну кількість літератури. Так, 29 травня 1903 р. начальник Вержболовського відділення роз'їзної пошти Василітський виявив 442 примірники революційних видань, зокрема 130 примірників газети «Искра». Лише протягом весни цього року він затримав 800 примірників марксистських видань¹⁰. Та, незважаючи на переслідування і чималі втрати, революційна література доходила до польського пролетаріату.

У цей період відбулися й особисті зустрічі польських революціонерів з В. І. Леніним та іншими діячами РСДРП. Як згадував М. Алексєєв, 1903 р. в Лондоні на відзначенні річниці Паризької комуни разом з В. І. Леніним виступав А. Варський¹¹. В Цюріху на кількох виступах

⁴ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад. Відповідь Розі Люксембург. — Повне зібрання творів, т. 9, с. 49.

⁵ Повідомлення про утворення «Організаційного комітету». — КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, ч. I, Київ, 1954, с. 34.

⁶ «Czerwony Sztandar», 1903, № 6, s. 8.

⁷ Demonstracja w Warszawie. — «Czerwony Sztandar», 1903, N 6, s. 3.

⁸ Так в Білостоці демонстрації робітників тривали два дні (1 і 2 червня). В перший день участь брало 600 робітників, а на другий — вже 3 тис. Див. «Czerwony Sztandar». 1903, N 6, s. 3.

⁹ Gwałty policyjne i młodzież. — «Czerwony Sztandar», 1903, N 5, s. 5—8.

¹⁰ Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), Департамент поліції — особливий відділ (ДП—ОВ), ф. 102, оп. 230, од. зб. 895. ч. 3, арк. 9, 12, 18, 19, 21, 22; ч. I, арк. 1, 3, 4, 14, 17, 18, 19, 30.

¹¹ Алексєєв Н. В. И. Ленин в Лондоне (1901—1903). — Воспоминания о В. И. Ленине, т. 2, М., 1969, с. 90.

члена Донського комітету РСДРП С. Гусева був присутній Ф. Дзержинський¹².

Тісні зв'язки СДКПіЛ з РСДРП, обізнаність з революційним рухом в Росії сприяли зростанню класової свідомості польського пролетаріату, який об'єднав «свої політичні прагнення з політичними прагненнями російського робітничого класу»¹³. СДКПіЛ в статті «Російська соціал-демократія» з обуренням відкидала наклепницькі твердження ППС, нібито «в Росії немає і довго не буде революційного робітничого руху»¹⁴. В статті вказувалось на єдність мети російських і польських робітників, відмічався розмах революційного руху в Росії, акцентувалася увага на необхідності створення єдиної партії. «В цьому зв'язку недалекої той час, коли виникне в Росії соціал-демократична партія, об'єднає революційний робітничий рух і зробить його ще сильнішим. Цього моменту з нетерпінням чекають свідомі російські робітники. Цього моменту чекаємо і ми, свідомі польські робітники»¹⁵.

Наведені факти про революційні виступи в Королівстві Польському, прагнення польської соціал-демократії об'єднатися в загальноросійську пролетарську партію роблять безпідставними твердження польського соціал-демократа К. Залевського, якого арешт і заслання відірвали від революційних подій на батьківщині. Він твердив, що у 1903 р. «в польському робітничому русі взагалі не помічалось поживлення»¹⁶. Однак навіть поліцейській власті змушені були визнати, що в той час численні арешти і розгроми соціал-демократичних організацій не могли покінчити з піднесенням революційного руху. В записці про хід агентурного спостереження в Лодзі за час від 15 березня по 1 травня 1903 р. читаємо, наприклад, таке: «Можна було думати, що в м. Лодзі відома група соціал-демократів, яка втратила після арешту 14 березня кращих своїх представників, повинна буде хоча б на більш чи менш тривалий час припинити свою діяльність. Проте дійсність не повністю підтвердила це передбачення»¹⁷. А в іншому повідомленні про лодзінську організацію СДКПіЛ говорилося, що вона налагоджує свою діяльність¹⁸.

В. І. Ленін, високо оцінюючи діяльність польських соціал-демократів, яким «належить величезна історична заслуга вперше створити справді марксистську, справді пролетарську партію в Польщі»¹⁹, підкреслював, що в умовах російської імперії робітничий клас повинен прагнути до об'єднання, що «товаришем російського робітника» проти самодержавства є «і робітник поляк»²⁰. Наголошуючи, що визволення польських трудящих з-під гніту самодержавства залежить від об'єднання революційних сил, він писав: «...Ми завжди будемо говорити польському робітникові: тільки якнайповніший і якнайтісніший союз з російським пролетаріатом може задовольнити вимоги теперішньої, даної політичної боротьби проти самодержавства, тільки такий союз дасть гарантію повного політичного й економічного визволення»²¹.

¹² Гусев С. О Втором съезде партии. — Воспоминания о Втором съезде партии. М., 1973, с. 90.

¹³ «Czerwony Szlandar», 1903, N 3. s. 1.

¹⁴ Socjałdemokracja rosyjska. — «Czerwony Szlandar», 1903, N 7, s. 1.

¹⁵ Там же, s. 2.

¹⁶ Залевский К. Из истории общественного движения в Русской Польше. — «Минувшие годы», СПб., 1908, № 12, с. 130.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ДП—ОВ, ф. 102, оп. 226, од. зб. 5, ч. 2л (13), арк. 160.

¹⁸ Там же, арк. 180.

¹⁹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. — Повне зібрання творів, т. 25, с. 280.

²⁰ Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії. — Повне зібрання творів, т. 2, с. 95.

²¹ Ленін В. І. Національне питання в нашій програмі. — Повне зібрання творів, т. 7, с. 230.

В. І. Ленін прагнув, щоб об'єднання СДКПіЛ з РСДРП відбулось ще до II з'їзду. Він передбачав, що на з'їзді опортуністи зроблять все, щоб зірвати вступ у загальноросійську робітничу партію польських соціал-демократів, уже тоді відомих своєю відданістю ідеям пролетарського інтернаціоналізму. Крім того, це об'єднання до партійного форуму надавало можливість польським представникам бути повноправними делегатами з'їзду. В такому випадку поляки могли б більш активно впливати на його рішення, сприяючи перемозі революційного крила РСДРП. Відомо, що В. І. Ленін в той час рішуче виступив проти пропозиції Мартова запросити СДКПіЛ на з'їзд з правом дорадчого голосу²².

Для того, щоб об'єднатися з РСДРП, польським соціал-демократам ще до з'їзду треба було заявити про приналежність до неї. 7 лютого 1903 р. Організаційний комітет по скликанню з'їзду надіслав СДКПіЛ офіційного листа такого змісту: «Організаційний комітет вирішив запросити на з'їзд тільки ті організації, які визнають себе частиною російської партії. Тому, якщо ви хочете бути повноправними членами з'їзду, а не тільки з дорадчим голосом, оголосіть, що, бажаючи працювати спільно з росіянами, ви зараховуєте себе до російської партії і пошліть цю заяву в «Искру». Тоді до вас негайно звернуться з пропозицією»²³.

12 березня редакцією «Искры» було надіслано листа, в якому польським соціал-демократам ще раз рекомендувалося якнайскоріше вирішити всі питання, зв'язані з їх участю в роботі II з'їзду РСДРП, що для «редакції «Искры» було б дуже бажаним»²⁴.

30 березня 1903 р. редакція «Искры» одержала лист за підписом А. Варського, складений за дорученням закордонного комітету СДКПіЛ. У цьому листі підкреслювалась повна солідарність польських соціал-демократів з російськими, їх духовна єдність²⁵, проте питання про вхідження СДКПіЛ в РСДРП обминалось²⁶. Цей лист, одержаний в кінці березня, В. І. Ленін відправив у Росію ОК і при цьому дописав, що радить негайно вжити заходів для того, щоб ОК і СДКПіЛ спільно випустили заяву про бажання останньої увійти в РСДРП. Після цього польських соціал-демократів можна буде запросити на з'їзд²⁷.

5 квітня 1903 р. А. Варський надіслав листа Розі Люксембург, в якому нагадував про статус представництва СДКПіЛ на II з'їзді РСДРП, викладений у відомому листі Організаційного комітету від 7 лютого 1903 року. «Абсолютно очевидно, — додавав він, — що практичного значення це питання не має, тому що на з'їзді ми і так одержимо повні права, а в разі необхідності можна в останню хвилину при вступі (в РСДРП. — В. Т.) оголосити про свою приналежність до єдиної партії»²⁸.

Лист показує, що керівники польської соціал-демократії не усвідомлювали важливості поради В. І. Леніна заявити до з'їзду про об'єднання з РСДРП.

²² Шевелев А. Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками, с. 34.

²³ List Komitetu organizacyjnego (KO) do Komitetu Zagranicznego (RZ) SDKPiL. 7 lutego 1903. Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty 1893—1904. Opracował B. Szmidt. Moskwa. 1934, s. 349 (далі — SDKPiL).

²⁴ Materiały o IV zjeździe SDKPiL i o II zjeździe SDPRR «Z pola walki», 1929, N 7—8, s. 166.

²⁵ Варский А. Редакции «Искры», март 1903. — Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903. Сб. документов (далі — Переписка...). Т. 3, М., 1970, док. № 1144, с. 253.

²⁶ Там же, с. 252—253.

²⁷ Ленин В. И. Организационному комитету, 31 марта 1903 г. — Полн. собр. соч., т. 46, с. 283.

²⁸ Materiały o IV zjeździe SDKPiL i o II zjeździe SDPRR «Z pola walki», 1929, N 7—8, s. 168—169.

Організаційний комітет через відсутність прямої заяви СДКПіЛ про об'єднання з РСДРП у травні 1903 р. змушений був прийняти резолюцію, в якій вказувалось, що ОК (за статутом II з'їзду РСДРП) не може запросити організацію, що не є частиною партії, але «з метою об'єднання всіх діючих в Росії соціал-демократичних організацій, Організаційний комітет пропонував з'їзду вирішити питання про запрошення польської соціал-демократії, присутність якої він вважає на з'їзді бажаною»²⁹.

В. І. Ленін робив все можливе для участі польської делегації на з'їзді. В цей час один з агентів «Искры» за дорученням В. І. Леніна вступив у переговори з представниками СДКПіЛ. Від польських соціал-демократів у переговорах брали участь Ф. Дзержинський і А. Варський. Сторони погодились, що СДКПіЛ повинна негайно заявити про свою належність до РСДРП, але це рішення запізнилось³⁰. Листування між ОК і представниками СДКПіЛ тривало³¹.

Велике занепокоєння в зв'язку з помилковою позицією керівництва СДКПіЛ висловив Ф. Дзержинський. 7 липня 1903 р. він надіслав листа в ЗК СДКПіЛ, в якому виклав відповідь Організаційного комітету по скликанню з'їзду. Лист свідчив, що автор погоджувався з умовами, висунутими ОК, і висловлював впевненість, що СДКПіЛ братиме участь в роботі II з'їзду РСДРП³².

У цей відповідальний для СДКПіЛ момент Ф. Дзержинський проводить велику організаційну роботу³³, і з його ініціативи 25 липня 1903 р. скликається IV з'їзд СДКПіЛ для вироблення конкретних умов об'єднання з РСДРП³⁴.

Розглянувши питання про ставлення польських соціал-демократів до РСДРП, делегати з'їзду з приводу цього прийняли розгорнуту постанову, про що свідчать його протоколи. Вони дають можливість поставити під сумнів спогади Я. Ганецького, в яких він писав: «Дискусія з внутріпартійних питань (часами дуже бурхлива) сильно затягувалась і на обговорення важливого питання про наш вступ до РСДРП майже ніякого часу не було приділено. Зокрема, порядок денний російського з'їзду не обговорювався»³⁵.

В постанові викладались 7 пунктів умов об'єднання³⁶. В ній було висунуто глибоко помилкову позицію про побудову партії за федеративним принципом. Слід відзначити, що федералізм польських соціал-демократів був непослідовним. СДКПіЛ, наприклад, підтримала В. І. Леніна в його боротьбі проти дрібнобуржуазного націоналізму, сепаратизму і федералізму, найзапеклішим захисником якого був Бунд. В період підготовки II з'їзду РСДРП «Пшегльонд соціал-демократични» познайомив читачів з опублікованою в газеті «Искра» статтею В. І. Леніна «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейсь-

²⁹ Александрова Е. П. Из Киева — редакции «Искры» 3 июня 1903, — Переписка..., т. 3. док № 1269, с. 389.

³⁰ Шевелев А. Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками. с. 35—36.

³¹ Див. List A. Warskiego do Komitetu Organizacyjnego, 26. VI. 1903. — SDKP i L. Organizował B. Szmidt, s. 353—354.

³² Дзержинський Ф. До закордонного комітету СДКПіЛ. Мюнхен, 7 липня 1903 р. — Вибр. тв., т. I, Київ, 1960, с. 44.

³³ Дещо раніше Ф. Дзержинський писав Ц. Войнарівській, що справа загально-російського з'їзду і об'єднання партії вимагає, щоб польські соціал-демократи в найкоротший час зібрались і прийняли відповідні рішення (див. Дзержинський Ф. Вибр. тв., т. I, с. 35).

³⁴ Матеріали з'їзду, див. в кн. «SDKPiL», s. 360—376.

³⁵ Ганецький Я. Делегация СДКПіЛ на II съезде РСДРП. — «Пролетарская революция», 1933, № 2, с. 189.

³⁶ SDKPiL, s. 365.

кому пролетаріату», де відстоювався ленінський організаційний принцип побудови партії і викривався націоналізм Бунду³⁷.

В постанові ставилась також вимога заміни формулювання про надання націям права на самовизначення. Це пояснювалося тим, що керівництво СДКПіЛ неправильно розуміло вимогу «права націй на самовизначення», вважаючи, що вона грає на руку такій націоналістичній партії, якою була Польська соціалістична партія (ППС). В. І. Ленін же писав, що в боротьбі проти ППС саме марксистський принцип національного самовизначення був би головним козирем проти останньої³⁸.

На з'їзді і на цей раз не було чітко вирішене питання про ставлення польської соціал-демократії до програми РСДРП. 26 липня 1903 р. А. Варський надіслав в «Искру» листа, в якому повідомляв, що в питанні про ставлення до РСДРП з'їзд прийняв резолюцію, яка визнає «справу об'єднання партії соціал-демократії всієї Росії справою першочергової ваги, якій підпорядковані інші питання»³⁹. Однак ІV з'їзд СДКПіЛ не виніс спеціальної постанови про відмову від принципу побудови партії на федеративних засадах. Тому ОК не взяв на себе відповідальність за запрошення польської делегації на ІІ з'їзд РСДРП⁴⁰.

У зв'язку з початком ІІ з'їзду РСДРП лист було переправлено в мандатну комісію з'їзду. В. І. Ленін виступив за запрошення польської делегації на з'їзд з правом дорадчого голосу. «Я не бачу переконливих доводів проти запрошення, — говорив він, — Організаційний комітет зробив перший крок до зближення польських товаришів з російськими. Запросивши їх на з'їзд, ми зробимо другий крок по цьому самому шляху. Ніяких ускладнень я від цього не бачу»⁴¹.

Делегатами від польської соціал-демократії на ІІ з'їзд РСДРП були обрані А. Варський і Я. Ганецький, на яких було покладено завдання «врегулювати справу єдності СДКПіЛ і РСДРП»⁴².

Таким чином, підготовка до ІІ з'їзду РСДРП здійснювалася в умовах наростання революційного руху в Росії і Польщі. Листування В. І. Леніна, Організаційного комітету і редакції «Искры» з керівниками польської соціал-демократії свідчить про те, що В. І. Ленін і російські марксисты надзвичайно терпеливо і в той же час наполегливо прагнули до об'єднання СДКПіЛ з РСДРП і залучення польських товаришів до участі у роботі ІІ з'їзду РСДРП.

В. В. ТРОФИМОВИЧ

ОРГАНИЗАЦИОННОЕ СБЛИЖЕНИЕ РОССИЙСКИХ И ПОЛЬСКИХ МАРКСИСТОВ НАКАНУНЕ ІІ СЪЕЗДА РСДРП

Резюме

В статье освещается переписка В. И. Ленина, Организационного комитета и редакции «Искры» с польскими социал-демократами в период подготовки и созыва ІІ съезда РСДРП по вопросу об объединении СДКПіЛ с РСДРП и статусе участия в его работе.

³⁷ Ермолаева Р., Манусевич А. Ленин и польское рабочее движение. М., 1971, с. 73.

³⁸ Ленин В. И. Е. М. Александровой, май, позднее 22, 1903. — Полн. собр. соч., т. 46, с. 288.

³⁹ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903. Протоколы. М., 1959, с. 702.

⁴⁰ Ермолаева Р., Манусевич А. Ленин и польское рабочее движение, с. 75.

⁴¹ Ленин В. И. Виступи в питанні про участь польських соціал-демократів на з'їзді 18 (31) липня. — Повне зібрання творів, т. 7, с. 253.

⁴² Feder T. Z działalności A. Warskiego w szeregach SDKPiL. — «Z pola walki», 1959, N 1, s. 186.

УЧАСТЬ ПОЛЯКІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ЛИСТОПАДОВОМУ ПОВСТАННІ 1830—1831 РОКІВ

Боротьба польського народу за незалежність під час повстання 1830—1831 років викликала не тільки співчуття, але й активну підтримку і в різних формах допомогу з боку польського населення Правобережної України. Разом з поляками Правобережжя у революційних подіях на території Королівства Польського взяли участь і українські селяни. Ця солідарність з польськими повстанцями обумовлювала спільністю мети у боротьбі проти царського самодержавства, за соціальну і національну свободу.

В історіографії листопадового повстання обраній нами темі присвячена тільки одна, видана ще тридцять років тому стаття польського історика Ядвіги Гоффман, в якій розглянуто лише діяльність у Польщі литовсько-волицького легіону¹. Зрозуміло, ця стаття не висвітлює всіх питань участі поляків і українців Правобережної України у повстанні.

Як відомо, 15 грудня 1828 р. у Варшаві серед військових школи прапорщиків виникла таємна організація «Товариство підхорунжих», керівником якої став П. Висоцький². Спочатку метою змовників було «з'єднати всі зусилля... для захисту згнаньбленої конституції» Королівства Польського, а пізніше вони взяли курс на організацію польського повстання, яке було успішно здійснене³.

Поляки Правобережної України, що знаходились у Польщі на військовій службі, взяли діяльну участь в організації П. Висоцького. Зокрема, дрібнопомісні шляхтичі Кароль Пашкевич з Волині⁴ і Юзеф Добровольський з Поділля⁵ були одними з ініціаторів заснування «Товариства підхорунжих», а також основними помічниками Висоцького. До цієї організації приєднався артилерист Варшавської кінної батареї волинянин Ю. Четвертинський⁶.

У 1830 р. під впливом «Товариства підхорунжих» виникає в польській столиці таємна цивільна організація «Вільних поляків», в яку ввійшли засновники лівої течії повстання Й. Лелевель, М. Мохнацький, К. Броніковський та ін. Сюди ж активно примкнули відомий поет з

¹ Hoffman J. Legja Litewsko-wołyńska 1831 r. — «Rocznik Wołyński», t. II. Równe, 1931.

² Див. Писаревский Г. Г. К истории польской революции 1830 г. Баку, 1930; Tokarz W. Sprzysiężenie Wysockiego i Noc Listopadowa. Kraków, 1925; Bortnowski W. Związek Piotra Wysockiego (1828—1830). — «Studia i materiały do historii wojskowości», t. VII, cz. 1. Warszawa, 1961, s. 145—186.

³ Pamiętnik Piotra Wysockiego o powstaniu 29 listopada 1830 r., t. I—II. Paryż, 1863.

⁴ Giller A. Weterani powstania Listopadowego. — W ks.: «Wieniec pamiątkowy półwiekowej rocznicy powstania Listopadowego». Rapperswil. 1881, s. 106—112.

⁵ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДА УРСР), ф. 468, оп. 1, спр. 3, арк. 14—15; Polski Słownik Biograficzny (далі — PSB), t. V. zes. 3. Kraków, 1939, s. 253—254.

⁶ PSB, t. IV, zes. 3. Kraków, 1938, s. 363—364.

Київщини С. Гошинський, за яким в цей час полювала поліція Правобережжя⁷, дрібний поміщик-волинянин з прогресивними поглядами Анастас Дунін⁸ та ін.

Діяльність вихідців з Правобережної України у польських конспіративних організаціях була настільки активною, що І. Я. Франко, розглядаючи це питання, прийшов до висновку: повстання у Варшаві прискорилось і почалося значною мірою під тиском саме представників України і особливо С. Гошинського⁹. Така характеристика, звісно, є деяким перебільшенням, однак в цілому правильно відбиває значення їхньої діяльності у польському національно-визвольному русі.

Буржуазні революції 1830 р. у Франції і Бельгії, національний гніт були безпосереднім поштовхом до загального повстання польського народу за незалежність¹⁰. Очевидець варшавських подій декабрист Л. С. Лунін писав: «... Ніч 29 листопада (1830 р.) була освітлена вогнями свободи. В один день столиця була звільнена, через кілька днів... фортеці зайняті, народ озброєний... ось дія цього повстання, благородного і чистого, як героїчне натхнення, яке його породило»¹¹.

В подіях листопадової ночі, яка стала початком одинадцятимісячної боротьби польського народу за самодержавством, діяльну участь взяли також поляки, вихідці з Правобережної України, які знаходилися в цей час у Варшаві. Так, уже згадуваний Ю. Добровольський, один з видатних діячів листопадового повстання, разом з організатором збройного виступу П. Висоцьким закликав особовий склад школи прапорщиків до повстання, а в ході подій на чолі власного загону з військових здійснював арешти царських офіцерів. Саме він звернувся із закликом до польських генералів Ю. Хлопицького і І. Паца взяти владу в свої руки. Ю. Добровольський в одному з боїв був важко поранений¹². У загоні Висоцького мужньо бився з царськими військами К. Пашкевич, який був також у числі повстанців, що увірвалися до Бельведерського палацу намісника великого князя Костянтина Павловича¹³.

Важливу роль в цю буремну ніч зіграв Ю. Четвертинський¹⁴, Він, спираючись на своїх однодумців у полку варшавської артилерії, разом з товаришем по службі, волинянином К. Борковським¹⁵, зумів перетягти артилерію на бік повсталих, що сприяло перемозі. На групу

⁷ Див. Прибавление к № 52 «Северной Пчелы», СПб., 1830, 22. XII, с. 584; Sokołowski A. Dzieje powstania Listopadowego 1830—1831. Wiedeń, 1907, s. 53; Goszczyński S. Podróż mojego życia. Wilno, 1924.

⁸ Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА СРСР), ф. 1, оп. 1, спр. 12031 ч. 14, арк. 415—416; Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 1, оп. 336д, спр. 2635, арк. 1; PSB, t. V, zes. 5. Kraków, 1946, s. 473—474.

⁹ Франко І. Я. Твори в 20-ти томах, т. XIX, Київ, 1956, с. 681.

¹⁰ Повстання 29 листопада 1830 р. достатньо висвітлене в історичній літературі: Tokarz W. Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831 r. Warszawa, 1930; його ж. Sprzysiężenie Wysockiego i Noc Listopadowa; Lerkowski T. Warszawa w powstaniu Listopadowym. Wyd. 2. Warszawa, 1965.

¹¹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. III. М., 1951, с. 170.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 468, оп. 1, спр. 3, арк. 14—15; PSB, t. V, zes. 3. Kraków, 1939, s. 253—254.

¹³ Giller A. Weterani powstania Listopadowego, s. 106—112.

¹⁴ PSB, t. IV, zes. 3. Kraków, 1938, s. 363—364; Ю. Четвертинський (1805—1837 рр.) родом з Острозького повіту на Волині. Здобув освіту в Кременецькому ліцеї. Під час повстання дослужився до капітана. Після повстання — активний діяч польської еміграції.

¹⁵ Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. Rok 1866. Paryż, 1867, s. 303—304; К. Борковський (1802—1865 рр.) родом з Волині, де пройшли його дитячі роки і юність. Служив у польських військах. Після повстання — емігрант, учасник Краківського повстання 1846 року.

К. Броніковського з товариства «Вільних поляків» було покладене завдання підняти на повстання жителів Варшави. Активну діяльність в цьому напрямку розвинув член групи А. Дунін, який також одним з перших пішов на штурм Арсеналу¹⁶. При взятті останнього відзначився дрібний шляхтич з Поділля О. Корженевський, член «Товариства підхорунжих»¹⁷. М. Мохнацький у своїй відомій праці з любов'ю писав: «...Не менш видатною особою серед всіх (29 листопада) був Северин Гощинський, оригінальний поет, мужній і сміливий боєць»¹⁸. Дійсно, член організації «Вільних поляків» С. Гощинський у вирішальний момент виступу варшав'ян повів у бій за собою організацію. Він був на найвідповідальніших ділянках боротьби: при взятті Бельведерського палацу, Арсеналу. Своєю енергією, особистим прикладом запаливав повсталих і вів їх за собою проти царських військ¹⁹.

Загалом у подіях листопадової ночі взяли участь більше ста поляків — жителів Правобережної України, і серед них, які «не підлягають під наймилостивіше прощення» російського імператора, волинські шляхтичі А. В. Нико, В. Поплавський, А. Запасник, брати Олександр і Еразм Комарницькі, подолянин-шляхтич Л. Чарковський²⁰ та інші.

Вихідці з Правобережної України відігравали активну роль протягом всього повстання 1830—1831 рр. Зокрема, у перші дні після переможної листопадової ночі, в ході формування повстанського керівного центру, ряд поляків з України примкнув до утвореного Лелевелем «Патріотичного товариства» — лівиці повстання. До складу його керівництва ввійшов А. Дунін, активними членами стали О. Комарницький, шляхтич з Київської губернії В. Звержковський²¹.

Зрозуміло, радикальні погляди Лелевеля, Мохнацького поділяли не всі поляки України, які стали членами організації. Прихильне ставлення їх до «Патріотичного товариства» пояснюється перш за все тим, що організація найбільш рішуче домагалася поширення повстання на територію Правобережжя. Саме цього боявся противник повстання диктатор Ю. Хлопицький. Він закрити «Патріотичне товариство»²².

Тим часом з Правобережної України прибувають до Варшави емісари таємних організацій і просто співчуваючі повсталим. Однак ті і другі незабаром відчули неприязне ставлення з боку Ю. Хлопицького²³.

Після провалу спроб ліквідувати повстання в січні 1831 р. Ю. Хлопицький склав з себе повноваження диктатора. Це була перемога революційних сил польського народу. Активізує свою діяльність відновлене «Патріотичне товариство». Воно рішуче вносить пропозицію урядові повстанців про поширення повстання на так звані «східні креси». Для того, щоб посилити тиск на сейм, 20 січня утворюється дочірня організація «Патріотичного товариства» клуб «З'єднаних братів», до яко-

¹⁶ КОДА, ф. 1, оп. 336д, спр. 2635, арк. 1; PSB, t. V, zes. 5. Kraków, 1946, s. 473—474; А. Дунін (1802—1840). Мати мала на Ровенщині (Волинь) всього 24 кріпаки. Навчався у Кременецькому лицей. В 1830 р. прибув до Варшави і став повстанцем.

¹⁷ PSB, t. XIV, zes. 2. Warszawa. 1969, s. 177—178; І. Корженевська присвятила О. Корженевському роман «Дубовый листок». Куйбышев, 1969.

¹⁸ М о х н а ц к і М. Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831, t. 1. Poznań, 1863, s. 310.

¹⁹ G o s z c z y Ń s k i S. Podróż mojego życia; його ж. Noc Belwederska, cz. I, Paryż, 1869.

²⁰ ЦДБІА СРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 12031, ч. 1, № 1794; ч. 2, арк. 116—118, 426—427; ч. 6, арк. 430; ч. 14, арк. 481—482.

²¹ PSB, t. V, zes. 5, s. 473—474; PSB, t. IX, zes. 1. Warszawa, 1960, s. 116—117; ЦДБІА СРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 12031 ч. 2, арк. 116—118; ч. 14, арк. 484—485.

²² D e m b o w s k i L. Moje wspomnienia, t. II. Petersburg, 1898, s. 53—54.

²³ W r o t n o w s k i F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w r. 1831, t. 1 Paryż, 1837, s. 213.

го вступило близько 300 вихідців з Правобережжя, Литви і Білорусії²⁴. В комітет клубу, керований Лелевелем, від України ввійшли емісар подільських нелегальних організацій М. Дениско, шляхтич з Київської губернії Л. Бентковський, від Волині — П. Верещинський²⁵. Першим актом діяльності клубу «З'єднаних братів» було видання відозви до сейму, в якій вимагалось поширити повстання на литовські й українські землі, а також організувати на території Польщі литовські, волинські і подільські легіони з добровольців, що прибули до Варшави. Ці легіони в перспективі повинні були стати ядром формування повстанських військ «східних кресів». Яскраві виступи Лелевеля у сеймі для підтримки діяльності клубу сприяли швидкому позитивному рішення парламенту. Сейм запропонував деяким членам клубу бути послами на засіданнях від Литви, Білорусії і України до тих пір, «поки справжні представники по той бік Бугу і Неману не будуть в змозі виконувати ці функції»²⁶.

25 січня 1831 р. повстанський уряд, посилаючись на заяву клубу «З'єднаних братів», видав звернення до жителів Литви і Правобережної України, в якому говорилось про необхідність скинення ярма царського самодержавства. Ця відозва прозвучала як заклик до повстання. З цього часу у польському генштабі починають розроблятися плани перекинення повстанських військ на Правобережжя. Зокрема, вихідцю з Поділля генералу Ю. Дверницькому було доручено повести свій корпус на Волинь²⁷. П. Верещинський отримав мандат на організацію в Польщі Волино-подільського легіону, який би сприяв у поході загонові Ю. Дверницького²⁸.

В результаті цих заходів варшавського уряду у квітні—травні 1831 р. на Правобережній Україні відбувся збройний виступ поляків, в якому взяло участь до 6 тис. чоловік²⁹. Після його поразки значна частина повстанців перебралася до Королівства Польського. Так, в ніч з 26 на 27 квітня 1831 р. до 500 повстанців Кам'янецького і Проскурівського повітів Подільської губернії перейшли до Галичини, з якої близько 80% складу перебралася на територію Польщі³⁰. У травні—червні з Поділля, Волині і Київщини прибуло до Королівства Польського ще близько двох тисяч повстанців. Тут вони продовжили боротьбу проти самодержавства, поповнили польські війська, гарнізони фортець. Сформований з них, наприклад, Волинський полк К. Ружицького прославився своїми перемогами на всю Польщу³¹.

²⁴ Див.: Смит Ф. История польского восстания и войны 1830 и 1831 гг., т. I. СПб., 1863, с. 281; Воронков И. А. Польское восстание 1830—1831 гг. в Белоруссии. — «Вестник Московского университета». Серия IX, М., 1966, № 2, с. 48; Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w r. 1831, t. 1, s. 213.

²⁵ ЦДВІА СРСР. ф. 1, оп. I, спр. 12031 ч. 16, арк. 26—28; J. Lelewel. Dzieła, t. I. Warszawa, 1957, s. 264—265; t. VIII, Warszawa, 1961, s. 101—102.

²⁶ Смит Ф. История польского восстания и войны 1830—1831 гг., т. I, с. 282.

²⁷ Див.: Dwernicki J. Pamiętniki generała. Lwów, 1870; Pawłowski B. Dwernicki. Poznań, 1922; Przewalski S. Bitwa pod Boromelem 15—20, IV, 1831. — «Studia i materiały do historii wojskowości», t. IX, cz. 2. Warszawa, 1963; Ю. Дверницький (1779—1854) народився в Подільській губернії. Йому належало с. Завалля біля м. Кам'яця-Подільського, де постійно проживала його сім'я. З 1809 р. на військовій службі. В 1830 р. одержав чин генерала. Під час повстання ним була здобута перемога під м. Сточки. У квітні 1831 р. здійснив похід із своїм корпусом на Волинь. Активний діяч демократичної польської еміграції.

²⁸ Działuszejmu z r. 1830—1831. Wyd. M. Rostworowski, t. I, Kraków, 1907, s. 401—402.

²⁹ Див.: Историко-социологические исследования. М., 1970, с. 115; Lepkowski T. Społeczne i narodowe aspekty powstania 1831 roku na Ukrainie. — «Kwartalnik Historyczny», t. LXIV, nr. 6. Warszawa, 1957, s. 41—65

³⁰ Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w r. 1831, t. I, s. 317—319.

³¹ Różycki K. Pamiętnik pułku jazdy Wołyńskiej. Paryż, 1863; Berzewicz E. Wspomnienia podporucznika pułku jazdy Wołyńskiej. Lwów, 1876.

Аналіз списків учасників повстання 1831 р. на Україні, а також списків повстанців-емігрантів дозволяє навести такі дані про соціальний склад жителів Правобережжя, які взяли участь у повстанні 1830—1831 рр. на території Польщі ³².

Станові групи повстанців	Волинська губернія, чол.	Подільська губернія, чол.	Київська губернія, чол.
Поміщики	182	111	42
Шляхта	396	592	138
Податні стани	219	173	52
Соціальний стан невідомий	40	51	30
Всього	827	927	262

Зокрема, процентне співвідношення різних станових груп виглядає так: з 2016 повстанців поміщики склали тільки 16,1%, шляхта — 55,3%, що в загальній кількості становило 1451 чоловік, або 71,4%. У повстанні в Польщі брав участь також податний стан: селяни — 366 чоловік, міщани — 57, однодвірці, солдати — 21; разом — 444 чоловіки, або 22,2%. Загалом з Подільської губернії взяло участь у листопадовому повстанні 1830—1831 рр. 659 чоловік з дворянського і 173 чоловіки з податних станів; з Волинської — 568 чоловік дворянського і 219 податних станів, а з Київської — 262 чоловіки дворянського і 52 — податного станів. Віддаленість останньої губернії від кордонів Королівства Польського певною мірою зумовила найменший процент повстанців з цієї території.

Соціальний склад відносно невеликої групи повстанців (2016 чол.) відзеркалює і характеризує загальну природу польського повстання 1830—1831 років як шляхетського. Привертає увагу схожість процентних співвідношень станово-класових сил даної групи і учасників польського повстання 1831 року на Правобережній Україні. Це свідчить про специфічно однакові умови формування контингентів повстанців як у Польщі, так і на Правобережній Україні.

Наявність у складі повстанської групи в Королівстві Польському 366 селян і 76 чоловік інших податних станів з Волині, Поділля і Київщини, а також участь у польському повстанні на Правобережжі 1241 селянина (з них 1059 чоловік були активними повстанцями) ³⁴ спростовують твердження тих дослідників листопадового повстання, які заперечували участь селян у цих подіях.

В цілому українське селянство поставилось байдуже, а в деяких випадках вороже до польського повстання, розуміючи його класову і національну обмеженість. Як відомо, Ф. Енгельс саме за цю обмеженість назвав повстання 1830—1831 рр. «консервативною революцією» ³⁵. Однак при цьому слід враховувати революціонізуючий вплив національно-визвольної боротьби польського народу на суспільство (і в тому числі на селянство) в умовах кризи феодально-кріпосницької системи.

Певну роль в залученні невеликої частини селян Правобережжя до повстання зіграло поширення усної і письмової агітації організаторів

³² ЦДВІА СРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 12031 ч. 1—16;

До стану «поміщики» ми віднесли також поміщицьких дітей — учасників повстання. До шляхетського стану включено безмаєтних і дрібнопомісних дворян, яких царизм масово перевів у 30—40-х роках XIX ст. у податні стани селян-однодвірців і міщан. До податних станів віднесено селян, однодвірців, міщан, солдатів тощо.

³³ Историко-социологические исследования, с. 112—168.

³⁴ Обушenkova Л. А. Статистика участников восстания на Правобережной Украине в 1831 г. — «Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков-славистов». Минск, 1969, с. 481; Историко-социологические исследования, с. 112—168.

³⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 472.

збройної боротьби на Україні. Селянам на словах декларувались особиста свобода, громадянство, право на освіту і навіть деколи право на землю³⁶. Вплив цієї агітації пояснюється тим, що частина кріпаків сподівалась в результаті успіху повстання позбавитись феодально-кріпосницького ярма, а тому прихильно відгукнулася на заклик до збройного виступу проти самодержавства. Так, кріпаки Волинської і Подільської губерній Т. Сидорко, М. Мартинюк, Ю. Ковальський, М. Богущкий³⁷ та інші ще у 1829—1830 рр. утекли від своїх поміщиків до Галичини. Після вибуху листопадового повстання вони перейшли до Королівства Польського і, вступивши на службу у повстанські війська, взяли участь в багатьох битвах з царською армією. Після поразки повстання стали емігрантами.

Контингент селян-повстанців з Правобережжя був неоднорідним. За віросповіданням серед них були католики, уніати і навіть православні. Значне місце в цій групі займали селяни — дворові слуги поміщиків, які разом зі своїми панами потрапили до Польщі³⁸. У матеріалах слідства часто можна зустріти такі записи: «Повстинський І., селянин Старокостянтинівського повіту с. Богданівки. Разом з поміщицьким сином Каспером Мошковським поступив у повстанські війська і був взятий у полон у фортеці Замосця»³⁹. До речі, у цій фортеці служили ще 30 селян Волинської губернії⁴⁰. Все ж незалежно від того, чи селяни-повстанці були дворовими слугами, чи просто відробляли барщину, чи сповідали різні релігії, їх єднало насамперед те, що всі вони належали до класу пригноблених і тому мета їх боротьби відрізнялась від шляхетської. Участь українських селян у повстанні ґрунтувалась на боротьбі з самодержавством проти феодально-кріпосницького гніту, за землю. Їм були близькі інтереси селянства Королівства Польського: разом пліч-о-пліч боролися за свободу Польщі, разом добивалися соціально-економічних демократичних перетворень від консервативного варшавського уряду. Селяни-повстанці з України, як і 180 російських солдатів і офіцерів, що перейшли на бік польських повсталих⁴¹, стали символом дружби між польським, українським і російським народами під гаслом «За нашу і вашу свободу!».

Отже, в Польщі табір повстанців, вихідців з Правобережної України, за своїм соціальним і національним складом був неоднорідним. Якщо дворянський стан складався в основному з шляхти, польських і ополячених поміщиків, то податний стан, найбільше селяни, був етнічно змішаний. Про це якоюсь мірою свідчать українські прізвища селян-повстанців: І. Васильчук, М. Мартинюк, І. Швачок, О. Пономаренко, а також і польські: Я. Борковський, Ф. Івановський⁴², причому під цими прізвищами переховувалися часто ополячені або українські кріпаки.

Особливо посилювався вплив вихідців Правобережної України у боротьбі повстання Королівства Польського з середини липня 1831 року. Маючи досвід поразки збройного виступу на Правобережжі, вони активно виступили за радикалізацію боротьби. Значна частина їх стала

³⁶ Див. Баженов Л. В. Восстание 1830—1831 гг. на Подолии. — «Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков-славистов», с. 468—474.

³⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 12031, ч. 1, № 2081; ч. 2, арк. 321; ч. 14, арк. 257—259; КОДА, ф. 2, оп. 154, 1831 р., спр. 90, арк. 77.

³⁸ Łerkowski T. Spoleczne i narodowe aspekty powstania 1831 roku na Ukrainie, s. 59.

³⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 12031 ч. I, № 1756.

⁴⁰ Там же, ч. 2, 14.

⁴¹ Бортник А. І. Участь російських солдатів і офіцерів у польському повстанні 1830—1831 рр. — «Український історичний журнал», 1962, № 2, с. 137—138.

⁴² ЦДВІА СРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 12031 ч. 2, арк. 12—13, 321—322, 501; ч. 14, арк. 75, 137—138.

Ці селяни здебільшого незалежно від того, чи вони були католиками, чи уніатами, відносились до українців.

членами «Патріотичного товариства», яке на той час розгорнуло кампанію за організацію нового походу польської армії на Україну. Під впливом вихідців з Правобережжя і Литви відбувається різке розмежування товариства на «праве» і «ліве» крило⁴³.

Другим осередком діяльності вихідців з України став сейм. Зокрема, у липні—серпні 1831 р. польська ізба повстанського парламенту була поповнена 18 депутатами, колишніми керівниками повстання на Правобережжі. Вони представляли основні повіти трьох губерній Правобережжя. Серед цих «послів» відзначались політичною активністю, наприклад, сенатор Н. Олізар, прибічник консервативної течії повстання, депутат від Волинської губернії; майбутній соціал-утопіст С. Ворцель, представник Ровенського повіту (Волинь); діяч з прогресивними поглядами К. Гodeбський⁴⁴ та ін.

Одночасно вихідці з Правобережжя об'єднувалися у власну організацію «Товариство земель російських»*, в комітет якого ввійшли найбільш впливові діячі: С. Ворцель, К. Гodeбський, П. Копчинський та ще п'ять представників від трьох губерній Правобережної України⁴⁵. Програма цієї організації полягала у підготовці нового польського повстання на Правобережжі. З цієї метою передбачалось збирати кошти на матеріальну підтримку членів товариства, на формування легіонів повстанських військ (наприклад, поміщик-повстанець з Київщини О. Потоцький пожертвував організації 20 тис. злотих⁴⁶).

Крім цього, ліве крило «Товариства земель російських» (С. Ворцель, П. Копчинський, К. Гodeбський та ін.), прагнучи радикалізувати повстанську боротьбу, рішуче виступило у сеймі, на сторінках польської преси з проектами вирішення аграрно-селянського питання у Польщі та на Україні. Воно взяло участь в роботі «Товариства поліпшення становища селянства»⁴⁷. Однак консервативний уряд, йдучи на поводи поміщицько-магнатських кіл, і наприкінці свого існування залишався глухим до потреб селянства, що було однією з об'єктивних причин поразки повстання 1830—1831 років.

На початку вересня 1831 р. царська армія оточила Варшаву. Серед захисників столиці були такі загартовані у битвах з царизмом і нагороджені за відвагу польськими «золотими» і «срібними» хрестами патріоти, як подолянин Е. Єловицький, волинянин А. Рашевський, з Київщини — Я. Креховецький⁴⁸, а також селяни-повстанці Я. Борковський, Ф. Івановський тощо. Всього в обороні повсталого столиці взяли участь до чотирьохсот жителів Правобережної України. З втратою Варшави, поступово відступаючи і захищаючи останні рубежі повстання, вони залишили Королівство Польське і поповнили табір польської еміграції, склавши групу з 1087 чоловік, яким було заборонено царським урядом повертатися на батьківщину⁴⁹.

⁴³ Див. Łepkowski T. Warszawa w powstaniu Listopadowym. s. 181, 195; Wybór źródeł do powstania Listopadowego. Oprac. J. Dutkiewicz. Wrocław, 1957, s. XLIX.

⁴⁴ Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w r. 1831, t. II, s. 252—253; Jełowicki A. Moje wspomnienia. Wyd. 5. Lwów, 1933, s. 248—250; Zbiór pamiątek do historii powstania polskiego z r. 1830—1831. Lwów, 1882, s. 97.

* «Товариство земель російських» включало в себе вихідців з Правобережної України, Литви і Білорусії.

⁴⁵ Див. Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w r. 1831, t. II, s. 256; Jełowicki A. Moje wspomnienia, s. 256.

⁴⁶ Див. «Kurier Polski», Warszawa. nr. 575, 1831, 23. VII; Jełowicki A. Moje wspomnienia, s. 256.

⁴⁷ Див. PSB, t. XIII. Warszawa, 1968, s. 626; t. VIII, zesz. 2, Warszawa, 1959, s. 166—168.

⁴⁸ Див. Kunaszowski H. Zyciorysy uczestników powstania listopadowego. Lwów, 1880, s. 149; PSB, t. XI. Warszawa, 1964—1965, s. 162—163; PSB, t. XV, Warszawa, 1970, s. 265—266.

⁴⁹ Историко-социологические исследования, с. 183, 185.

. Отже, викладений у статті матеріал свідчить про активну роль населення Правобережжя у справі листопадового повстання і дозволяє зробити деякі висновки.

По-перше, участь вихідців Правобережної України у повстанні 1830—1831 рр. була результатом розвитку в краї загальнопольського громадсько-політичного і національно-визвольного руху 20-х років XIX ст.

По-друге, поразка польського повстання 1831 р. на Правобережжі, політична боротьба у Королівстві Польському привели до розмежування табору повстанців на різні політичні течії, зокрема до виникнення революційно-демократичного напрямку в польському громадсько-політичному і національно-визвольному русі як на Правобережній Україні, в Польщі, так і в польській політичній еміграції.

По-третє, участь, хоч і невеликої, частини селян та представників інших податних станів Правобережної України в листопадовому повстанні 1830—1831 рр. була викликана революціонізуючим впливом національно-визвольної боротьби польського народу, яка стала виявом протесту проти прогнилої феодально-кріпосницької системи. Всупереч планам і цілям консервативних поміщицько-шляхетських угруповань, в ході цього повстання проявилась класова солідарність пригноблених польського і українського народів.

Л. В. БАЖЕНОВ

УЧАСТИЕ ПОЛЯКОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В НОЯБРЬСКОМ ВОССТАНИИ 1830—1831 ГОДОВ

Резюме

В статье на основе архивных материалов раскрывается малоисследованный аспект историографии польского восстания 1830—1831 годов — факт перехода свыше двух тысяч поляков Правобережной Украины на территорию Королевства Польского и их военно-политической деятельности на всех этапах этого восстания. Анализируется численный и социальный состав повстанцев. Приводятся данные об участии в ноябрьском национально-освободительном восстании некоторой части крестьянства Правобережной Украины, объясняются причины и цели борьбы крестьян-повстанцев.

ПРО РОЛЬ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ДАЛМАЦІЇ XIII—XV ст.

Оренда — найбільш поширена форма держання землі в приміській зоні середньовічної Далмації — здавна привертала увагу істориків¹. Значний вклад в дослідження далматинської оренди внесли радянські медієвісти². І все ж таки роль орендних відносин в соціально-економічному житті Далмації XIII—XV ст. ще недостатньо вивчена. Враховуючи висновки попередників, у своїй статті ми намагаємося визначити причини поширення оренди в околицях середньовічних далматинських міст, роль оренди в розвитку землеробства, вплив орендних відносин на соціальний склад далматинського села XIII—XV ст.

Оренда не відразу дістала поширення в середньовічній Далмації. Найбільш ранні згадки про неї відносяться до 1075—1076 років³. В договорі від 25 січня 1133 р. сплата орендарями землевласнику чверті врожаю вже називається «древніми традиціями»⁴. Однак цими двома актами і вичерпуються відомості про оренду в Далмації XI—XII ст. Масовий актовий матеріал, що характеризує далматинську оренду, відноситься вже до XIII ст. На цей час оренда стає основною формою земледержання в приміських районах. Таке поширення оренди обумовлене рядом причин.

З ростом продуктивних сил у сільському господарстві в околицях міст успішно розвивається виноградарство. Міста, центри товарно-грошових відносин, були прекрасним ринком збуту винограда і вина. Виноградарство, трудомістка галузь сільського господарства, вимагало осо-

¹ Див. A degl'ivellio. Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa. Dubrovnik, 1873; Medini M. O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji. Zadar. 1920; Roller D. Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke reipublike od XIII do XV stoljeća. Zagreb, 1955; Babić V. Zakupnički odnosi u Dalmaciji u 13 i 14 stoljeću. — «Nastava historije u srednjoj školi», knj. I, br. 4—5. Zagreb, 1951—1952; Beuc I. Statut Zadarske komune iz 1305 godine. — «Vjesnik državnog arhiva u Rijeci», sv. II, Rijeka, 1954; Colak N. Poljoprivreda Zadarske komune u ranom srednjem vijeku. — «Radovi. Instituta JAZU u Zadru», sv. IX, Zadar, 1962 i in.

² Див. Москаленко А. Е. К вопросу о социально-экономических отношениях в Сплите в XIV в. — «Византийский временник», XIII, 1958; Фрейденберг М. М. Византийский и далматинский эмфитевзис. — «Тезисы докладов седьмой всесоюзной конференции византинистов». Тбилиси, 1965; його ж. Далматинская деревня в сфере влияния городов в XIII—XIV вв. — «Тезисы докладов и сообщений VIII сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы». М., 1965; його ж. Поземельные отношения в окрестностях г. Трогира в XIII в. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, Вильнюс, 1965; його ж. Далматинское крестьянство XIII—XIV вв. — «Советское славяноведение», М., 1970, № 5; Мананчикова Н. П. Формы землепользования в Дубровнике второй половины XIII в. — «Вопросы истории славян», вып. 3, Воронеж, 1970; Наумов Е. П. К истории аграрных отношений в Которском округе (вторая половина XIV в.). — Там же.

³ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. v. I—XV, Zagrabiae. 1904—1967 (далі — CD): I, № 117.

⁴ CD, II, № 40.

бистої зацікавленості виробника в результатах своєї праці, щоб його трудовою діяльністю керував матеріальний стимул. Цьому найбільш відповідала така форма держання землі, як оренда.

Поширення і зміцнення орендних відносин в Далмації було обумовлене також ростом в приміських зонах феодального землеволодіння, яке мало потребу в робочих руках. В переважній більшості орендних договорів XIII—XV ст. володарями землі є великі (в масштабах Далмації) власники — церква, монастирі та городяни-патриції. Наприклад, монастирі і патриції зафіксовані землевласниками в 101 орендному договорі з 126, складених в Задарській окрузі в XIII—XIV ст., в 77 з 91 договору про емфітевзіс. Із 41 договору про оренду, записаних в дубровницьких актах 1278—1282 рр., в 33-х землевласниками фігурують церква і монастирі, в 3-х — патриції⁵. Подібну картину спостерігаємо також в трогирських орендних договорах XIII ст.⁶

Розвитку орендних відносин сприяла також наявність в приміських селах і в самих містах великої кількості людей, що шукали засобів до існування (малоземельних і безземельних селян, міської бідноти). Вони і становили основну масу орендарів. Цікаво, що в Задарі XV—початку XVI ст. досить численною групою міського населення були «запатори», мабуть, не тільки сезонні сільськогосподарські робітники, але і орендарі виноградників⁷.

Оренда в Далмації була надзвичайно різноманітною. Це майже в чистій класичній формі емфітевзіс — довготермінова спадкова оренда необробленої землі — в околицях Задара і Шибеника, оренда з розподілом землі і насаджень по половині в Трогирській окрузі, короткотермінова і довготермінова оренда — іздольщина, іспольщина, оренда «за фикт» та ін. Наявність великої кількості контрактів про емфітевзіс (в Задарській окрузі XIII—XIV ст. — 91 з 126 опублікованих орендних договорів) і взагалі про садіння виноградних лоз (39 з 75 орендних договорів, опублікованих в нотаріальних записах Трогира 1263—1294 рр.; близько 80, тобто майже половина, відомих орендних договорів XIII—XV ст. в Астареї — найбільш стародавньому районі Дубровницької республіки) свідчила про активне розширення площі культивованої землі, піднесення цілини, корчкування лісових угідь.

За допомогою орендарів міські патриції і духовенство збільшували корисну для господарювання площу своїх вотчин, збільшували прибутки. Оренда укріпляла економічно феодальне землеволодіння.

Будучи одним з факторів феодалізації, оренда сприяла перетворенню малоземельних і безземельних вільних в поземельно залежних орендарів. Як свідчать джерела, з часом поземельна залежність часто доповнювалась обмеженням прав орендарів, в також елементами особистої залежності. Так, в XIV ст. в Задарській окрузі все частішими є випадки обмеження свободи емфітевта відчужувати насадження. В ряді орендних договорів вказувалось: емфітевт міг продати свої насадження лише після подарування землевласнику одного кастрованого барана або сплати заздалегідь обумовленої суми грошей (12 грошів або 20 малих солідів)⁸.

Згідно з деякими (в більшості довготерміновими) договорами Задарської округи XIV ст. орендарі, крім звичайної плати, зобов'язувались приносити землевласнику дари: курей, курчат, пироги й ін.⁹. Подібні дари практикувались при довготерміновій оренді і в Дубровниць-

⁵ Див. Мананчикова Н. П. Формы землепользования в Дубровнике второй половины XIII в. — «Вопросы истории славян», вып. 3, 1970, с. 10.

⁶ Див. Trogirski spomenici, dio I, sv. I—II, Zagreb, 1948—1950.

⁷ Див. Zadarski katastik 15. stolieca. — «Starine», knj. 42 (1949); Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis olim publici et iurati notarii iadre. — Там же.

⁸ CD, X, № 141, 229, 244; XI, № 7; XIII, № 245, 279 й ін.

кій республіці XIV—XV ст.¹⁰ Дослідники вважають, що ці приношення — оброк, який сплачували орендарі за одержання землі під садибу і забудову¹¹.

Поселення на чужій землі і сплата оброку ставали передумовою для виникнення елементів особистої залежності орендаря від землевласника.

Так, в одній з реформацій до Задарського статуту вказувалось, що землевласник міг здавати в оренду селянинові свій виноградник за умови, що останній буде «його вілланом» і житиме в його селі¹². В другій реформації землевласник зветься «паном віллана», а селянин визначається як той, що живе «під паном»¹³. Можливо, такими залежними орендарями були «віллани» й «іобагіони»; про них у джерелах згадувалось як про жителів близьких від Задару сіл — Церно, Осригно, Церодол, Петрчане, де кметських наділів переважно не було¹⁴. В одному з дубровницьких договорів 1392 р. записано, що якийсь Радич Радічевіч, який наймав землю у вічну оренду, зобов'язувався бути «колоном» або «вілланом» землевласника¹⁵.

Отже, оренда в середньовічній Далмації не раз породжувала типові для феодалізму елементи особистої залежності орендаря від землевласника. Свідчать про це і факти використання в околицях Дубровника праці орендарів на барщині. За умовами деяких договорів XV століття орендарі повинні були безплатно працювати на землевласника два дні на рік¹⁶.

Орендарями ставали не тільки вільні, але й феодально залежні селяни. Так, майже в 20 емфітевтичних договорах з 91, складених в Задарі в XIII—XIV ст., орендарями стають феодально залежні селяни-віллани та іобагіони якого-будь пана. Слід відмітити, що землевласники здавали землю в емфітевзис як своїм, так і чужим вілланам та іобагіонам. Це дозволяло їм утримувати на своїй землі робочу силу і після розірвання феодально залежними селянами так званих кметських договорів. Ставши емфітевтами — спадковими держателями орендованої землі, колишні віллани та іобагіони мали можливість поліпшити своє економічне і соціальне становище.

Отже, оренда, яка поширилась в середньовічній Далмації під впливом міського товарно-грошового господарства і попиту на робочу силу, двояко впливала на статус далматинських селян — сприяла поліпшенню становища феодально залежних селян і в той же час перетворювала малоземельних і безземельних вільних землеробів в поземельно залежних орендарів. В ході цього процесу відбувалось нівелювання різних груп селянського населення приміських зон Далмації, в результаті якого основною фігурою приміського села став особисто вільний орендар, а при довготерміновій оренді — з елементами особистої залежності від землевласника.

⁹ CD, VIII, № 98; X, № 1, 26, 40, 244.

¹⁰ Див. R o l l e r D. Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke reipublike od XIII do XV stoljeća. Zagreb, 1955, s. 73. 81.

¹¹ Там же, с. 74; М а н а н ч и к о в а Н. П. Формы землепользования в Дубровнике второй половины XIII в. — «Вопросы истории славян», вып. 3. Воронеж, 1970, с. 11.

¹² Statuta ladertina cum omnibus reformationibus inhunc usque diem factis. Venetiis, 1564, ref. № 109.

¹³ Там же, № 106

¹⁴ CD, VII, № 105; IX, № 169; X, № 104, 229, 404; XI, 7, 45; XIV, № 104.

¹⁵ Див. R o l l e r D. Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke reipublike od XIII do XV stoljeća. Zagreb, 1955, s. 87.

¹⁶ Там же, с. 88, 95.

**О РОЛИ АРЕНДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДАЛМАЦИИ
XIII—XV ст.**

Резюме

Аренда, широко распространившаяся в средневековой Далмации под влиянием городского товарно-денежного хозяйства и потребности пригородных феодальных землевладений в рабочей силе, оказывала двоякое воздействие на статус далматинских крестьян — способствовала улучшению положения феодально зависимых крестьян, часть которых становилась лично свободными наследственными арендаторами; в то же время превращала малоземельных и безземельных свободных земледельцев в поземельно зависимых арендаторов. В ходе этого процесса происходила нивелировка различных групп крестьянского населения пригородных зон Далмации, в результате которой основной фигурой пригородной деревни стал лично свободный арендатор, а при долгосрочной аренде — с элементами личной зависимости от землевладельца.

П. П. ЧЕЛАК

ПІД ПРАПОРОМ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

(До 50-річчя повстання робітничого класу Кракова 1923 р.)

В історії революційно-визвольної боротьби польського пролетаріату важливе місце займають події, що розгорнулись восени 1923 р., кульмінаційною точкою яких було збройне повстання робітничого класу Кракова.

Революційний вибух 1923 р. в Польщі зумовило катастрофічне загострення фінансово-економічної кризи. Якщо в 1922 р. в обігу знаходились 250 млрд. польських марок, то в кінці 1923 р. — 100 більйонів, а за 1 долар платили 6—8 млн. марок¹. «Хієно-п'ястівський» уряд Вітоса, оберігаючи інтереси експлуататорських класів, намагався вийти з економічної кризи й інфляції за рахунок трудящих мас, в першу чергу робітничого класу і біднішого селянства. В кінці вересня Вітос відверто заявив, що «завтра буде гірше ніж сьогодні»².

Важливим фактором розгортання революційного руху в Польщі і Західній Україні, зміцнення його інтернаціональної єдності була повсякденна ідейно-політична і організаторська робота комуністів, що ґрунтувалась на тактиці єдиного пролетарського фронту знизу, розробленій Комінтерном ще в 1921 р.³ Особливо ця робота посилювалась після II з'їзду КППР, який став на ленінські позиції в таких важливих питаннях, як національне і селянське. Відзначаючи заслуги КППР, як вождя польського пролетаріату, III Конгрес Комінтерну вказував, що, незважаючи на неймовірні переслідування і репресії з боку влади, вона не тільки залишилася в зв'язках з масами, але й виступала ватажком в боротьбі мас⁴. Комінтерн підкреслював, що «під впливом дедалі посилюваного натиску капіталу серед робітників пробудилось стихійне, буквально нестримне, прагнення до єдності, яке йде паралельно з поступовим зростанням довір'я широких мас робітників до комуністів»⁵.

Уже влітку 1923 р. по Польщі прокотилась могутня хвиля страйкового руху. Страйкували залізничники, гірники, текстильники Лодзі, Варшави, Ченстохова та інших промислових центрів. У вересні країну сколихнув страйк гірників і металістів, очолений «Комітетом 21», що виник у Верхній Сілезії з ініціативи комуністів⁶. Єдиним фронтом з польсь-

¹ Левинсон Рихард (Морус). Перемещение капитала в Западной Европе. Л., 1926, с. 217.

² Цит. за: Pruchnik A., Swoboda H. Pierwsze pietnastolecie Polski niepodleglej, 1918—1933. Zarys dziejów politycznych. Warszawa, 1957, s. 173.

³ Коммунистический интернационал в документах, 1919—1932. М., 1933, с. 303—310.

⁴ Там же, с. 184.

⁵ Цит. за: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. Київ. Держполітвидав УРСР, 1954, с. 543.

⁶ КРР, Uchwały i rezolucje, t. I. Warszawa, 1953, s. 25. «Комітет 21» виник як організація для здійснення тактики єдиного пролетарського фронту знизу, до складу його увійшов 21 чоловік, представники від КППР, ППС, НРР і безпартійних. На чолі комітету стояв комуніст Йозеф Вечорек.

ким пролетаріатом проти реакційного буржуазно-поміщицького режиму виступали трудящі маси Західної України. В країні визрівав революційний вибух, кульмінаційною точкою якого стали загальний політичний страйк і збройне повстання краківського пролетаріату в листопаді 1923 р.

Початок осіннім революційним подіям у Польщі і Західній Україні поклав страйк залізничників, оголошений 22 жовтня 1923 р. Одними з перших застрайкували залізничники Кракова, Львова, Катовіц, Станіслава і Тернополя⁷, до них приєдналися залізничники Волині⁸. Протягом кількох днів піднялися такі великі промислові і залізничні центри, як Варшава, Білосток, Ченстохов, Пьотрков та ін. Уже 25 жовтня з Кракова до Варшави не прибув жодний поїзд⁹. На кінець жовтня страйк залізничників перетворився на загальний. В Західній Україні до боротьби стають нафтовики, деревообробники¹⁰ та інші категорії робітників. Отже, на цей час страйком були охоплені всі промислові центри Польщі.

«Хієно-п'ястівський» уряд Вітоса вдається до репресивних заходів проти страйкуючого пролетаріату. За урядовими розпорядженнями, комендант Львова 9 жовтня видає наказ про призив на військову службу робітників-залізничників¹¹; 25 жовтня надходить таємний наказ про застосування зброї проти страйкарів¹²; 31 жовтня уряд запроваджує воєнно-польові суди і оголошує залізничні на воєнному становищі, а 3 листопада оголошено винятковий стан у всій Польщі.

Разом з реакційним урядом проти страйкуючого пролетаріату виступили буржуазія, соціал-угодовські і буржуазно-націоналістичні партії. В Польщі і Західній Україні були проведені масові локаути¹³. Намагаючись в будь-який спосіб зірвати страйк, праве керівництво профспілки залізничників у жовтні звернулось до робітників, щоб вони «в ім'я добра держави і добра самих трудящих не приєднувались до безробіття і перенесли всі тяготи до останньої хвилини»¹⁴. Відмовившись від пропозиції КППР про спільні дії під час страйку, правопортуністичні діячі ППС робили все, щоб посягти ворожнечу між робітниками різних національностей, звузити, обмежити його соціально-політичну базу. Вони вербували штрейкбрехерів, закликали робітників покінчити з «хаотичним» і «диким страйком», «не починати громадянської війни»¹⁵, а один із керівників профспілки — Жулавський 31 жовтня 1923 р. в сеймі відкрито проголосив «залізничний страйк злочином»¹⁶.

Однак наростання політичного напруження в країні змушувало праве керівництво ППС і профспілок рахуватись з настроями робітничого класу. Під впливом повсякденної агітації і організаційної роботи комуністів ідея проведення загальнополітичного страйку все більше оволодівала робітничими масами. Під тиском широкої хвилі протестів проти мілітаризації залізниць і запровадження воєнно-польових судів реформістське керівництво профспілок погодилося оголосити 5 листопада 1923 р. «демонстраційний» загальний страйк. Намагаючись

⁷ Див. Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 43, оп. 1, спр. 34, арк. 1214; Івано-Франківський обласний державний архів (далі — Ів.-ФОДА), ф. 1^с/2, оп. 1, спр. 139, арк. 128.

⁸ Волинський обласний державний архів, ф. 1^с/2, оп. 2, спр. 243, арк. 59—61.

⁹ «Правда», 1923, 27 жовтня.

¹⁰ Ів.-ФОДА, ф. 1^с/2, оп. 1, спр. 139, арк. 135.

¹¹ ЛОДА, ф. 193, оп. 1, спр. 11, арк. 521.

¹² «Комуніст», 1923, 30 жовтня.

¹³ Ів.-ФОДА, ф. 1^с/2, оп. 1, спр. 139, арк. 161.

¹⁴ ЛОДА, ф. 200, оп. 2, спр. 25, арк. 18.

¹⁵ Див. «Комуніст», 1923, 30 жовтня; Ів. — ФОДА, ф. 1^с/2, оп. 1, спр. 147, арк. 132; «Robotnik», 1923, 7 listopada; «Комуніст», 1923, 11 листопада.

¹⁶ «Kurjer Polski», 1923, 1 listopada.

послабити його, праве керівництво Центральної Комісії профспілок призначило початок страйку в Лодзі і Домбровському басейні, в двох важливіших промислових центрах країни, не на 5-те, а на 7 листопада¹⁷.

5 листопада загальний політичний страйк в Польщі і Західній Україні розпочався. Найвищого напруження революційна боротьба в Польщі і Західній Україні досягла 6—7 листопада, коли в ряді міст робітники вступили у відкриті сутички з поліцією і військом. У Кракові ці виступи переросли у повстання. Гострі зіткнення між робітниками і поліцією у Кракові відбулися уже 5 листопада. Намагаючись силою придушити виступ робітників, уряд посилює краківський військовий гарнізон. У розпорядження командуючого Краківським округом генерала Чикеля були надані 8-й полк уланів, Катовіцький і Східно-Галицький. Уряд сподівався, що солдати Східно-Галицького полку, в якому було багато українських і білоруських робітників і селян, виявлять «особливу» стійкість в боротьбі проти польських робітників. Однак розрахунків на національний розбрат і ворожнечу, яку так старанно розпалювала роками офіційна великодержавна шовіністична польська пропаганда і українські буржуазні націоналісти, не справдився. Солдати Східно-Галицького полку не тільки не стали стріляти в польських робітників, але передали їм зброю. На вулицях Кракова 6 листопада стала знаменна подія — братання польських робітників з українськими робітниками і селянами, насильно переодягненими в солдатський мундир.

В цей день тисячі робітників вирушили до Робітничого будинку на вул. Дунаєвського. Поліція перепинила їм дорогу і відкрила вогонь. Два робітники були вбиті. У відповідь на криваву розправу робітники перейшли у рішучий наступ, роззброїли поліцію і військо, взяли в полон 200 солдатів, 100 поліцейських, здобули 500 гвинтівок, 8 станкових кулеметів, одну бронемашину, багато іншої зброї. У цих сутичках були вбиті 18 робітників, кілька сот поранені; кільканадцять вбитими і понад 100 пораненими втратили солдати і поліцейські. Повсталі робітники оволоділи частиною міста, витіснивши з кількох його районів війсьکو і поліцію¹⁸. Краківський воєвода Галецький подав у відставку, генерал Чикель був усунений з посади.

В одній із листівок Комуністичної Робітничої партії Польщі так описане братання краківських робітників і солдат Східно-Галицького полку: «Солдати і робітники стали один проти одного. Через хвилину повинна була наступити кривава бійня. Але трапилось інакше. Здрігнулось серце під мундиром солдата. Солдат пригадав сім'ю, залишену в далекому селі. І там ця ж злиденність, це ж горе, ця ж непевність в завтрашньому дні, ця ж безнадійна боротьба за хліб для дітей, за право. Розкололись солдатські ряди, мундири змішались з робітничими блузами. Гвинтівки, призначені для катівської мети, опинились в руках робітників для охорони своєї справи»¹⁹.

Проте пепеесівцям вдалось захопити керівництво повстанням. Їх зрада допомогла властям роззброїти робітників, і 8 листопада військо зайняло місто. Почалися масові арешти і розправи з краківським пролетаріатом.

Єдиним фронтом з польським пролетаріатом виступав робітничий клас Західної України. Значні сутички з військами і поліцією відбулись у Львові і Бориславі. Із натовпу неслися вигуки робітників: «Геть

¹⁷ Див. K o w a l s k i J. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918—1939. Cz. 1, Lata 1918—1928, «Książka i Wiedza», 1959, s. 200.

¹⁸ K o w a l s k i J. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918—1939, cz. 1, s. 200—201.

¹⁹ Цит. за: K a l i c k a F. Powstanie Krakowskie, 1923. «Książka i Wiedza», 1953, s. 26—27.

з поліцією! Замість хліба даєє нам штики! Геть з поліцією і урядом!»²⁰.

У Бориславі криваві події розгорнулись 6 листопада. Кількатисячний мітинг польських і українських пролетарів був розстріляний військом і поліцією. Робітники роззброїли частину 6-го полку піхоти, але під впливом агітації пепеєсівців повернули зброю солдатам. Під час сутички в Бориславі загинули два робітники, з них один комуніст, близько 60 чоловік поранено, в тому числі 10 важко²¹. Похорони жертв бориславських подій перетворилися на п'ятдесятитисячну маніфестацію трудящих проти окупаційного режиму в Західній Україні, проти буржуазно-поміщицького уряду в Польщі²². В грандіозну демонстрацію проти реакції перетворилися похорони убитих краківських робітників. В цих похоронах взяли участь близько 100 тис. чоловік. Боячись нового вибуху, власті зняли навіть поліцейські пости²³.

Таким чином, виступи робітничого класу Польщі і Західної України восени 1923 р. на захист своїх економічних вимог під впливом роз'яснювальної роботи комуністів переросли в загальний політичний страйк трудящих. Повстання у Кракові, Бориславі, гострі сутички в інших містах були кульмінаційною точкою революційних виступів у Польщі в 1923 р. КППР і КПЗУ зробили все можливе для зміцнення інтернаціональної єдності робітників, поляків і українців, у боротьбі проти буржуазно-поміщицького ладу, хоча комуністи не змогли ще на той час забезпечити свій вплив у масах, що й послужило причиною поразки революційних виступів пролетаріату.

Однією з важливих причин поразки польського пролетаріату в революційних виступах 1923 р. була зрадницька поведінка правоопортуністичних лідерів ППС. У відозві «До робітників усього світу», випущеній з приводу Краківського повстання, Виконавчий Комітет Комінтерну писав: «ППС зробила все, що від неї залежало, щоб ізолювати окремі бойові виступи, вона з самого початку заважала переможному верхньо-сілезькому страйку... Але вся глибина зрадництва, низькості, підлоти тих, хто видає себе за представників робітників, виявилась в ту пору, коли почалось велике випробування, і маси зімкнутими рядами вступили у боротьбу із заклятим ворогом»²⁴.

Однак ні жорстокий терор уряду, ні зрадництво соціал-угодовських партій і антинародна політика українських буржуазних націоналістів не змогли перешкодити революційному вибуху робітничого класу, який своїм вістрям був спрямований проти буржуазно-поміщицького ладу в країні. В осінніх класових боях гартувалась інтернаціональна солідарність польського і українського пролетаріату, його готовність до кінця відстоювати свої інтереси в боротьбі проти спільних ворогів — польських і українських експлуататорських класів. Свідченням цього є перехід солдатів Східно-Галицького полку на бік повсталого краківського пролетаріату, про яких КППР у відозві писала: «6 листопада в Кракові, де перший раз солдат братався з робітником, селянин в солдатському мундирі подав руку робітникові, який боровся, — солдат-українець зі Східної Галичини, пригночений польськими поміщиками, який ненавидів все польське, в польському робітникові пізнав свого брата»²⁵. Братання польських робітників і українських солдатів під час краківських подій 1923 р. було одним із перших проявів втілення в життя тактики Комінтерну

²⁰ ЛОДА, ф. 102, оп. 1, спр. 5а/40, арк. 103, 109, 110.

²¹ K a l i c k a F. Powstanie Krakowskie, s. 75.

²² «Robotn'ik», 1923, 11 listopada.

²³ «Комуніст», 1923, 13 листопада.

²⁴ «Правда», 1923, 17 ноября.

²⁵ Волинський обласний державний архів, ф. 100с/91, оп. 1, спр. 21, арк. 14.

про створення єдиного пролетарського фронту знизу. Воно підривало вплив правоопортуністичного керівництва ППС, профспілок і українських буржуазно-націоналістичних партій на трудящі маси, мало велике значення для дальшого розвитку класової боротьби і піднесення класової свідомості пролетаріату Польщі і Західної України.

Революційне піднесення 1923 р. в Польщі і Західній Україні виявило невичерпну революційну енергію робітничого класу, воно відіграло велику роль в дальшому розвитку революційно-визвольної боротьби трудящих проти капіталізму, за соціалізм.

На міжнародне значення революційних подій 1923 р. в Польщі і Західній Україні вказував Виконавчий Комітет Комінтерну у відозві «До робітників усіх країн!»: «Великі страйки гірників, які розігралися в останні тижні в усіх частинах Польщі, загальний страйк у Верхній Сілезії, Галичині, Варшаві і, в решті-решт, криваві битви в Кракові, Тарнові і Бориславі привертають до польської ділянки бойового пролетарського фронту увагу всього міжнародного пролетаріату»²⁶.

Революційні події 1923 р. — один з важливих етапів революційно-визвольної боротьби робітничого класу буржуазно-поміщицької Польщі і Західної України. В цих класових боях гартувались пролетарська солідарність і єдність робітників польської і української національностей, що відіграло велику роль в розгортанні революційної боротьби трудящих Польщі проти капіталізму, за соціалізм, в розгортанні боротьби трудящих Західної України за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Українською РСР.

П. П. ЧЕЛАК

ПОД ЗНАМЕНЕМ ІНТЕРНАЦИОНАЛІЗМА (К 50-летию восстания рабочего класса Кракова 1923 г.)

Резюме

Революционные события 1923 г. в Польше, в частности ноябрьское восстание рабочих Кракова, которых поддержали нефтяники Борислава, — яркая страница в истории создания единого пролетарского фронта трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против буржуазно-помещичьего строя, против великодержавного польского шовинизма и украинского буржуазного национализма за свое социальное и национальное освобождение, за воссоединение Западной Украины с УССР. События этой героической борьбы воскрешает статья.

²⁶ «Правда», 1923, 17 ноября.

**Веселин Хаджиниколов. ГЕОРГИЙ ДИМИТРОВ
І РАДЯНСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ. 1934—1945.**

**Веселин Хаджиниколов. ГЕОРГИ ДИМИТРОВ
И СЪВЕТСКАТА ОБЩЕСТВЕНОСТ. 1934—1945. София,
Издательство на БАН, 1972, 357 с.**

Серед численних публікацій, що з'явилися у Болгарії до 90-річчя Г. Димитрова, важливе місце займає фундаментальна монографія професора В. Хаджиниколова, відомого болгарській і радянській науковій громадськості змістовними науковими працями. Книга присвячена одному з найважливіших періодів життя і діяльності Г. Димитрова, який з лютого 1934 р. до початку листопада 1945 р. був громадянином СРСР. Багатогранна і широка діяльність Г. Димитрова у цей період, вперше піддана докладному аналізу в історико-біографічній літературі, тісно зв'язана з життям радянського народу, його досягненнями в соціалістичному будівництві, його героїчною боротьбою проти фашистських агресорів.

В. Хаджиниколов поставив своїм завданням висвітлити характер і конкретний зміст зв'язків Г. Димитрова з радянською громадськістю — трудовими колективами робітників і колгоспників, радянською інтелігенцією, з партійними організаціями і окремими діячами ВКП(б), з комсомолом, профспілками та іншими масовими організаціями, з органами Радянської влади, з окремими громадянами СРСР. Питання керівництва Комінтерном і Болгарською комуністичною партією автор торкається лише в міру необхідності. У такому плані він задумав і успішно здійснив унікальне дослідження, яке ґрунтувалось на конкретно-історичному підході до матеріалу.

У книзі виділено три етапи життя і діяльності Г. Димитрова в СРСР: прибуття в СРСР — VII конгрес Комінтерну, обрання Генеральним секретарем ВККІ (1934—1935 рр.); VII конгрес — початок другої світової війни (1935—1939 рр.); роки війни — повернення до Болгарії (1939—1945 рр.). Кожному з цих етапів присвячено окрему главу. Глави різні за обсягом. Особливо багата фактичним матеріалом перша, яка охоплює 1934—1935 рр. В цей час прями контакти Г. Димитрова з радянською громадськістю найбільш часті і різноманітні. Правда про Лейпцигський процес, викриття фашизму, заклик до боротьби з фашизмом — ось основна спрямованість виступів вождя болгарських комуністів. Інші глави також змістовні, в них зібраний багатий матеріал, раніше майже невідомий.

Кожна глава відкривається параграфом, у якому подається загальна характеристика розвитку СРСР у відповідні роки. Хоч з першого погляду здається, що ці параграфи не стосуються теми, далі знайомство з книгою впевнює у їх необхідності.

Монографія написана на підставі копіткого вивчення особистого фонду Г. Димитрова у Центральному партійному архіві при ЦК ВКП. Його матеріали, переважна більшість їх вводяться до наукового обігу вперше, є однією з документальних основ книги. Цінні дані автор розшукав у центральних і місцевих радянських газетах і журналах. Ним виявлені численні листи і статті Г. Димитрова, які не ввійшли до зібрань і збірників праць і не зафіксовані в бібліографіях. У монографії цитується близько 70 невідомих до цього часу листів Г. Димитрова колективам і групам трудящих і окремим особам, більше 20 публікацій у радянській пресі, які пізніше не передруковувалися (статей, інтерв'ю та інших матеріалів), 5 виступів перед трудящими СРСР, які також залишалися невідомими. Крім того, у праці згадуються й інші документи Г. Димитрова. Таким чином, монографія дуже важлива і для комплектування повного зібрання творів Г. Димитрова.

В певному розумінні праця, що рецензується, є і програмою дальшого дослідження діяльності Дмитрова в СРСР. Згадується маса імен людей, назв підприємств, установ, учбових закладів, військових частин, населених пунктів, які підтримували з ним більш або менш тривалий зв'язок. Це допоможе майбутнім дослідникам у розшуку нових документальних матеріалів і спогадів про видатного революціонера.

Велику увагу у першій главі приділено боротьбі радянського народу за визволення Г. Дмитрова з фашистських катівень після Лейпцигського процесу. Наведено численні матеріали преси СРСР, яка розгорнула на своїх сторінках кампанію за визволення видатного діяча міжнародного робітничого і комуністичного руху. Автор наводить деякі нові архівні документи, що свідчать про вирішальну роль позиції Радянського уряду у врятуванні життя Г. Дмитрова. Надавши йому громадянство СРСР, уряд здійснив ряд дипломатичних демаршів у Берліні і вирвав болгарського комуніста з гестапівської в'язниці.

Дуже важливим є аналіз зв'язків Г. Дмитрова з радянською громадськістю у період розробки нової політики Комінтерну та напередодні його VII конгресу. Автор показує, що ця політика в умовах наступу фашизму відповідала завданням розгортання масового антифашистського руху в окремих країнах і в міжнародному масштабі і вироблялась колективно, у тісному співробітництві Г. Дмитрова з іншими діячами Інтернаціоналу, зокрема з керівниками ВКП(б) (с. 118—120). В книзі розкриті ділові, творчі й дружні зв'язки Дмитрова з Д. З. Мануїльським. В інших розділах йдеться також про його дружбу з М. І. Калініним, М. М. Шверніком, А. А. Андреевим й іншими керівними діячами ВКП(б) і Радянського уряду, про постійні зв'язки з радянськими керівниками.

Автор проаналізував низку статей Г. Дмитрова, опублікованих у радянській пресі, в яких уточнювались і популяризувались нові стратегічні настанови Комінтерну. Особливо слід відзначити виявлену автором у «Ленинградской правде» і «Пролетарской правде» (Київ) важливу статтю «Єдиний пролетарський фронт і трудящі СРСР», яка не ввійшла до зібрання творів і не згадується в бібліографіях. У цій статті Дмитров зупинився на двох аспектах міжнародного значення перемог радянського народу у будівництві соціалізму. Ці перемоги, з одного боку, впевнювали трудящих всього світу, що СРСР є опорою світової пролетарської революції. З іншого боку, зміцнення могутності Радянського Союзу посилювало «у серцях мільйонів трудящих всього світу віру в остаточний триумф соціалізму, надихало їх наслідувати приклад трудящих СРСР» (с. 123—124).

Дуже цікаві й нові дані, які наводяться у другій главі. Тут, перш за все, привертають увагу матеріали, зв'язані з роботою VII конгресу Комінтерну. Автор показує, що центральна доповідь на конгресі — доповідь Г. Дмитрова «Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу у боротьбі за єдність робітничого класу проти фашизму» — була наслідком багатомісячної колективної праці. «Активну участь у розробці її теоретичних положень взяв ЦК ВКП(б). Ще до конгресу головні її ідеї одержали схвалення Політбюро ЦК ВКП(б)» (с. 172). Автор показує специфіку контактів Г. Дмитрова з радянською громадськістю після VII конгресу Комінтерну. Зайнятість відповідальною роботою тепер не давала йому можливості часто виступати у пресі із статтями або листами. Кожний його виступ зустрічався радянськими людьми з особливим зацікавленням, передруковувався на сторінках багатьох газет і журналів.

У третій главі автор досліджує зв'язки Г. Дмитрова з різними верствами радянської громадськості в роки другої світової війни. Тут насамперед привертає увагу висвітлення контактів Генерального секретаря Комінтерну з радянськими керівниками у важкі воєнні роки, в складних умовах смертельної сутички з фашизмом. Автор показує, що при підготовці директиви компартіям з аналізом характеру другої світової війни і визначенням їх завдань по захисту національних інтересів своїх народів і мобілізації мас на підтримку СРСР Г. Дмитров одержав допомогу з боку членів Політбюро і Секретаріату ЦК ВКП(б) (с. 305). Зважаючи, що історія Комінтерну, особливо в роки другої світової війни, досліджена мало, слід вітати внесок В. Хаджинколова в розробку цієї проблеми, маючи на увазі, що особиста діяльність Генерального секретаря була нерозривно зв'язана з роботою органів ВККІ

в цілому. Читач зустрічає в книзі дані про роль Димитрова в створенні національних радіостанцій для мовлення на фашистські й окуповані держави, країни — сателіти Німеччини; в організації Інтернаціонального полку, який здійснював підготовку політемігрантів для підпільної роботи на батьківщині; про його тісні контакти з Головним політичним управлінням Червоної Армії у розгортанні діяльності серед військовополонених.

Дуже мало відомою до останнього часу була діяльність Г. Димитрова на посту завідуючого Відділом міжнародної інформації ЦК ВКП(б) після розпуску Комінтерну. Автор висвітлює й це питання, зокрема тісне співробітництво Димитрова з радянськими громадянами, що працювали в апараті цього відділу, — Б. М. Пономарьовим, А. С. Панюшкіним, Я. П. Мировим, І. П. Плищевським та ін. (с. 334).

У підсумку В. Хаджиниколов доводить, що тривале перебування Г. Димитрова в СРСР, його безпосередні і багатоманітні зв'язки з радянською громадськістю мали історичне значення для робітничого класу і всіх трудящих Болгарії. «Особливо велике значення, — говорить в книзі, — мала та обставина, що під час перебування у Радянському Союзі Г. Димитров накопичив багато спостережень і багатий досвід соціалістичного будівництва, які він уміло застосував у себе на батьківщині...» (с. 347). Діяльність Г. Димитрова в СРСР поглибила дружбу болгарського і радянського народів. «Любов радянських трудящих до Димитрова природно переросла у любов до його батьківщини, народу» (там же).

Багата фактичним матеріалом і цікавими висновками монографія відомого болгарського вченого є помітним явищем в сучасній історіографії Болгарії та болгаро-радянських відносин. Доцільно було б видати цю книгу російською мовою.

Г. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

УТВОРЕННЯ БОЛГАРСЬКОЇ НАРОДНОСТІ. ОБРАЗУВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ. София, «Наука и изкуство», 1972, 415 с.

Професор Софійського університету Димитр Ангелов, відомий своїми дослідженнями в галузі середньовічної болгарської економіки, історії, еретичних рухів, звернувся до теми виникнення болгарської народності. Цій темі і присвячена його нова книга «Утворення болгарської народності». Поняття «народність» в останні роки жваво дискутується на сторінках радянської преси (А. Д. Люблинська, М. Ф. Колесницький, М. С. Беркович, А. П. Левандовський), це ж питання обговорюється в болгарській науковій літературі.

Д. Ангелов на початку свого дослідження розглядає питання: за якими ознаками слід відносити етнічну спільність до категорії народності? От критерії, які він пропонує: спільна мова (не лише усна, а й письмена); матеріальна і духовна культура, яка є, так би мовити, портретом народу, спільна релігія; народна свідомість. Окремо він називає фактори, без яких неможливе перетворення племені в народність, — наявність спільної території, державної організації і повного піднесення продуктивних сил (с. 17—27). В історії болгарського народу ці фактори створюються на кінець IX—початок X ст. Цим часом Д. Ангелов і датує виникнення болгарської народності, хоч коріння його він відшукує значно раніше — у стародавніх фракійців. Далі процес складання майбутнього болгарського етноса проходить через поселення слов'ян на Балканах, прихід аспарухових протоболгар і послідуочу асиміляцію обох етнічних груп.

Пізні етапи цієї еволюції не викликають заперечень, але чи правомірний її ранній етап? Чи настільки великий вклад фракійців у етногенез болгарського народу, що його слід урахувати як особливий компонент? Для Д. Ангелова з цього приводу нема сумніву. Для доказу він посилається на факт збереження значного числа топо-

німів фракійського походження (Пловдив, Янтра, Тимок, Лом, Места та ін.), а також звичаїв і свят, які походять з того часу (с. 172, 183—187).

Складання двох наступних елементів болгарського етноса відбувалося в більш бурхливих історичних обставинах і в значно більших масштабах. Справа не тільки у великому напливі слов'ян, фракійців теж було чимало (за підрахунками Д. Ангелова, до 90 тис. в першому сторіччі до н. е.), справа в принципових змінах, які викликали слов'яни в демографічній структурі балканського суспільства, зокрема в їх спустошливих нападах.

Д. Ангелов висловлює цікаву думку про те, що племінна роз'єднаність слов'ян на час заселення півострова не завадила їм зберігати певну спільність у мовному і етнографічному відношеннях (с. 163).

В центрі уваги автора бачимо і проблеми, зв'язані з заселенням Балкан протоболгарами («праболгарами»). А тому постановку проблеми відношень між слов'янами і протоболгарами в складі слов'яноболгарської держави можна визнати правомірною. Д. Ангелов цілком вірно відмічає, що слов'яноболгарська держава сприяла двом процесам — знищенню племінної роздрібленості і етнічному змішанню слов'ян і протоболгар. Д. Ангелов називає ці процеси, що привели до виникнення болгарської народності, «консолідаційним» і «асиміляційним» і надає їм важливого значення в своїх висновках.

Розвиток зазначених процесів гальмувався не лише племінною роз'єднаністю, але й етнічною політикою сусідніх держав (с. 229). Процес асиміляції був полегшений певною подібністю в рівні соціально-економічного і культурного розвитку слов'янського і протоболгарського етносів. На думку Д. Ангелова, «хліборобсько-скотарський побут, властивий більшості населення, створював умови для єдиного образу мислення, наявності споріднених інтересів, звичаїв, вірувань, вицикнення одних і тих трудових навичок» (с. 231). Ця думка підкріплюється тезою про існування спільних слов'янсько-болгарських поселень (с. 232—235). Проте наведені вище положення Д. Ангелова викликають заперечення.

По-перше, дані про існування спільних поселень з певністю поступають тільки з однієї, досить нетипової агломерації — Плиски, столиці держави, де з'єднання слов'ян і протоболгар носило штучний характер. Решта археологічного матеріалу поступає не з поселень, а з некрополей, які могли перебувати в центрі округ, де слов'яни і протоболгари жили зовсім не в «тісному» сусідстві.

По-друге, і це більш істотно, навряд чи слов'яни-хлібороби з великим історичним стажем і недавні кочовики-протоболгари в VIII ст. перебували на одному рівні господарського і суспільного розвитку. Та й сам автор трохи нижче визнає існування різних релігій, побуту і вдач, які роз'єднували обидва етноси (с. 271). Тому видається сумнівним міркування Д. Ангелова про те, що змішування слов'ян і протоболгар відбувалось головним чином по селах, де вони спільно селились, — і тим і другим нічого було робити в межах одних і тих же сіл. І навпаки, думка Д. Ангелова про інтенсивність асиміляції в середовищі аристократії виглядає цілком слушною. Слов'янська і праболгарська знать мали можливості для тісних відносин в рамках різних галузей політичного ладу — при дворі, у війську, в апараті управління й т. ін. Селянство цих можливостей не мало.

Ентогенез болгар в 865—927 рр., тобто з моменту християнізації країни і початку складання болгарської писемності, вступає у завершальну фазу. Відбувається витіснення протоболгарської мови. Перемога слов'янської мови в богослужінні завдала сильного удару протоболгарській, хоча деякі її слова досі збереглися в сучасній болгарській мові. Д. Ангелов не випадково приділяє значну увагу проблемі складання мови нової народності — поняття «мова» стверджується в свідомості і писемних пам'ятниках як синонім поняття «народ».

Важливою ознакою народності, що виникає, на думку Д. Ангелова, є так звана «історична пам'ять». Проявом її є створення низки літературних творів. Цікаві спостереження автора з приводу назви «болгарський народ». Спираючись на величезний текстовий матеріал, Д. Ангелов доводить, що у другій половині IX ст. термін «болгари» (Βουλγαροι) стає остаточним визначенням болгарської народності. Свідомість слов'янського походження зберігається у болгарів в наступні століття.

Розселення болгар на Балканах ілюстроване картою (с. 381), з якою не цілком можна погодитись. Не зовсім ясно, наприклад, чому в область розселення власне болгар включені Албанія, весь басейн річки Морави і Срем. І зовсім не зрозуміло, чому слов'янами «болгарської групи» заселені Середня Греція, Пелопонес і вся Дакія.

Оцінюючи книгу в цілому, варто в першу чергу віддати належне чіткості авторської концепції та її обґрунтованості.

М. М. ФРЕЙДЕНБЕРГ

VI ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ У ЛЬВОВІ

На початку жовтня 1973 р. історики-славісти з усіх куточків Радянського Союзу зібралися на свою VI конференцію. В старовинне українське місто Львів з'їхалися понад 200 вчених з 44 міст країни. І це не випадково. Здавня Львів був одним з центрів славістики. До VI конференції історики-славісти Львівського ордену Леніна державного університету ім. Ів. Франка підготували 26 доповідей і повідомлень.

Провідною на конференції була тема: «Актуальні проблеми історії слов'янських народів в радянській і зарубіжній історіографії». Поряд з тим програма передбачала й постановку інших проблем з історії слов'янських народів.

Учасники і гості конференції заслухали і обговорили 191 доповідь і повідомлення. Найбільш повно були представлені історіографічні дослідження — 82 доповіді і повідомлення; 29 доповідей і повідомлень присвячувались загальнослов'янській тематиці, 64 — історії Польщі, 32 — Болгарії, 17 — Чехословаччині, 15 — Югославії. Слід відзначити, що більшість доповідей і повідомлень являла собою оригінальні підсумкові дослідження радянських істориків і містили багато нових спостережень, наукових фактів і узагальнень.

Цікавими і змістовними були доповіді ряду співробітників Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, представлені на першому пленарному засіданні. Перш за все, це доповідь «Проблеми будівництва соціалізму в зарубіжних країнах в радянській і зарубіжній історіографії», підготовлена М. М. Горановичем, О. І. Недорезовим, В. В. Мирошниковим і В. Р. Сошенком. З інтересом вислухали присутні і доповідь «Народно-демократичні і соціалістичні революції в країнах Центральної та Південно-Східної Європи в сучасній історіографії» (підготували О. Я. Манусевич, В. В. Мар'їна і Г. П. Мурашко), в якій визначено етапи розвитку радянської і зарубіжної історіографії народно-демократичних революцій у слов'янських країнах, окреслено проблеми, які вимагають глибокого дослідження. Зокрема, проблема переростання народно-демократичних революцій в соціалістичні і пов'язані з нею питання.

Робота конференції проходила у восьми секціях. Перша секція розгорнула питання соціалістичних революцій і будівництва соціалізму в слов'янських країнах. Основна дискусія розгорнулася навколо доповіді В. М. Алексєєва (*Ленінград*) «До питання про початковий етап соціалістичної революції в країнах Центральної та Південно-Східної Європи», в якій було поставлене питання про соціалістичний характер революцій, що розгорнулися в Болгарії, Польщі і Югославії протягом 1944—1945 років. У дискусії виступив І. І. Братанчук (*Ленінград*), який зупинився на проблемі становлення диктатури пролетаріату в слов'янських країнах. З доповіддю також виступила І. С. Яжборовська (*Москва*). Вона розглянула висвітлення в польській історіографії характеру і етапів революційного процесу в Польщі у 1944—1945 рр. Жваву дискусію викликала доповідь В. С. Ейсимонта (*Уфа*) «До питання про соціально-економічний розвиток сучасної Польщі». Доповідач зосередив свою увагу на проблемах розвитку сільського господарства. Політика БКП по відношенню до селянства в перші післявоєнні роки була розкрита у доповіді І. В. Ганевича (*Одеса*). В доповіді М. І. Леднева (*Харків*) були визначені етапи у

дослідженні болгарськими істориками повстання 9 вересня 1944 р. Проблеми радянсько-болгарського співробітництва і його відображення в сучасній історіографії висвітлювалися у доповіді П. С. Соханя (*Київ*), Г. М. Попова та повідомленні В. В. Бойко (*Харків*).

На засіданнях другої секції було розглянуто проблеми історії слов'янських народів в період другої світової війни. Широкий інтерес викликала змістовна доповідь О. Ф. Носкової (*Москва*) про висвітлення в сучасній історіографії гітлерівського окупаційного режиму в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, цікаві дані про участь польських антифашистів у Бухенвальдському підпіллі навіть С. С. Паливода (*Львів*). Доповідь С. Л. Каїрова (*Миколаїв*) торкалася висвітлення в югославській історіографії створення і діяльності органів народної влади в Югославії. Цікаву доповідь на тему «Англійська історіографія про народно-визвольну війну в Югославії» подав В. В. Зеленін (*Москва*). Проблеми бойової польсько-радянської співдружності присвячувалися доповіді і повідомлення В. С. Манюкова (*Львів*), Л. І. Любимського (*Львів*), В. О. Білоуса (*Луцьк*).

В третій секції працювали дві підсекції. Перша підсекція розглянула питання робітничого руху в дожовтневий період. У доповіді С. М. Стецькевича (*Ленінград*) підбивалися підсумки вивчення робітничого руху Польщі в кінці XIX ст. Великий інтерес викликали доповіді С. М. Фалькович (*Москва*) «Ленінська «Правда» і Польща (1912—1914)» та Р. О. Єрмолаєвої (*Москва*) «В. І. Ленін і польський робітничий рух в радянській і польській історіографії». І. І. Белякевич (*Львів*) у своїй доповіді дав критичний аналіз праць окремих польських істориків про військові формування поляків в Росії в 1914—1917 роках.

В другій підсекції розглядалися питання робітничого руху в післяжовтневий період. Е. І. Співаківський (*Москва*) зупинився на висвітленні в сучасній історіографії проблем інтернаціональної єдності комуністичного руху країн Південно-Східної Європи в міжвоєнний період. На засіданнях підсекції виступив М. А. Бірман, який привернув увагу слухачів до проблемних питань історії болгарського робітничого руху 20-х років. О. С. Клевченя (*Мінськ*) дослідив вивчення і пропаганду ленінських ідей у міжвоєнній Польщі. Питанням вересневого антифашистського повстання 1923 р. в Болгарії присвячувалися доповіді В. Г. Дядькіна (*Орджонікідзе*) і Г. І. Чернявського (*Харків*). Роль В. І. Леніна і Комінтерну в створенні КПЧ показав Ф. І. Фірсов (*Москва*). Ю. А. Щербакіна (*Москва*) зупинилася на інтернаціональних зв'язках КПЧ з іншими слов'янськими країнами в міжвоєнний період у найновішій чехословацькій історіографії.

На засіданнях четвертої секції обговорювалися проблеми соціально-економічної і політичної історії слов'янських країн в епоху капіталізму. Питання економічного розвитку Польщі та їх висвітлення в історіографії розглядалися в доповідях І. І. Костюшко (*Москва*), В. Г. Саричева (*Ленінград*) та Я. С. Хонігсмана (*Львів*).

Участі слов'янських народів у революційному русі Європи в середині XIX ст. присвятили свої виступи О. А. Хорева (*Москва*), І. І. Лещиловська та В. І. Фрейдзон (*Москва*).

Цікаву доповідь про історичні погляди Христо Ботева прочитав О. С. Бейліс (*Львів*). Етапи розробки проблеми в історіографії, проблеми загальнонаціональної кризи у Болгарії в 1875—1876 рр. визначив В. П. Чорний (*Львів*). Про висвітлення історії Польщі періоду капіталізму в післявоєнній українській історіографії йшлося в доповіді С. М. Антонюка та П. М. Калениченка (*Київ*). І. О. Воронков (*Москва*) виступив з доповіддю про роль і місце національного питання в польському визвольному русі 1815—1831 рр. В дискусії з проблеми характеристики революційної демократії в слов'янських країнах з цікавою доповіддю про визначення в історичній літературі революційного демократизму у південних слов'ян виступила Д. Ф. Поплико (*Москва*). На засіданнях секції розгорнулося обговорення проблеми первісного нагромадження в зарубіжних слов'янських країнах.

На засіданнях двох підсекцій п'ятої секції розглядалися питання міжслов'янських зв'язків і місця слов'янських країн у системі міжнародних відносин. Слід відзначити доповідь Д. Ф. Мельцер (*Мінськ*) «Болгарська історіографія з проблеми

радянсько-болгарських відносин у 1917—1941 рр.» У виступах учасників досліджувалися питання політики Німеччини щодо слов'янських народів, зовнішньої політики буржуазних урядів Польщі, Чехословаччини та балканських країн у міжвоєнний період. Н. Д. Ратнер (*Москва*) розкрила зовнішньополітичні плани Німецької імперії кінця XIX ст. щодо слов'янських народів. Проблемі висвітлення так званої «східної політики» Польщі в сучасній польській історіографії присвятив свій виступ І. М. Теодорович (*Чернівці*). Нові факти і оцінки в дослідженні зовнішньої політики Чехословаччини напередодні другої світової війни містила доповідь А. Ф. Кізченка (*Київ*). Дискусія з питання правомірності періодизації окремих аспектів зовнішньої політики слов'янських країн була в центрі уваги п'ятої секції.

Учасники шостої секції розглянули проблеми соціально-економічного розвитку, а також політичних, економічних та культурних зв'язків слов'янських народів в епоху феодалізму. В. Д. Корольок (*Москва*) у своєму виступі окреслив етногенетичні уявлення автора «Повісті временних літ». З цікавою доповіддю про причини так званого другого видання кріпосного права в Польщі виступив Ю. М. Гроссман (*Львів*). Вплив вчення М. Коперніка на громадську думку Білорусії і Литви у XVIII ст. показав у своєму виступі А. А. Бірало (*Мінськ*). Відображенню тенденцій соціально-економічного розвитку Польщі в пізньофеодальний період в радянській історіографії була присвячена доповідь В. О. Якубського (*Ленінград*). Виступ В. Г. Мелішка (*Мінськ*) містив аналіз торгових відносин між польськими та білоруськими містами у XVI—XVIII ст. З цієї проблематики були заслухані ряд інших доповідей і повідомлень.

Більшість доповідей і повідомлень, розглянута на засіданнях сьомої секції, торкалася проблем розвитку культури і міжслов'янських культурних зв'язків. Доповідь Л. В. Горіної (*Москва*) була присвячена висвітленню в сучасній болгарській історіографії болгаро-російських культурних зв'язків на рубежі XIV—XV ст. З цікавою доповіддю виступив О. С. Мильников (*Ленінград*), який зупинився на питаннях розвитку російської славістики в Петербурзі на початку XIX ст. У виступі Б. М. Руколь (*Москва*) «Історичні славістичні дослідження З. Неєдли 1940—1945 рр.» були розкриті роль і місце З. Неєдли у розвитку славістики.

У центрі уваги в восьмій секції були питання ролі допоміжних історичних дисциплін в історико-славістичних дослідженнях. Однак більшість доповідей і повідомлень стосувалися джерелознавства. Г. Г. Літаврін (*Москва*) підкреслив важливість вивчення твору Костянтина VII Багрянородного «Про управління державою» як джерела з історії слов'ян. І. Р. Фішер (*Йошкар-Ола*) визначила місце чеського територіального кадастру як джерела з історії помістя XVI—XVIII ст. М. Г. Крикун (*Львів*) проаналізував найновіші дослідження польських істориків, які вивчають динаміку, структуру і розміщення населення Польщі в XVI—XVIII ст. Сфрагістика була представлена повідомленнями Ю. І. Штакельберга (*Ленінград*) про печатки як джерело вивчення історії польського національно-визвольного руху (повстання 1863—1864 рр.) та О. В. Маркевича (*Львів*) про печатки міст як джерело вивчення міської геральдики. На жаль, на секції не були представлені інші допоміжні історичні дисципліни: археологія, нумізматики, хронологія тощо.

У резолюції, одноголосно затвердженій на пленарному засіданні 4 жовтня, відзначається, що за останні роки радянські історики-славісти провели значну дослідницьку роботу по вивченню історії зарубіжних слов'янських народів. Конференція констатувала посилення уваги радянських істориків до вивчення проблем соціалістичного будівництва у зарубіжних слов'янських країнах. У резолюції визначено найважливіші завдання, які стоять перед радянськими істориками-славістами: дальше підвищення ідейно-теоретичного і наукового рівня досліджень, розробка важливих у науковому і політичному відношеннях проблем радянського слов'янознавства.

У зв'язку з 30-річчям перемоги над фашизмом і встановленням народно-демократичного ладу в зарубіжних слов'янських країнах учасники конференції висловилися за проведення чергової VII Всесоюзної конференції у квітні—травні 1975 року.

VI Всесоюзна наукова конференція істориків-славістів у Львові стала дальшим кроком у розвитку вітчизняної історичної славістики.

ДМИТРО ЛЕОНІДОВИЧ ПОХИЛЕВИЧ



29 травня 1974 року помер відомий радянський вчений, заслужений діяч науки УРСР, доктор історичних наук, професор Львівського державного університету ім. Івана Франка Дмитро Леонідович Похилевич.

Д. Л. Похилевич народився у вересні 1897 року в с. Водотії Київської губернії. Перші роки його практичної діяльності як сільського вчителя відносяться до епохи визначних історичних подій в житті нашої країни — революційного 1917 року, громадянської війни, початку соціалістичного будівництва. В 1923 р. молодий вчитель стає комуністом, а через рік успішно закінчує Київський Інститут народної освіти.

З 1921 р. Д. Л. Похилевич працював на відповідальних посадах в установах народної освіти, науки і культури: повітовим комісаром народної освіти, директором Інституту народної освіти, в Наркоматі освіти УРСР, а з 1933 р. — директором Науково-дослідного інституту історії української культури. Всі наступні роки свого життя Д. Л. Похилевич присвятив педагогічній справі у вищій школі. Під час Великої Вітчизняної війни він викладав у Свердловському і Ярославському педінститутах; з 1946 р. працював у Львівському університеті, очолював кафедру історії середніх віків, а в 1952—1973 рр. — кафедру історії південних і західних слов'ян.

Наукова діяльність Д. Л. Похилевича охоплювала широке коло питань; ним написано понад сто статей, монографій і підручників. Основна тема його досліджень — аграрна історія Східної Європи, історія селян Білорусії, Литви і України в XVI—XVIII ст. Цим проблемам були присвячені і дисертації Д. П. Похилевича — кандидатська «Аграрна реформа Сігізмунда-Августа в історичній літературі», докторська «Державні селяни Великого Князівства Литовського в XVI—XVIII ст.».

Значним вкладом вченого у розробку актуальних проблем аграрної історії Східної Європи поряд з багатьма статтями були монографії «Селяни Білорусії і Литви

у XVI—XVIII ст.» (Львів, 1957) і «Селяни Білорусії і Литви у другій половині XVIII ст.» (Вільнюс, 1966). Ці ж теми він порушує і в окремих розділах багатотомної історії Білоруської РСР. Д. Л. Похилевич неодноразово звертався до вивчення історії Польщі феодальної епохи. Він співавтор першого тому «Історії Польщі» (М., 1956). Висвітлення ним ряду спірних проблем історії феодальної Речі Посполитої знайшло широке визнання серед істориків ПНР. Польська наукова громадськість високо оцінила наукову діяльність Д. Л. Похилевича, видала деякі його дослідження польською мовою, а Люблінський університет обрав радянського вченого своїм почесним доктором.

Стилю наукової роботи Д. Л. Похилевича були властиві постійна увага до теоретичних питань, глибоке проникнення в суть досліджуваних явищ, оригінальний підхід до розв'язання складних проблем, блискуче знання фактичного матеріалу. Багато висновків професора Д. Л. Похилевича знайшли широке визнання в радянській і зарубіжній історичній літературі.

Д. Л. Похилевич був одним з організаторів і незмінних керівників всесоюзних симпозіумів з аграрної історії Східної Європи, відповідальним редактором міжвідомчого республіканського збірника «Українське слов'янознавство», а в 1973 р. — головою оргкомітету VI Всесоюзної наукової конференції істориків-славістів, що проходила у Львові.

Видатний вчений віддав багато сил і енергії підготовці молодих наукових кадрів. Він був також автором науково-популярних робіт, в яких викривається реакційна роль католицизму та уніатства в історії українського народу.

Плідна наукова, педагогічна та громадська діяльність Д. Л. Похилевича відзначена двома Грамотами Президії Верховної Ради УРСР і присвоєнням йому в 1974 р. почесного звання заслуженого діяча науки Української РСР.

Світла пам'ять про талановитого вченого, педагога, громадського діяча Д. Л. Похилевича назавжди залишиться в серцях тих, хто мав щастя знати його, разом з ним жити і працювати.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

ЗМІСТ

СТАТТІ

До 30-річчя народно-демократичних революцій в країнах Центральної і Південно-Східної Європи

О. С. Бейліс, В. Н. Кутик (<i>Львів</i>). Народно-демократичні революції і світовий революційний процес	3
А. І. Черній (<i>Ровно</i>). Творче використання БКП ленінського плану соціалістичної індустріалізації (1948—1958 рр.)	16
Л. О. Зашкільняк (<i>Львів</i>). Боротьба Польської робітничої партії проти реакції напередодні виборів у Законодавчий сейм 1947 року	22
М. Д. Кул'ківський (<i>Луцьк</i>). Авангардна роль польського робітничого класу в проведенні аграрної реформи (1944—1945 рр.)	31
В. М. Козак (<i>Харків</i>). Радянські громадяни — бійці НВАЮ в Хорватії, Боснії та Герцеговині (1942—1945 рр.)	38
В. А. Білоус (<i>Луцьк</i>). Радянські громадяни в польському партизанському русі. Перші радянські партизанські загони в Польщі (осінь 1941—літо 1942 рр.)	48

* * *

І. І. Беляєвич (<i>Львів</i>). Белгородський польський запасний полк у боротьбі проти реакційного командування напередодні корніловського заколоту (серпень 1917 р.)	54
М. О. Ратич (<i>Львів</i>). Політика Польської соціал-демократичної партії в робітничому русі Західної Галичини на початку ХХ ст.	66
В. П. Чорній (<i>Львів</i>). Про деякі дискусійні питання історії Квітневого повстання в Болгарії (1876 р.)	74

ІСТОРИОГРАФІЯ

С. Л. Каїров (<i>Миколаїв обл.</i>). Висвітлення збройного повстання 1941 р. в югославській історіографії	80
С. М. Семенюк (<i>Львів</i>). Проблеми більшовізації БКП в історіографії Народної Республіки Болгарії	87

ПОВІДОМЛЕННЯ

С. Ю. Пруниця (<i>Ужгород</i>). До питання про склад пролетаріату Чехословаччини в 30-х роках ХХ сторіччя (за матеріалами перепису населення 1930 року)	93
В. В. Трофимович (<i>Львів</i>). Організаційне зближення російських і польських марксистів напередодні ІІ з'їзду РСДРП	99
Л. В. Баженов (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Участь поляків Правобережної України у листопадовому повстанні 1830—1831 років	105
В. В. Захаров (<i>Краснодар</i>). Про роль орендних відносин в соціально-економічному розвитку Далмації ХІІІ—ХV ст.	113

ЛЮДИ, ФАКТИ, ПОДІЇ

П. П. Челак (<i>Львів</i>). Під прапором інтернаціоналізму (До 50-річчя повстання робітничого класу Кракова 1923 р.)	117
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Г. Чернявський (Харків). Веселін Хаджиниколов. Георгій Дмитров і радянська громадськість. 1934—1945 (Софія, 1972) . . . 122
- М. М. Фрейденберг (Калінін). Димитр Ангелов. Утворення болгарської народності (Софія, 1972) 124

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

- Л. З. (Львів). VI Всесоюзна наукова конференція істориків-славістів у Львові . . . 127
- Дмитро Леонідович Похилевич | 130

ОГЛАВЛЕНИЕ

СТАТЬИ

К 30-летию народно-демократических революций в странах Центральной и Юго-Восточной Европы

- А. С. Бейлис, В. Н. Кутик (*Львов*). Народно-демократические революции и мировой революционный процесс 3
- А. И. Черный (*Ровно*). Творческое использование БКП ленинского плана социалистической индустриализации (1948—1958 гг.) 16
- Л. А. Зашкильник (*Львов*). Борьба Польской рабочей партии против реакции накануне выборов в Законодательный сейм 1947 года 22
- М. Д. Куликовский (*Луцк*). Авангардная роль польского рабочего класса в проведении аграрной реформы (1944—1945 гг.) 31
- В. Н. Козак (*Харьков*). Советские граждане — бойцы НОАЮ в Хорватии, Боснии и Герцеговине (1942—1945 гг.) 38
- В. А. Белоус (*Луцк*). Советские граждане в польском партизанском движении. Первые советские партизанские отряды в Польше (осень 1941—лето 1942 гг.) 48

* * *

- И. И. Белякевич (*Львов*). Белгородский польский запасной полк в борьбе против реакционного командования накануне корниловского мятежа (август 1917 г.) 54
- Н. А. Ратыч (*Львов*). Политика Польской социал-демократической партии в рабочем движении Западной Галиции в начале XX ст. 66
- В. П. Чорный (*Львов*). О некоторых дискуссионных вопросах истории Апрельского восстания в Болгарии (1876 г.) 74

ИСТОРИОГРАФИЯ

- С. Л. Каиров (*Николаев обл.*). Освещение вооруженного восстания 1941 г. в югославской историографии 80
- С. М. Семенюк (*Львов*). Проблемы большевизации БКП в историографии Народной Республики Болгарии 87

СООБЩЕНИЯ

- С. Ю. Пруныця (*Ужгород*). К вопросу о составе пролетариата Чехословакии в 30-х годах XX столетия (по материалам переписи населения 1930 года) 93
- В. В. Трофимович (*Львов*). Организационное сближение российских и польских марксистов накануне II съезда РСДРП 99
- Л. В. Баженов (*Каменец-Подольский*). Участие поляков Правобережной Украины в ноябрьском восстании 1830—1831 годов 105
- В. В. Захаров (*Краснодар*). О роли арендных отношений в социально-экономическом развитии Далмации XIII—XV ст. 113

ЛЮДИ, ФАКТЫ, СОБЫТИЯ

- П. П. Челак (*Львов*). Под знаменем интернационализма. (К 50-летию восстания рабочего класса Кракова в 1923 г.) 117

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Г Чернявский (*Харьков*). Веселин Хаджиниолов. Георгий Димитров и советская общественность. 1934—1945 (София, 1972) 122
- М М. Фрейденберг (*Калинин*). Димитр Ангелов. Возникновение болгарской народности (София, 1972) 124

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

- Л. З. (*Львов*). VI Всесоюзная научная конференция историко-славистов во Львове 127
- Дмитрий Леонидович Похилевич 130

*Республиканский межведомственный научный
сборник*

УКРАИНСКОЕ СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ

Выпуск 10

История зарубежных славянских народов

(На украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»
Издательство при Львовском государственном
университете

Редактори А. Д. Карпов, В. П. Короленко
Технічний редактор Т. М. Веселовський
Коректор В. Є. Кур

Здано до набору 16. 05. 1974 р. Підписано до друку 16. 09. 1974 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Папір друкарський № 1. Фіз. друк. арк. 8,5. Умовн. друк. арк. 11,9. Обл.-видавн. арк. 12,38. Тираж 800. БГ 03293. Ціна 1 крб. 18 коп. Зам. 1443.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа» при Львівському державному університеті, Львів, Університетська, 1.

Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі, Львів, Стефаніка, 11.

1 крб. 18 коп.

«ВИЩА ШКОЛА»
1974